

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘНнәм Тел

Фәнни-хәбәри журнал

3'2002

Бу санда:

- “Бөтендөнья татар конгрессы”ның өченче съездын каршылап
- Тел, әдәбият һәм тарих
- Милли мәгариф
- Мәшһүр галимнәребез
- Галимнәребез фәнне үстерәләр
- Фәнгә кереш

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№3(14) # 2002

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә күючеләр:

- Казан шәһәре хакимиятенә
жәмәгать оешмалары һәм ММЧ
белән элемент идарәсе;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының
Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-төзү
академиясе.

Баш редактор –

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы:

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсанов
Индус Таһиров
Вагыйз Фәтхуллин
Айрат Зарипов
Төлгат Галиуллин
Фәт Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфәтих Зәкиев
Рүзәл Йосыпов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Наил Шәмсетдинов
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип –

Альберт Нарбеков

Редакторлар:

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер –

Хәйдәр Әхмәтжанов

Сәркәтип –

Гөлсәрия Әхмәтжанова

Редакциянең адресы:

420043, г.Казань,
ул.Зеленая, д.1, кор. Б, к. 202А,
редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ",
тел. 10-46-74, 36-26-52

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән һәм
кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастыры-
ганда "ФӘН һәм ТЕМ" журналына
сылтама бирү мәжбүри

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә
битләргә салынды һәм ООО "Мастер
Лайн" типографиясендә басылды.
Басарга 23.07.02. кул куелды.
Офсет ысулы белән басылды.
Формат 60x84/8. Офсет кәгазе.
Күләме 12,2 басма табак.
Нәшер хисабы буенча 5,0 табак.
Заказ 107. Тираж 1100 данә.

420015, Казан ш., Татарстан ур.,
20 й., 701 офис. Тел. 64-34-86

Журналга ТРның «Татарстан халыклар-
ы телләре турында»гы Законны
гамәлгә ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы
редакциясе, 2002

БУ САНДА:

«БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫ»НЫҢ ӨЧЕНЧЕ СЪЕЗДЫН КАРШЫЛАП

«БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫ» ИҖТИМАГЫЙ БЕРЛӘШМӘЛӘРЕНЕҢ ХАЛЫКАРА БЕРЛЕГЕ	4
ИНДУС ТАҺИРОВ. Без бербөтен, бүленмәс милләт	6
БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫ БАШКАРМА КОМИТЕТЫ ЕЛҖАЗМАСЫННАН	16
ЛАНДЫШ ХАРРАСОВА. Сусауны басалармы?	40
ИЛҖАМ ФӨТТАХОВ. «Бөтендөнья татар конгрессы» Татарстан җирлегендә	42

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ ТАРИХ

ФИРАЯ ГАФФАРОВА. Татар телендәге җир эшкәртү лексикасының Идел-Урал тел берлегендә чагылышы	44
РӨСТӘМ МИНГАЛИМ. Иртәгә	50

МИЛЛИ МӘГАРИФ

РӘШИТ ШАКИР. Татар теленең танып белү алгоритмын фән һәм жәмгыятьне үстерү өчен куллану	53
--	----

МӘШҖҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

Әбрар Кәримуллинның тормышы һәм иҗат юлы	59
МИРКАСЫЙМ ГОСМАНОВ. Ул уникаль шәхес иде	64
НАҖИЯ АСЫЛКАЕВА. Мәңгелек хәзинә	68
ӘБРАР КӘРИМУЛЛИН. Беренче татар китаплары	69

ГАЛИМНӘРЕБЕЗ ФӘННЕ ҮСТЕРӘЛӘР

ЖӘҮДӘТ СӨЛӘЙМАНОВ. Татар теленең табигый танып белү механизмнары ...	73
НАЗЫЙМ ГАББАСОВ. Өченче төр интеграль-дифференциаль тигезләмәләргә чышүнең туры ысуллары турында	77

ФӨНГӘ КЕРЕШ

Математик икътисад	80
--------------------------	----

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№3(14)#2002

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.

2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәрәф).

3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.

4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Мөмкин булганда, Tatedcor, Tatarlasyrlyr Word редакторларында эшләнгән дискет бирү мәгъкул.

5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Формулалар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрәфләре, өске һәм аскы индекслар һ.б. ачык аерылырга тиешләр.

6. Рәсемнәрне аерым биттә пөхтәләп сызып жибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исеме, сызым санын куярга кирәк.

7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегенә билгеләп стандартка туры килергә тиеш.

8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кергү кирәк булганда, ул авторга кире жибәрелергә мөмкин.

9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.

10. Мәкалә белән бергә авторның яхшы сыйфатлы фотосын, аның турында кыскача мәгълүмат жибәрү мәгъкул.

11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ВСТРЕЧАЯ ТРЕТИЙ СЪЕЗД «ВСЕМИРНОГО КОНГРЕССА ТАТАР»

МЕЖДУНАРОДНЫЙ СОЮЗ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ

«ВСЕМИРНЫЙ КОНГРЕСС ТАТАР»	4
ТАГИРОВ И. Р. Мы – единая, неделимая нация	6
ИЗ ЛЕТОПИСИ ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА ВСЕМИРНОГО КОНГРЕССА ТАТАР	16
ХАРРАСОВА Л. В. Утоляют ли жажду?	40
ФАТТАХОВ И. Ф. «Всемирный конгресс татар» на земле Татарстана	42

ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА И ИСТОРИЯ

ГАФФАРОВА Ф. Ф. Отражение земледельческой лексики татарского языка в Волго-Уральском языковом союзе	44
МИНГАЛИМОВ Р. Г. Завтра	50

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

ШАКИРЗЯНОВ Р. А. Применение познавательного алгоритма татарского языка в целях развития науки и общества	53
---	----

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

Жизненный и творческий путь Абрара Каримуллина	59
УСМАНОВ М. Г. Он был уникальной личностью	64
АСЫЛКАЕВА Н. А. Незабвенное сокровище	68
КАРИМУЛЛИН А. Г. Первые татарские книги	69

НАШИ УЧЕНЫЕ – НАУКЕ

СУЛЕЙМАНОВ Д. Ш. Естественные когнитивные механизмы в татарском языке	73
ГАББАСОВ Н. С. О прямых методах решения интегро-дифференциальных уравнений третьего рода	77

ВСТУПАЯ В НАУКУ

Математическая экономика	80
--------------------------------	----

Кадерле милләттәшләр, дуслар, якташлар!

2002 елның 28 августында Казанда Бөтендөнья татар конгрессының III съезды ачыла. Бу – жир шарының төрле илләрендә яшәүче татар халкы өчен дә, Татарстан өчен дә бик мөһим вакыйга.

Безнең күпмилләтле республикабыз, аның бердәм халкы гомумтатар җыенын зур дулкынлану хисе белән каршылый, бу корылтайның уңышлы үтүе өчен барлык кирәкле шартларны тудыра.

Милләттәшләребез кайда гына яшәсәләр дә, үзләренең тырышлыклары, аң-белемгә омтылулары, башка халыкларга дустанә мөнәсәбәтләре белән абруй казаналар. Аларның уңышлары белән без барыбыз да горурланабыз, кыенлыктар, бәла-казалар килеп чыкса, кардәшләребез өчен борчылабыз. Тарихның авыр сынауларын үткән татар халкы, төрле дәүләتلәрдә һәм социаль шартларда яшәп тә, туган телебезне, бай мәдәниятебезне саклап калган. Бүгенге глобальләштерү чорында да без бербөтен милләт, бердәм гаилә булып яшибез, күркәм гореф-гадәтләребезне яшъ буынга амәнәт итеп тапшырырга тырышабыз.

Ун ел элек Казанда беренче мәртәбә төрле илләрдә яшәүче татар милләте вәкилләре катнашында үткәрелгән җыенда халкыбызның үткәне, бүгенгесе, киләчәге турында зур сөйләшү алып барылды. Бу тарихи җыен, бу сөйләшүләр нәтижәсендә Бөтендөнья татар конгрессы оешты, аның максатлары билге-

ләнде, башкарма комитеты җиң сызганып эшкә кереште. Акрынлап Конгресстың абруе үсә барды, төрле регионнарда яшәүче татарларның мәдәният-мәгърифәт өлкәсендәге ихтыяжларын канәгатьләндерү буенча шактый чаралар үткәрелде, милли-мәдәни автономияләр оеша башлады. Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма комитеты ун ел эшләү дәверендә милли җәмәгәтьчелек белән дәүләт хакимияте һәм идарәсе органнарының конструктив хезмәттәшлеген булдыру тәҗрибәсен туплады. Әлеге тәҗрибә алдагы көндә дә татар халкының мәнфәгатьләрен кайгырту буенча эшнә киңәйтү өчен ышанычлы нигез булып тора.

Соңгы елларда Татарстан Республикасы Президенты Минтимер Шәймиев, Татарстан Республикасы Дәүләт Советы, Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты, фән, мәгъриф, мәдәният оешмалары, мәгълүмат чаралары, киң җәмәгәтьчелек белән берлектә, милләттәшләребезнең рухи ихтыяжларын канәгатьләндерү өчен байтак мөһим эшләр башкардылар. Бу – табигый һәм яхшы аңлашыла торган хәл. Республикабызда яшәүче һәм төрле илләргә сибелгән татар халкының рухи дөньясы, тарихы, киләчәге уртак. Алдагы көннәрдә дә Татарстан Республикасы дөньяга киң танылган, Россиядә сан ягыннан икенче урында торган татар халкының рухи үзгә вазыйфасын үтәүдә көчен кызганмаячак.

Хәзерге заман белемле, оешкан, фидакар затларны ярата. Безгә заман таләпләре каршында каушап калырга, таралырга, таркалырга ярамый. Татар милләте киләчәктә дә бердәм халык булып калсын, аның рухи байлыгы, асыл сыйфатлары саклансын иде.

Бөтендөнья татар конгрессының III съезды республикабызда, Россия Федерациясендә, милләттәшләребез яшәгән барлык илләрдә дә халыктар дуслыгын ныгытырга, үзара хезмәттәшлекне киңәйтүгә, аңлашып яшәргә ярдәм итсен!

Барыгызга да сәламәтлек, уңышлар, бәхет, тормышыгызга, яшәгән илләрегезгә иминлек теләм!

РӨСТӘМ МИҢНЕХАНОВ,

Татарстан Республикасы
Премьер-министры,
Бөтендөнья татар конгрессының
III съездын оештыру комитеты
рәисе

“БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫ” ИЖТИМАГЫЙ БЕРЛӘШМӘЛӘРНЕҢ ХАЛЫКАРА БЕРЛЕГЕ

ТАТАР ИЖТИМАГЫЙ ОЕШМАЛАРЫ – ДӨНЬЯ КИҢЛЕГЕНДӘ

“Бөтендөнья татар конгрессы” 150гә якын татар ижтимагый оешмаларын (милли-мәдәни мөхтәриятләр, милли җәмгыятьләр, мәдәни үзәкләр) берләштерә. Алар татарлар яшәгән төрле илләрдә: Австралия, Азәрбайҗан, АКШ, Белорусь, Болгария, Грузия,

Казахстан, Канада, Кыргызстан, Кытай, Латвия, Литва, Молдова, Польша, Румыния, Таҗикстан, Төркия, Төрөкмәнстан, Узбәкстан, Украина, Финляндия, Швеция, Эстония, Япония һәм Россия Федерациясенең төрле төбәкләрендә: Адыгея, Башкортстан, Бурятия, Дагстан, Ичкерия, Кабарда-Балкария, Карачей-Черкессия, Карелия, Коми, Мари Эл, Мордовия, Татарстан, Тәньяк Осетия, Саха-Якутия, Удмуртия, Чувашия республикаларында; Алтай, Краснодар, Красноярск, Ставрополь, Приморье, Хабаровск крайларында; Амур, Архангельск, Әстерхан, Владимир, Волгоград, Вологда, Кострома, Курган, Ленинград, Магадан, Мәскәү, Мурманск, Новосибирск, Омск, Оренбург, Пенза, Пермь, Ростов, Рязань, Самара, Саратов, Сахалин, Свердловск, Тамбов, Тверь, Томск, Төмән, Тула, Түбән Новгород, Ульяновск, Чиләбе, Чита, Ярославль өлкәләре; Усть-Орда Бурят, Ханты-Манси, Чукотка, Ямал-Ненец автономияле округларында; Мәскәү, Санкт-Петербург шәһәрләрендә эш итәләр.

“БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫ” ИЖТИМАГЫЙ БЕРЛӘШМӘЛӘРЕНЕҢ ХАЛЫКАРА БЕРЛЕГЕ УСТАВЫННАН

1. ГОМУМИ НИГЕЗЛӘМӘЛӘР

1.1. «Бөтендөнья татар Конгрессы» – ижтимагый берләшмәләрнең халыкара берлеге, алга таба «Конгресс» дип аталчак, Россия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының гамәлдәге законнары нигезендә берләшүче затларның гомуми мәнфәгатьләрен яклау һәм устав максатларына ирешү өчен барлыкка килгән һәм эшләүче ижтимагый берләшмәләр берлеге була.

1.2. Конгресс үз эшчәнлегендә Россия Федерациясе һәм Татарстан Республикасы Конституцияләренә, Россия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының гамәлдәге законнарына, әлеге Уставка һәм халыкара хокук нормаларына таяна, хәбәрдарлык, тигез хокуклылык, үзидарә һәм законлылык принципларына нигезләнә.

2. КОНГРЕССНЫҢ ТӨП МАКСАТЛАРЫ, БУРЫЧЛАРЫ ҺӘМ ЭШЧӘНЛЕК ПРЕДМЕТЫ

2.2. Хөкүмәт составына кермәгән оешма буларак, Конгресс, дәүләт идарә органнары

бурычларын үз өстенә алмыйча, тикшеренү һәм иминлек урнаштыру эшчәнлегенә белән шөгыльләнә, халыкара гуманитар оешмалар белән багланышлар тотат.

Төп максатларын һәм бурычларын гамәлгә ашырганда, Конгресс дәүләт органнары, мәдәни-агарту учреждениеләре, милли-мәдәни берләшмәләр, сәяси фиркаләр һәм хәрәкәтләр, дини оешмалар, шулай ук аерым гражданныр белән хезмәттәшлек итә.

2.3. Бөтендөнья татар Конгрессы эшчәнлегенә төп принципнары:

- татар һәм башка халыкларның үзбилгеләнүгә, милли телләрен, мәдәниятләрен, гореф-гадәтләрен саклауга хокукларын танудан;

- милли бердәмлекнең идеологик һәм сыйнфый инанулардан һәм хорафатлардан өстен булуын танудан;

- Татарстан Республикасы һәм татарлар яшәгән башка илләрнең законнарын, шулай ук халыкара хокук нормаларын һәм халыкара шартнамәләр таләпләрен танудан һәм катгый саклаудан;

– милли һәм сәяси проблемаларны цивилизацияле демократик юл белән хәл итүдән гыйбарәт.

2.5. Бөтендөнья татар Конгрессы эшчәнлегенә асылы:

– Татарстан Республикасында һәм татарлар яши торган регионнарда татар халкының социаль-мәдәни һәм хокукый хәле хакында мәгълүмат җыюдан һәм анализлаудан;

– татарларның этнорегиональ проблемаларын хәл итү юнәлешендә гамәли эш алып барудан, милли-мәдәни үсеш проблемалары белән шөгыйләнүче дәүләт, җәмәгәт, мәдәни-мәгърифәт һәм фәнни-тикшеренү оешмалары, массакүләм мәгълүмат чаралары, халыкара гуманитар оешмалар белән үзара багланыш тотудан;

– милли-мәдәни үсеш өлкәсендә (тел, мәдәният, мәгърифәт, фән, демография һәм башка өлкәләрдә) максатчан программалар эшләүдән һәм аларны гамәлгә ашыруда катнашудан;

– иҗтимагый һәм башка оешмалар өчен гамәли киңешләр, шулай ук законнар һәм дәүләтара шартнамәләр проектлары эшләүдә катнашудан;

– дәүләт хакимияте һәм идарәсе органнарына тәкъдимнәр кертүдән, сайлау кампанияләрендә катнашудан, гамәлдәге законнар

нигезендә сайлауларда үз кандидатларын күрсәтүдән;

– Татарстан һәм татар халкы турында мәгълүмат җыю һәм таратудан, газета-журналлар нәшер итүдән, аудио-видео продукция чыгарудан, татарлар яшәгән регионнарда массакүләм мәгълүмат чаралары белән үзара багланыш тотудан;

– Бөтендөнья татар Конгрессы җирле оешмаларының эш тәҗрибәсен туплау һәм пропагандалаудан гыйбарәт.

6. БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫНЫҢ ЖИТӘКЧЕ ОРГАННАРЫ

Бөтендөнья татар Конгрессының югары органы булып кимендә биш елга бер тапкыр җыела, чакырыла торган съезды тора.

6.2. Ике съезд арасындагы чорда Конгресс эшчәнлегенә, 5 елга вәкаләтләр биреп, съезд тарафыннан сайлана торган Башкарма комитет җитәкчелек итә. Конгресс вәкаләтләрненә керүче барлык мәсьәләләр аның елга кимендә бер тапкыр уздырыла торган утырышларында карала һәм хәл ителә. Бөтендөнья татар Конгрессы Башкарма комитеты утырышлары аның әгъзаларының яртысыннан артыгы катнашканда вәкаләтле була, карарлар Башкарма комитет әгъзаларының күпчелеге ачык яки яшерен тавыш биргән очракта кабул ителә.

Башкарма комитет Бөтендөнья татар Конгрессының даими эшләүче җитәкче органы, аның исемненән юридик зат хокукларын гамәлгә ашыра. Конгрессның Башкарма комитеты:

– Конгресска яңа әгъзалар кабул итәргә һәм Конгресста әгъза булып торуну туктатырга;

– Конгресс съезды карарларын гамәлгә ашыру программасын эшләргә;

– Конгресс әгъзалары эшчәнлеген координацияләргә;

– Конгресс съездының көнен, вәкиллек нормаларын билгеләргә, съездны эзерләргә һәм уздырырга;

– татар халкы тупланып яшәүче регионнарның дәүләт органнары белән багланышлар тотарга;

– халыкара гуманитар оешмалар белән элемтәләр урнаштырырга;

– татарларның милли мәдәниятен һәм мәгърифәт саклау һәм үстерүнең халыкара программаларында катнашырга вәкаләтле.

Утвержден Учредительным съездом
Международного союза общественных
объединений "Всемирный конгресс татар"
29 августа 1997 г.

УСТАВ

МЕЖДУНАРОДНОГО СОЮЗА ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ

"ВСЕМИРНЫЙ КОНГРЕСС ТАТАР"

г.Казань, 1997 год

Международный союз общественных
объединений "Всемирный конгресс татар"
зарегистрирован Министерством юстиции
Российской Федерации 24 апреля 1998 г.
Свидетельство о регистрации № 3511.
Принято, проинформировано,
акт утверждения в печать
Заместитель председателя
24 апреля 1998 г.

Б. Сидоренко

БЕЗ БЕРБӨТЕН, БҮЛЕНМӘС МИЛЛӘТ

Индус Таһиров

Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты
һәм Татар федераль милли-мәдәни мөхтәрияте Советы рәисе

Әле кайчан гына бер-беребезне күрергә тилмереп, Сак белән Сок шикелле бер беребезне сагынып яши торган идек. Совет чорында безне тимер пәрдә аерып килде. Әле кайчан гына хажга яки Төркиягә барып кайткан кешеләргә еллар буге сузылып килә торган озын койрык тагыла, аларны чит ил агентлары итеп күрсәтү сәясәте хөкем сөрә иде. СССРда, Россиядә исә башлаган демократик жилләр тимер пәрдәләргә һәм башка төрлө чиклүләргә берьюлы юкка чыгардылар.

Ләкин милләтебез индә шактый зәгыйфьләнгән, имгәнгән иде. Аннан дин качкан, иман киткән. Мәчетләргә дә, муллалары да юк, күпләр ассимиляциягә дучар булган. Татар гаиләсенең күркәм традицияләргә саккан, юкка чыгуга йөз тоткан, күпләребез телсез идек. Казанның үзәндә дә бердәнбер татар мәктәбе калган иде.

Башка халык, бәлки, бу сынаулар аша үтә дә алмаган булыр иде. Безнең халкыбыз

исә чын мәгънәсендә үзенең бөеклеген исбат итә алды. Ул бернигә дә бирешмәде. Кискән саен яңа шытымнар бирә килде, шуның белән үзенең мәңгелеген исбатлады.

Илдә демократия жилләргә исә башлау белән үк, татар дөньясы яңарыш чорына кереп китте. Милли яшәеш төрнәкләнә башлады.

Кыска гына вакыт эчендә шактый үзгәрешләр булып үтте. Бик күп мәчетләр тергезелде, яңалары калкып чыкты, муллаларыбыз, дин белгечләребез, дини уку йортлары барлыкка килде. Татар мәкәпләргә аякка баса башлады. Казанда гына түгел, Самарада, Саратовта, Ижауда, Уфада, хәтта Мәскәүдә дә татар мәктәпләргә барлыкка килде. Өр-яңадан татар теле гамәлгә керә башлады. Дистәләгән, йөзләгән милли оешмалар үсеп чыкты. Алар ныклап милли агарту эшен башлап жибәрделәр һәм бүген дә уңышлы давам итәләр. Һәммә жирдә – Россиядә, элеккеге СССР жирлегендә генә

түгел, чит илләрдә, шул исәптән Нью-Йорк, Вашингтон, Монреаль, Австралиянең Аделаида һәм берничә Төркия шәһәрләрендә гөрләп Сабан туйлары үткәрелә. Жир шарының төрле почмакларында татар жыры яңгырый. Йөзләгән үзешчән сәнгать коллективлары татар кешесендә милли горурлык хисләре уяталар. Күп шәһәрләрдә якшәмбе мәктәпләре эшли башлады. Халыкта туган телгә тартылу артты. Милләтебезгә милли рух, милли горурлык хисләре кайта башлады. Ул үзендә искиткеч, башкаларны таң калдырыдай яшәү көче таба алды.

СССРдан читтә яшәгән милләттәшләребез дә татар рухын, татар яшәешен саклай алдылар. Кытайдамы, Америкадамы, Финляндиядәме, татар кешесе туган теленә, гореф-гадәтләренә турылык булып, үзендә яшәү көчен саклай алды. Әгәр дә 30–40нчы елларда Сеул шәһәрләрендә яшәгән 26 татар гаиләсе мәктәп ачып, уку китаплары бастырып, мәчет салып, милли тормыш булдыра алган икән, бу юкка гына түгел. Шушы мәктәптә белем алган Сәгыйть Сәлахның АКШка килеп ике югары белем алуы, докторлык диссертациясә яклап, атом тикшеренүләре өлкәсендә күренекле галимгә әверелеп, Америка энциклопедияләренә керүе дә очраклы хәл түгел. Чөнки мондый шәхесләр халкыбызда тик бер ул гына түгел. Аның Шамил Юлай, Айшә Рорлих, Надир Дәүләт, Рифат Таби, Әдиб Акчура кебек илдән читтә житлегеп тә, татар рухына, татар яшәешенә турылык булып калган зур галимнәре бар. Сигез баласын ияртеп Кытайдан Төркия аша Америкага килеп, шушы балаларны үстереп, белем биреп, аларны зур юлга чыгара алган, искиткеч зур яшәү көченә ия булган Нәфисә апа Алмакайдай ил аналары бар. Нәфисә апа Алмакайның токымы бүген 46 кешедән тора. Төплә һәм уңдырышлы тамыр бу.

Оркыя апа Сафалы да шундый ук юлны үткән гүзәл ханым. Ул үз балаларына гына түгел, башка яшә татарларга да милли оеткы салган изге зат. Ул 1954нче елны Нью-Йорк татар яшьләрен оештырып, Галиәскәр Камалның “Беренче театр”ын, Шәриф Камалның “Хажә әфәнде өйләнә”сен сәхнәгә куйган шәхес. Сан-Франциско шәһәрләрендә дә милли тормыш гөрләп торды, андагы татарлар да театр труппалары төзеп, Галиәскәр Камал әсәрләрен сәхнәләштерде. Әгәр дә бүген Америкада Рөстәм Яхин, Салих Сәйдәшев һәм халык җырлары яңгырап тора икән, димәк милли тормыш дәвам итә.

Финляндиядәге, саннары беркайчан да 1 меңнән артмаган татарларның үз милли мәгариф системасын булдыра алулары, милли җыр-моң белән сугарылып яшәүләре, аларның җәмгыятьтә лаеклы урын биләүләре шулай ук милләтебезнең яшәү көчен раслай торган мисал. Мондый фактларны күпләп китереп булыр иде. Алар барысы да халкыбызның бөеклеген раслайлар.

Ләкин, шулай да, ничәмә йөз еллар коллыкта яшәп, бихисап күп сынаулар үтү эзсез калмагандыр. Халкыбызның жанында, рухында тирән жәрәхәтләр, коллык богавының эзләре бар. Шул вакытлардан килгән сырхаулардан 10–15 ел эчендә генә арынып булмагачы ачык һәм бәхәссез. Савыгу озака бара торган процесс. Жәрәхәтләр әле дә булса сызлы. Алай гына да түгел, халкыбыз арасына күпләп заман чирләре дә үтеп керә башлады. Эчкечелек, наркомания, йогышлы авырулар, шул исәптән СПИД. Боларга каршы көрәшпә тик дәүләт һәм киң җәмәгәтчелекнең бердәмлеге нигезендә генә алып барып булачак. Читтән карап торып, “бу тискәре сыйфатлар кемнәрнендер эшчәнлегә җитмәү аркасында гына”, дип лаф ору һич кенә дә татар рухына туры килми торган гамәл. Татарлар эт – эткә, эт – койрыкка принцибын кабул итә торган халык түгел.

Шулай ук, халыкка: “бетәбез, башкалар арасында эреп югалабыз”, – дип коткы тартулар да зарарлы шөгыль. Чөнки ул бетәргә җыенмый. Нижгар өлкәсенә Мөтер авылында яшәп ятучы бакчачы Әхмәт Бакусов мондый пессимизмга түбәндәге шигъри юллар белән җавап бирә:

Татар юкка чыга дигән
Ялган сүзләр тарала –
Татар туа, татар үсә,
Татар тагын ярала.

Агай-эне татарның бетмәчәгенә, алай гына да түгел, XXI гасыр татар гасыры булгачына ышана һәм “беркайчан юкка чыкмабыз, кайгырмагыз, татарлар!” дип халыкның яшәү көчен арттырырга тырыша. Мәнә халык фикере шундый. Без исә, әгәр дә инде үзебезне халык мәнфәгатьләрен кайгыртучылар итеп саныйбыз икән, төрле рәвештәге мин-минлекләргә ташлап, халыкның үзенән көч һәм куәт алып эш итәргә тиешбез.

Берничек тә, беркемне дә гаепләмәстән, берләшү, рухи савыгу юлларын эзләү беренче урынга чыгарга тиештер. Бер-береңә

пычрак ату берәүне дә бизәми. Булдыра алганның барысын да эшләсәк кенә, һәрвакыт бер-беребезгә ярдәмле булсак кына милләтебезгә файдалы күп эшләр башкара алачакбыз. Савыгуыбыз да шулкадәр үк тиз булыр.

Әйе, чынбарлык без уйлаганнарда караганда күпкә катлаулырак булып чыкты. Татарстанның суверенлыгын да зур авырлыктар белән гаммәлләштерәбез. Чигенәбез дә, оборона да тотабыз, компромиссларга да барабыз. Шунсыз булмый. Чөнки безгә каршы көчләрнең никадәр куәтле, ваемсыз һәм дөһшәтле икәнлеген яхшы чамалыйбыз. Шулай булса да, халкыбызның киләчәккә өметен, ышанычын ныгытырга бурычлыбыз. Чөнки, һичшиксез, безгә тулы азатлык киләчәк. Татарстан гөрләп чәчәк аткан мөстәкыйль дәүләт булачак.

Милли бердәмлекне гаммәлләштерү дә җиңел эш булып чыкмады. Татарны берләштерү бик авыр. Юкка гына “ике татар булган җирдә өч партия барлыкка килә”, – дип әйтмиләрдер. Бу чыннан да шулай. Татар конгрессын төзү милләтебезнең рухи бердәмлеген тәэмин итүдә зур адым булды. Ләкин, шуның белән барлык чир-сырхаулардан арынып, кыска гына вакыт эчендә милли бердәмлек һәм татулык барлыкка килер дип уйлау зур хата. Татар милли-мәдәни мөхтәриятен гаммәлләштерү дә җиңел бармый. Ләкин болар Конгресскә һәм Мөхтәрияткә карата тис-

кәре фикерләр тарату өчен сәбәп була алмый. Боларның икесенең дә уңай эшләрен күрә белү яшәешәбездәге тискәрелектәрдән котылуга этәргеч булырга тиеш.

Тәнкыйтьчеләрнең күбесе Конгресс Башкармасының да, Мөхтәрият Советының да эшчәнлеген белмиләр. Һәм белергә дә теләмиләр кебек. Шулай булмаса, кинәз жәмәгәт-челеккә мәгълүм фактларны да күрмәскә мөмкин булып идеме икән? Аларның үз туксаннары туксан, һаман да “мөхтәрият тик кәгазьдә генә калды” дип тәкрарлый бирәләр. Ни эшләтәсез инде, күңел күзә күрмәсә, маңгай күзә ботак тишеге, диләр. «Тарих язучыларның дуст-дошманнары булып вә бәгъзы вакыт каләмнәре дә яңлышыр, ихтимал ки, кайсы чакта акны кара вә караны ак кылып та язларлар. Ләкин “тарих”ның дуст-дошманы юктыр. Аның өчен бөтен халык вә мәмлөкәт мөсавидыр. “Тарихның” тоткан юлы хаклыктан гыйбәрәт булып, шуннан читкә чыкмас вә ике кешегә ике төрле күз берлә карамас. Тарих һичнәрсәне яшәрмәс, юкны бар вә барны юк итмәс, ялгышмас» (Р.Фәхретдин. Сынган күңелемә вә янган йөрәгемә юаныч//«Гасырлар авазы» – «Эхо веков», 2001, № 3/4, 60 б.). Бу Ризәтдин Фәхретдинов сүзләре. Әйе, үзешчән “тарихчылар” фактларны теләсә ничек боргалый алалар. Боларга чын тарих әллә булган, әллә булмаган. Алар хәтта вакыйга вә факт-

ларны виртуаль рәвештә бер чордан икенчегә күчереп куярга да күп сорамыйлар. Әмма тарих белән профессиональ рәвештә шөгыльләнүчеләргә бу гафу ителми. Алар өчен тарихлык принцибы беренче урында торырга тиеш.

Кызганыч ки, кайбер статуслы татарлар да кайчак виртуальлек уенын уйнаштыргалылар. Мәсәлән, башкорт халкы юк, аны тик большевиклар гына уйлап чыгарган, дип тәкрарлау “тарихның... юлы хаклыктан гыйбәрәт” икәнлеген оныту, “юкны бар вә барны юк” итәргә тырышу гамәле. Әйтерсең лә башкортларның мең еллаган тарихы бар икәнлеген раслаган Ибн-Фадланның “Иделгә сәяхәт”е дә, Мөхмүт Кашгариниң сүзлеген дә большевиклар уйлап чыгарган әсәрләр генә.

Виртуальлек принцибы татарларның таркалуында Конгресс Башкармасын гаепләргә тырышуда да нык сизелә. Статуслы татарлар фикеренчә, нугайбәкләрнең татар халкы составынан чыгуына да, керәшен җәмәгәтчеләге арасында да шушы уй-фикернең куертылуына да Конгресс Башкармасы гаепле икән. Нугайбәкләрнең инде үткән 1989нчы елны халык санын алган вакытта ук аерым халык итеп билгеләнгәнлекләрен, ә Беренче татар конгрессының тик 1992нче елда гына үткәнлеген, керәшеннәр арасында мондый уйлар инде үткән гасыр уртасында ук барлыкка килгәнлеген һәм алар арасында 1926нчы елны халык санын алган вакытта ук үзләренең татарлар исемлегендә күрсәтелгәнлекләренә ризасызлык белдерүчеләр булганлыгын искә алсак, бу сүзләрнең дә виртуальлек нигезенә корылган сафсата икәнлеген аңлау кыен булмастыр.

Шушы рәвештә фикер йөртү күп вакыт профессиональ белем җитмәгәнлектән генә түгел, ә тарихны сәясиләштерергә тырышуга корылган була. Фән өчен моннан да зур зарар була алмый. Виртуаль фикер йөртүчеләрдән: “бәлки, Алтын Урданың таркалуына да, 1552нче елда Казанның егылуына да Татар конгрессы Башкармасы гаепледер?” – дип сорыйсы гына кала. Боларга “әйе”, дип җавап бирүдән башка чара калмыйдыр шикелле.

Юк, җәмәгать, тарих ул төгәл фән һәм Риззәтдин Фәхретдинов сүзләре белән әйткәндә, “акны кара вә караны ак итеп” язуну кабул итә алмый. Ул һәммә шушы эшләр белән шөгыльләнүчеләрнең мин-минлек мөнбәреннән төшеп, исбатланган фактларга таянып фикер йөртүне генә кабул итә ала. Нәкъ Коръәндә язылганча, фикер әле

ул, кемнеке булуына да карамастан, хакыйкать түгел. Конгресс һәм Мөхтәрият эшчәнлегенә ботак тишегеннән түгел, чынбарлыкка таянып бая бирү мәслихәтрәк һәм күпкә файдалырак, җәмәгать. Укучыларымны ялыктырыбырак булса да, кайбер фактларга тукталып китү кирәктер, дип саныйм. Югыйсә, дан-шөһрәт эзләмәстән, җиң сызганып милли эшләребезне алып баручы йөзләгән милләт-пәрвәрләребезне үпкәләтүбездә бар.

Саратов региональ милли-мәдәни мөхтәриятенә, ун елдан артык эшләп килгән милли оешмаларының эшен гомумиләштереп, җирле хакимият белән эшләү өлгесен тудырганлыгын, шушы шөһрәт ел саен мәртәбәле татар мәдәнияте көннәрен, бернинди исертегечсез үткәрелә торган Сабан туйларын, үрнәк булырлык дәрәжәдә эшләп килә торган 300 бала сыйдырышлы татар классик гимназиясенә эшчәнлеген күрмәскә мөмкин түгел. Бу гимназиягә керү өчен ел саен бер урынга биш бала дөгъва кыла. Мөхтәрият җитәкчеләге гимназияне тагын 300 урынга киңәйтү мәсьәләсен хәл итте. Ничек инде шушы автономия җитәкчеләре Камил Аблязов, Зөфәр Хакимов, аның рухи җитәкчеләре Мөхәммәд хәзрәт Бибарсов, профессор Фәрит Рәшитов, гимназия директоры Зәкия ханым һәм йөзләгән милләтпәрвәрләренә эшчәнлекләренә күз йомып үтеп булыр иде икән? Конгресс Башкарма комитеты, Федераль милли-мәдәни мөхтәрият Советы Татарстан мәгариф министрылыгы һәм өлкә мәгариф органнары белән берлектә, Татарстаннан читтәге татар мәктәпләренә семинарын юкка гына Саратов гимназиясегә нигезендә үткәрмәделәр. Саратовта милли татулык хөкем сөрә. Бу һәм башка бик күп фактлар автономиянең кәгазьдә түгел, гамәлдә икәнлеген раслыйлар.

Ульяновск өлкә мөхтәриятләренә карата да шундый ук фикерне белдереп булыр иде. Бүген өлкәнең 19 районында милли-мәдәни мөхтәрият эшләп килә. Аларның җитәкчеләре булып абруйлы шәхесләр – өчесен район администрациясегә башлыклары, күбесен мәгариф яки мәдәният бүлекләре мөдирләре җитәкли. Алар милли тормышның уртасында торалар, милли яшәеш үрнәкләрен тудыралар. Кулатка районы тулысы белән диярлек татарлардан тора. Монда наркоманиягә дә, эчкечелеккә дә урын юк. Апрель аенда булып үткән өлкә мөхтәрият конференциясендә губернатор Владимир Шаманов автономия рәисе профессор Азат Курчаковка тирән рәхмәтен белдерде һәм киләчәктә автоно-

мигә ярдемен арттырачагына вәгдә бирде.

Иваново шәһәренең милли-мәдәни мөхтәриятте инде күптән милли эшләрне оештыручы төп көчкә әверелде. Монда якшәмбе мәктәбе эшләп килә. Тиздән ул мөхтәрият җитәкчесе Фәрит Ляпин эшчәнлеген аркасында яңа бинага күчеп, даими рәвештә эшли башлаячак. Шәһәрдә берничә үзешчән сәнгать коллективы эшләп килә. Ивановода традицион төс алган Сабан туйларына һәм гомумән эш тәҗрибәсен өйрәнү өчен Владимир, Мәскәү өлкәләрендәге мөхтәрият җитәкчеләре дә еш килеп торалар.

Төмән өлкәсендәге Ханты-Манси автономияле округындагы мөхтәриятнең уңган Чистай мишәре Фәнис Гатауллин җитәкли. Мондагы мөһабәт мөхтәрият бинасында Татарстан флагы җилферди. Өлкәнең күп шәһәрләрендә автономиянең бүлекчеләре бар. Берничә мәктәптә, шул исәптән Сургут һәм Нижневартовск шәһәрләрендә татар төркемнәре барлыкка килде. Гомумән, монда милли мәгарифкә һәм мәдәнияткә зур игътибар бирелә. Мөхтәрият җитәкчесе губернаторның киңәшчеләреннән берсе һәм, шул ук вакытта, округта Татарстанның сәүдә вәкиле булып та тора.

Омск өлкә мөхтәриятен тәҗрибәле юрист Хәким Садыков җитәкли. Аның белән, иңгә-иң куеп, абыйсы – тәҗрибәле педагог Хәлил бара. Бу мөхтәрият тә зур авырлыктарны җиңеп, барлык булган милли оешмаларны берләштерә алды. Өлкә мөхтәриятенең 37 җирле бүлгә бар. Мөхтәрият җирле хакимиятне әйдәкләп, татар теле укытучылары белән махсус эш алып бара. Татар балаларына телебезне өйрәтү, якшәмбе мәктәпләре булдыру эшләренә зур игътибар бирә. Өлкәнең үзешчән коллективлары Омск татарларына гына түгел, хәтта күрше өлкәләргә дә хезмәт күрсәтәләр. Мөхтәрият кысаларында Сания Мирхәлиева һәм Рузалия Сайганова радиодан татар телендәге тапшырулар алып баралар. Шул ук вакытта, алар өлкәдәге татар тормышындагы яңалыктарны “Азатлык” радиостанциясә аша татар җәмәгатьчеләгенә дә җиткереп торалар.

Әгәр дә Пермь өлкәсендә Фәүзия ханым Пак җитәкчеләгендәге мөхтәрият эшләренә уңай бәя бирмәсәк, бу шулай ук гаделсезлек булып иде. Монда да губернатор администрациясә белән аңлашып эшләү мисалы барлыкка килде. Шәһәрдә һәм өлкәдә милли эшләр кайнап тора. Мәдәният һәм мәгариф учаклары гөрли. Барда районында татар тормышы бөтен тулылыгы белән чагыла.

Мордовия милли-мәдәни мөхтәриятен Шамил Бикмаев җитәкли. Ул күп еллар губернатор киңәшчесә һәм өлкә парламенты депутаты булып торган тәҗрибәле кеше. Бүген ул эшмәкәр буларак милли эшләрне башкаруга күп чыгымнар сарыф итә. Республикада татар телен өйрәнүгә, мәктәпләр эшен җанландыруга, бигрәк тә яшьләр, балалар белән эшләүгә зур игътибар бирелә. 2001 нче елның җәендә Кырымда үткәрелгән “Сөембикә варислары” фестивалендә Мордовиядән килгән балалар коллективы лаеклы урыннарны яулап алды.

Сведловск өлкәсендә күпчелек шәһәрләрендә һәм Екатеринбургның үзәндә региональ мөхтәрият җитәкчеләгендәге бүлекчеләр эшләп килә. Первоуральск, Усинск шәһәрләрендә якшәмбе мәктәпләре бар. Татарлар яшәгән барлык шәһәрләрдә дә үзешчән сәнгать коллективлары актив рәвештә милли моңнарыбызны, җыр-биюләребезне халыкка җиткереп торалар. Татар телендә радио һәм телетапшырулар җайга салынган. Татарлар өчен рус телендә газета чыгарыла. Өлкә мөхтәриятенең җитәкчесә Марс Шәрәфуллин күп чыгымнарны үз кесәсеннән каплай. Татарстанның Уралдагы вәкиллеге белән берлектә татар теле укытучыларының семинарларын үткөрү традициягә әверелде. Урал университетында татар тарихын өйрәнү лабораториясә барлыкка килде. Июнь аендагы Татарстан көннәрен үткөрү – шулай ук зур эшчәнлек нәтиҗәсә.

Болар барысы да кәгазьдә түгел – гамәлләр.

Әлбәттә, җитешсезлекләр, хаталар юк дип әйтеп булмый. Алар җитәрлек, хәтта, буа буарлык дип тә әйтеп була. Аларны бергәләп кенә җиңеп булачак. Тәнкыйть фикерләре дә яңгырарга тиеш. Моның өчен тик бер генә шарт – эшнен нидән гыйбарәт икәнлеген белү зарур. Кыскасы, компетентлык. Белер-белмәс килеш, үзәң җитмәгән акылны башкаларга өйрәтүләр булмасын иде.

Юк, юк, дисәң дә, кайбер вакыт газета битләрендә, радиотапшыруларда “мөхтәриятнең федераль Советы өлкәләрдә региональ мөхтәриятләр оештыру эшен сүлпән алып бара” дигән сүзләр яңгырый. Алар мәсьәләне җиңел генә хәл итмәкчә. “Мөхтәриятләрне Россиянең 89 субъектында да матрицалы яки штамплау рәвешендә төзәргә һәм бердәм идарә вертикале булдыруга кирәк” дип өйрәтәләр. Болай фикер йөртүдә кеше факторы, урыннардагы чынбарлык белән санашу күренми. Әгәр Әстерхан татарларының

“Идел” жәмгыяте, БТК әгъзасы буларак, милли эшләрне гөрләтеп алып бара икән, ниге андагы татарларны көчлөп мөхтәрият төзергә мәжбүр итәргә?

Башында Мәсгут абый Гаратуев һәм Фнүн Мирзоянов торган Удмуртия татарларының Ижтимагый үзәге районнардагы һәм шәһәрдәге барлык милли оешмаларны үз кабаты астына алган. Республикада милли тормыш кайный. Университетта татар бүлгә, үрнәк булырлык татар гимназиясе, балалар бакчасы, район һәм шәһәрләрдәге мәктәпләр, татар телендә радио һәм телетапшырулар, газета – барысы да шушы оешма эшчәнлегенә җимеше. Монда да, Саратовтагы кебек үк, рәсми даирәләр белән аңлашып яшәү модели барлыкка килгән. Шунлыктан, “боларга көчлөп мөхтәрият тагу файдагамы, әллә зараргамы?” дигән сорауга җавапның нинди икәнлеген шәйләү әллә ни кыен булмастыр.

Берничә бөртектә татар яшәгән өлкәләрдә дә мондый мөхтәриятләргә мохтажлык юк икәнлегә бәхәссез булса кирәк.

Мөхтәриятләргә станоктан чыгаргандай штамплап булмый. Аларны төзүнең төп шарты – моңа кадәр яшәп килгән җирле оешмаларның үзара аңлашуы, уртак фикергә килүе. Бу бик авыр эш, ә ул ашыгуны яратмый. Әйттик, Саратовта бу эш бик тиз хәл ителсә, Самарада ул сузыла төште. Шунлык-

тан, иң беренче җирле мөхтәрият Тольятти шәһәрендә төзелде. Ниһаять, үткән җәй Самарада шәһәр мөхтәрият барлыкка килде. Әлегәче тулы аңлашу булмаганлыктан, өлкә мөхтәриятен оештыру сузылып тора. Ә менә июндә үрнәк рәвештә эшләүче мөхтәрият Тольятти шәһәрендә регионара Сабан туен үткәрдә. Әле өлкәдә элек-электән татар торышы гөрләп торган Камышлы районы да бар.

Түбән Новгородта да шуңа охшаш процесслар. Мондагы “Туган як” жәмгыятенен төп эшләре районнарда, бигрәк тә Краснооктябрьск һәм Сергач районларында алып барыла. “Туган як” газетасы Сергачта чыга. Монда татар китаплары да нәшер ителә. Редакция тирәсендә әдәби көчләр туплана. Күптән түгел “Без Тукай токымыннан” исемле бик күркәм шигъри җыентык чыкты. Татарлар күпчелек тәшкил иткән Краснооктябрьск районында милли тормыш кайный. Иң зур һәм матур Сабан туйлары да шунда үтә. Әмма милли эшләрнең идеология үзәге исә Түбән Новгородта урнашкан. Андагы Алимжан Орлов, Мансур Хафизов кебек гыйлем ияләре милли яшәшкә фәнни төс биреп киләләр. “Туган як”ның башында торучы Совет җитәкчесе Марат Юнисов та милли эшкә җаны-тәне белән бирелгән шәхес. Кыскасы, мөхтәрият төзү мәсьәләсе тулысы белән

өлгергән кебек. Әмма, ул мөхтәриятне кем җитәкләргә тиешлеге хакында җитәкчеләр арасында әлегәчә тулы аңлашу юк. Шунлыктан, әгәр дә без Нижнийда яки башка урыннарда, шартлар өлгермәстән, мөхтәрият төзүне чыбыркылы башласак, үзара мөнәсәбәтләрне катлауландырыр гына идек. Һәм инде ул мөхтәриятләр чыннан да кәгазьдә генә калырлар иде.

Без берәүне дә ашыктырмыйбыз. Ашыккан ашка пешкән, диләр халыкта. Без татарларның үзара тату һәм аңлашып яшәүләрен беренче урынга куябыз. Татар конгрессы Башкармасы, Федераль мөхтәрият Советы шөхесләрне һәм оешмаларны якынлаштыруны, дуслаштыруны үзенең төп эшләренең берсе итеп саный. Гомумән, татар факторы тынычлык һәм стабиллек факторы булырга тиеш. Һәм бүген ул чыннан да шулай. Моңы Э.Россель дә, В.Шаманов та, В.Яковлев та, Д.Аяцков та һәм башка бик күп губернаторлар да танийлар, татар оешмалары белән бергә эшләргә әзерлек белдереп торалар. Һәм күпвакыт сүзләрендә дә торалар.

Ә инде мөхтәрият төзелешенең төп нәтижәсенә килгәндә, региональ мөхтәриятләрнең саны 20гә җитте. Аларның 150гә якын җирле бүлекләре бар. Болар өч миллионга якын татар яшәгән җирләргә үз эчләренә алалар. Оештыру эшләре дәвам итәчәк. Мөхтәриятләрнең һәм башка милли оешмаларның төп бурычы – ул милли яшәешебезне тәэмин итү, халкыбызның төп сыйфатларын, иминлеген һәм бөтенлеген саклап калу.

Соңгы елларда тарих белән кызыксыну артты. Мәктәпләр өчен татар халкы тарихына багышланган хезмәтләр бигрәк тә әһәмияткә ия. Мин бу очракта бигрәк тә рус һәм татар телләрендә дөнья күргән профессор Солтанбеков җитәкчелегендәгә дәрәслекне истә тотам. Равил Фәхретдинов язган дәрәслек тә шулай ук зур бәягә лаек. Зөфәр Мифтахов тарафыннан язылган китаплар да эзсез калмады. Саратов профессоры Фәрит Рәшитов та оригиналь дәрәслек язды һәм үзе үк шәһәр татар гимназиясендә татар халкы тарихына багышланган махсус курс укый.

Түбән Новгород төбәгендә дә бер-бер артлы андагы татар авылларының тарихына багышланган берничә китап дөнья күрде. Мансур Хафизов, Алимжан Орлов Нижгар татарларына багышланган кыйммәтле хезмәтләр тудырдылар. Күптән түгел рус кешесе Сергей Сенюткин шушы татарларның XVI гасыр уртасыннан XIX гасыр башына кадәр чорны

эченә алган зур хезмәтен докторлык диссертациясә рәвешендә яклады. Шушы кеше җитәкчелегендә татар авылларына, нәселләренә багышланган 40 табак күләмле китап та дөнья күрде. Татарстан фәннәр академиясенең Тарих институты Россия фәннәр академиясенең Этнология һәм антропология институты белән берлектә башкарган “Татары” исемле хезмәте шулай ук зур фәнни казаныш булып тора.

Ләкин тарих өлкәсендәгә кайбер проблемаларга тукталмасак, бу дәрәс булмас иде. Чөнки татар тарихын төрле рәвештәгә кимсетүләр, аңа карата ялган карашлар таратунның әлегәчә тукталганы юк. Мәскәүдә чыга торган дәрәслекләрдә татарлар юлбасарлар, аларның дәүләтләре һәм үзләре кыргый вә вәхши итеп күрсәтелә киләләр. Кызганычка каршы, безгә якын һәм туган булган Башкортстанда һәм Чувашстанда да мондый басмалар шактый. Мәсәлән, Әкрәм Бейешнең “Башкорт халкының тарихы һәм азатлык көрәше” исемле китабында татарга ягылган яланың иге-чиге юк. Кызганыч ки, Татарстанда бу китапка карата тәнкыйть фикере яңгырамады.

Ә бит бу автор язганнарда ышансаң, татарлар Алтын Урда һәм Казан ханлыгы заманында, хәтта Казан руслар кулына күчкәннән соң да, башкортларны изгәннәр икән. Авторның татарларга нәфрәте шулкадәр көчле ки, ул инде күп авторлар тарафыннан “башкортлаштырылган”, милли азатлык көрәшен җитәкләгән Батыршаны да “сатлык мишәр” дип бәяли. Аныңча, татарларның Идел-Урал буенда үз җирләре дә булмаган икән. Чувашстан профессоры Дмитриев тә шуңа охшаш фикер белдерә. Ул да “татарлар тик Казанда гына яшәгәннәр” дип яза. Әйтерсез лә, ул заманнарда самолет һәм вертолетлар булган да, татарларны кемдер кайдандыр китереп, күктән Казанга төшергән.

Дмитриев “Советская Чувашия” газетасының 2001нче елгы март-апреленең алты санында Чувашстанның Россия составына ирәкле рәвештә керүенең 450 еллыгына багышланган зур күләмле язмалар белән чыкты. Анда зур фәнни хаталар белән рәттән, сукуыр күз белән дә күрердәй ялган уйдурмалар җитәрлек. Менә аларның берничесе. Автор сан саен, Идел Болгарстаныныкы дип, Дунай Болгарстанының гербын тәкъдим итә. Югыйсә, аның эченә иске славян кирил шрифты белән България, дип язылган. Ә бит һәркемгә мәгълүм, Идел Болгарстанында ки-

рилл әлифбасы түгел, гарәп графикасы кулланылган. Дмитриев “Идел Болгарстанының жирләре Казан ханлыгына кермәгән” дип тә яза. Ул, мәсәлән, Шәрифинең 1550нче елны Төрөк солтанына язган хатында Казан дәүләтен синоним рәвештә Болгар вилаяте дип атаганлыгын да белергә теләми. Аныңча, Казан дәүләтенең 40 процентын чувашлар, 40 процентын татар булмаган башка халыклар һәм тик 20 процентын гына татарлар тәшкил иткән. Чувашстаннан килгән хатларда (мәс., Чебоксар шәһәре Павлов урамы, 48 йортның 43 фатирында яшәүче А.М.Баһаветдинов автор исемеңә 2002 елның 21 январендә язган хатында) “ник татар галимнәре татарга яла яга торган шушындый материалларны җавапсыз калдыралар?” дигән сорау бирелә. Чыннан да, бу эшләрне кем башкарырга тиеш икән? Җавап: иң беренче чиратта – Тарих институты. Минемчә, институт үз эшчәнлеген дөнъя федерализмына яки энциклопедия проблемаларына түгел (алары өчен Фәннәр академиясенең махсус институтлары бар), ә татар халкы һәм Татарстан тарихы проблемаларына, шуңа караган барлык уйдырмаларга лаеклы фәнни җавап бирүне оештыруга юнәлтергә тиеш. Халык юкка

гына “Вәли дә үз эшендә, Гали дә үз эшендә булсын” дип әйтмәгәндер.

Шушы уңайдан, кайберәүләр тарафынан яңгыратылган “Милли университетны Тарих институты каршында ачарга кирәк”, – дигән фикергә дә мөнәсәбәт белдерү урынлы булыр. Бу карашта торучылар, студентларга лекцияләрне тарихны язучылар үзләре укыса уңышлырак булыр иде, дигән фикердән чыгып эш итәләр. Әгәр ки берничә сорау булмаса, мондый изге нияткә кушылып та булыр иде. Аларның берсе – Милли университет кемнәрне әзерләргә тиеш икән? Тарихчыларны гынамы? Хуш, шулай да булсын. “Лекцияләрне тарихны язучылар укыячак” дигән дәлилнең нигезе бармы икән? Тарих язучыларның юк дигәндә 80 проценты югары уку йортларында эшли бит. Әгәр дә Тарих институтында 7 фән докторы эшләрсе, университетның тарих факультетында гына да аларның саны 27гә җитте. Фәнни дәрәжәләр биру Советлары да шунда эшли. Тарихка багышланган әсәрләрнең 70 проценты югары уку йортларында әзерләнә. Әгәр дә Милли университет Тарих институты каршында оешса, аның классик яки педагогик университетлардагы тарих факуль-

тетларыннан аермасы нинди булыр иде икән? Милли университетны Тарих институты каршында ачу фикерен тарихчыларны эзерләүнең нидән гыйбәрәт икәнлеген, тиешле уку йортларының хәтта структурасын да күзаллы алмаган, кыскасы, тарих фәннәннән ерак торган кешеләр генә белдерә ала. Болар Татарстан һәм татар халкы тарихы гомум тарихның бер өлеше генә икәнлеген, яшъ белгечләрнең тарихи процессны бөтен тулылыгы һәм закончылыклары белән үзләштерергә тиешекләрен аңламыйлар булса кирәк. Ә бит тарих өлкәсендәге белгечләрне эзерләү – үзең язган тарихны сөйләүгә генә кайтып кала алмый. Прими́тив елъязмалык кәсебеннән ерак китә алмау булыр иде бу. Тарихи мәгълүматларны таба, аларның дәрәҗәсиз билгели һәм аларны тарихи белем югарылыгына җиткерә алырдай белгечләр эзерләү башка бик күп фәннәрне уку туны таләп итә. Тарих институтында бу мөмкинлекләр юк. Һәм кирәкми дә. Чөнки ул профилле фәнни-тикшеренү учреждениесе.

Әйткәнемчә, татар халкының сыйфатлары тирәсендә дә кызыклы әңгәмә җәелдерелде. Тик менә татарның тискәре сыйфатларына нигәдер күбрәк игътибар бирелә. Имеш, безнең халкыбызның милли аңы түбән, ул таркау, зыялыларының ыгы-зыгыдан башы чыкмый. Язучылары бер генә юньле әсәр тудыра алмый, дин әһелләре әхлаксыз, татар радиосында тыңларлык, телевидениесендә карарлык нәрсә юк. Монда өлешчә булса да хаклык бар. Ләкин менә боларның барысын да, хәтта Тәлгать Тажетдиннең “сәерлекләрен”дә, Бөтендөнъя татар конгрессы Башкармасы, Федераль милли-мәдәни мөхтәрият Советының начар эшләннән күрергә тырышу, ак эт бөләсен кара эткә сылтауны хәтерләтмиме икән? Боларның шактые бу сүзләргә язучы дәүләт хезмәткәрләренең турыдан-туры вазифалары түгелме икән?

Шулай да минем үзем кулланган “өлешчә хаклык” сүзләргә басым ясыйсым килә. Әйе, тик өлешчә генә. Чөнки соңгы елларда әдәбиятыбызда, шул исәптән шигърияттә дә, шактый күркәм әсәрләр барлыкка килде. Кемнәрдер үлү белән шигърият сүнде, дип карау дәрәҗәсиз туры килми. Радио һәм телевидениедә дә, дин өлкәсендә дә шактый уңай үзгәрешләр бар. Бу кешеләр кемнәдер хурлау, гаепләүләр урынына, уңай үзгәрешләрне берәмтекләп җыеп үстерүгә, аларны арттыруга күбрәк игътибар бирсәләр, яхшы-

рак булыр иде дә бит. Юк шул, мин-минлек комачаулай.

Татар халкының ассимиляциягә бирелүендә дә Конгрессны гаепләргә тырышулар юк түгел. Бигрәк тә Мәскәүдәге кайбер даирәләр. Ләкин татарларны яшәргә һәм милләтнең рәвештә сакларга өйрәтү өчен, юк дигәндә, үзеңнең үрнәк булуың кирәк бит...

Шулар тарафыннан төзелгән һәм, Татарстан президенты исеменә язылып, Интернетка куелган хатны икенче берәү дә имзалаган. Ләкин моңа кадәр шушы кешенең татарлардан мишәрләргә бүлеп чыгару мөмкинлегенә шатланып “ниһаять без, моңарчы җирсез яшәгән мишәрләр, аерым автономия алу хокукына ия булабыз”, – дип язган сүзләргә Интернет аша күпләргә ирешкән иде. Шунлыктан, бу кешегә “кайсы сүзгә ышанык, татар бердәмлеген яклаганынамы, әллә аерылу мөмкинлеген хуплаганынамы икән?” – дигән сорау биресе килә.

Юк, мөхтәрәм җәмәгать, бетәбез, үләбез дип сез коткы таратмагыз. Үзегезнең шәхси трагедиягезне халыкныкы итеп күрсәтмәгез! Татар халкы бөек, даһи һәм күркәм ул. Әллә нинди тузга язмаган сүзләр сөйләп аны рәнҗетмәгез! Ул үлә һәм бетә торган халык түгел. Әгәр дә сез аңа яхшылык телсез икән, туктатыгыз бу эшегезне.

Әгәр дә чыннан да халык мәнфәгатьләрен кайгыртасыз икән, кайвакыт булса да аның үзен дә тыңлаштыргалагыз. Ул шушы пессимизм беләнме, әллә татарлыгы беләнме горурланып яши икән? Алда искә алынган Әхмәт Баюсов:

“Без татар милләтеннән,
Мөхәммәт өммәтеннән,
И Хоҗа, ташлы күрмә
Безне киң рәхмәтеңнән”,

дип үз милләте белән горурланып яза. Ул: “татар юкка чыга дигән сүзләр наданнар сүзе” ди һәм “юкка чыгучылары да бер генә булыр меңнән”, дип өстәп куя (Без Тукай тоқымыннан. – Сергач: “Туган як” нәшр., 2000. – 15 б.). Бу шигъри юллар Сергачта чыккан җирле шагыйрьләрнең әсәрләре җыентыгыннан китерелде. Монда бу авторгына түгел, шагыйрьләрнең уналтысы да татарга дан җырлый, үзләренең Тукай тоқымыннан булулары белән горурлана. Зур Рәбишча авылында яшәүче утучы Нуриям Закирова: “Тырышучылар булды Тукай телен эзсез югалтырга мәңгегә. Сакладым мин аны күз алмамдай, тел тидермәм гомер-гомергә”, – дип яза (шунда ук, 26 б.). Аңа кушылгандай Сара Таһирова: “Гасырларда яңгырар «И туган

тел»... Бу бәхет бирелгән күпләргә» дип Тукай теленә дан җырлый (шунда ук, 130 б.).

Журнал өчен язылган мәкалә кысаларында БТК Башкарма комитетының эше турында тулы хисап биреп булмый һәм ул максат итеп куелмый да. Шулай да, алда әйтелгәннәргә берничә сүз өстик.

Соңгы 5 ел эчендә Татар конгрессы киң танылды. Ул Берләшкән Милләтләр Оешмасының информацион Үзәгендә теркәлдә. Конгресс үткәргән чаралар турындагы мәгълүматның шактые шушы Үзәккә җибәрелә.

Башкарма комитет Бәйсез Дәүләтләрнең Парламентара Ассамблеясенә да күзәтүчә рәвешендә кабул ителде. Аның фән, мәгариф, культура эшләре буюнча комиссиясенең эшендә активлык күрсәтә. Татарстанның Санкт-Петербургтагы даими вәкиле Шамил Әхмәтшин Конгресс Башкармасы исемнен комиссиянең карарларын эзерләүдә катнаша.

Регионнарда БТК Башкарма комитетының кылган гамәлләрен, аның мөмкинлекләрен яхшы беләләр. Конгресс Башкармасы татарлар яшәгән күпчелек төбәкләр белән даими элементдә тора, анда үткәрелә торган чараларга булышлык күрсәтә.

Башкарма 15 илдә һәм регионда үзенең күчмә утырышларын уздырды. Боларның күбесендә регион житәкчеләре үзләре катнаштылар. Аларның урынбасарлары татарлар өчен кылган гамәлләр хакындагы докладлар укыдылар. Аннан соң безнең оешма житәкчеләренең докладлары тыңланып, фикер алышулар үткәрелде. Тиешле карарлар кабул ителде. Шушы күчмә утырышлар кысасында Татарстан мәгариф, мәдәният министрлары үзләренең җирле коллегалары белән килешүләр төзеделәр. Бүген ул килешүләрнең саны мәгариф өлкәсендә 29, мәдәният өлкәсендә 26га җитте.

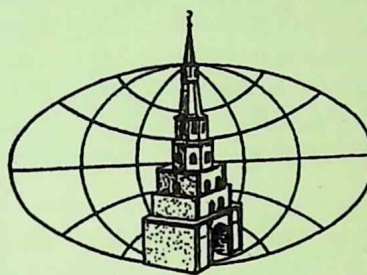
Моннан гайре Конгресс Башкармасы әгъзалары регионнарда милли проблемаларга багышланган 14 конференция оештыруда катнаштылар, докладлар белән чыктылар.

Конгресс Башкармасының кимчелек вә житешсезлекләре дә аз түгел. Әле безнең татар яшәгән кайбер төбәкләрдә йогынтылы оешмаларыбыз да юк. Булганнары да сүлпән эшли. Күрше Мари Эл, Чувашстанда да милли тормыш сүлпән бара. Ярославль, Кострома шәһәрләре белән дә тотрыклы элемент урнаштыра алмадык әле.

Кайвакыт кабул ителгән карарларның үтәлешен тикшерүгә дә тиешле игътибар бирелми.

Болар яшерен-батырын түгел. Уңышлар һәм житешсезлекләр турындагы мәгълүмат регионнарда һәм Татарстанда чыккан матбуғат чараларында бирелә килде. Иң төгел һәм тулы мәгълүматны Башкарма комитетның «Хәбәрләр»еннән табып була.

**«Бөтендөнъя татар конгрессы»
иҗтимагый берләшмәләренең
Халыкара Берлеге хәбәрләре**

**Вестник Международного Союза
общественных объединений
«Всемирный конгресс татар»**

Казан-Казань
1999

Ә гомумән алганда, Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитетының эшенә бәяне Уставта билгеләнгән төп максатлардан чыгып бирү дәрәҗә булып иде. Татар халкын, аның иҗтимагый берләшмәләрен туплый алдыкмы? Төрле төбәкләрдә яшәүче татар халкының күпчелеген берләштергән иҗтимагый, мәдәни, дини оешмалар, милли-мәдәни мөхтәриятләренең уңышларында, бигрәк тә аларның җирле хакимият органнары белән берлектә эшләү механизмын булдыруда Башкарманың өлеше бармы? Татар халкының тарихи ватаны булган Татарстанның дөнъякүләм абруен үстерүдә катнаштыкмы? Минемчә, бу сорауларга тик уңай җавап кына бирергә мөмкин. Әмма, эшлесе эшләр дә иксез-чиксез. Татар халкы бөек халык булганга, аның алдында торган бурычлар да шулай ук күләмле һәм дәвамлы.

Шушы максатларны тормышка ашыруда кем күчмә көч куйганын танып, алдагы көннәрдә шушы юнәлештә бердәм булып эшли алсак, без чыннан да бербөтен, бүленмәс милләт булырбыз.

БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫ БАШКАРМА КОМИТЕТЫ ЕЛЪЯЗМАСЫННАН

1997 ел

28-29 август, Казан. Бөтендөнъя татар конгрессының Икенче чакырылышы үткөрелде, БТКның Башкарма комитеты сайланды, “Бөтендөнъя татар конгрессы” ижтимагый Берләшмәләренең Халыкара Берлеге Уставы кабул ителде. Конгресс делегатлары Берләшкән Милләтләр Оешмасына, дөнъя дөүләтләре башлыкларына, Россия Федерациясе Президенты Б.Н.Ельцинга, Татарстан Республикасы Президенты М.Ш.Шәймиевкә, татар халкына мөрәҗғәгатьләр белән чыктылар.

Башкарма комитетның рәисе итеп Индус Таһиров, беренче урынбасары Разил Вәлиев, урынбасарлары – Роза Туфитулова, Римзил Вәлиев сайланды.

10 ноябрь, Яр Чаллы. Бөтендөнъя татар конгрессы (БТК) Башкарма комитетының Татарстан Республикасы Дәүләт Советының Мәдәният һәм милли мәсьәләләр буенча даими комиссиясе катнашында киңәйтелгән күчмә утырышы узды. Россиянең яңа паспортларына карата БТК Башкарма комитетының мөнәсәбәте, татар телен саклау, өйрәнү һәм үстерү мәсьәләләре каралды.

29 ноябрь, Минск (Белоруссия). БТК БК бюросының күчмә утырышында Белоруссия, Литва, Польшадагы татарлары җыеннарының эшчәнлеген һәм проблемаларын каралды.

9 декабрь, Азнакай (Татарстан). БТК БК бюросының күчмә утырышында Азнакай районы хакимиятенен татар авылларының милли йөзен саклау һәм үстерү буенча

эшчәнлеген каралды. Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты, Россия гуманитар фәннәр академиясенен Татарстан бүлеген һәм Азнакай хакимияте арасында үзара хезмәттәшлек турында Шартнамә кабул ителде.

1998 ел

10 апрель, Санкт-Петербург. БДБ илләренен Парламента Ассамблеясе һәм БТК Башкарма комитеты әгъзалары очраштылар, Ассамблея каршында Бөтендөнъя татар конгрессынан даими күзәтүче булдыру турында килешү төзелде.

24 апрель, Мәскәү. Бөтендөнъя татар конгрессы Россия Федерациясенен Юстиция министрлыгында теркәлдә һәм “Бөтендөнъя татар конгрессы” ижтимагый берләшмәләренен Халыкара Берлеге дигән статус алды.

15 май, Казан. Санкт-Петербург, Саратов, Ульяновск, Екатеринбург региональ татар милли-мәдәни мөхтәриятләре нигезендә Россиядә татарларның Федераль милли-мәдәни мөхтәриятен (ТФМММ) оештыру съезды булып узды, аның Уставы кабул ителде. Мөхтәрият Советы расланды. ТФМММ Советы рәисе итеп Индус Таһиров сайланды.

20 июнь, Семипалат (Казахстан). БТК Башкарма комитеты әгъзалары, Казахстанның, Кыргызстанның, Үзбәкстанның һәм күрше Россия өлкәләренен татар җәмәгәтчелеге, Семипалат шәһәренен дөүләт хакимияте органнары һәм җирле үзидарә вәкилләре, Казахстанның татар-башкорт җәмгыятьләре җитәкчелеге, Татарстанның Казахстандагы Вәкиллеген катнашында БТК БК бюросының киңәйтелгән күчмә утырышы булды. Анда Казахстанда яшәүче милләттәшләребезнең милли үсеш тәҗрибәсе һәм проблемаларын тикшерелде.

29 август, Казан. БТК Башкарма комитетының чираттагы утырышында аның 1997–1998нче еллардагы эшчәнлеген һәм Конгрессының Икенче чакырылышы карарларын тормышка ашыру буенча бурычларын каралды.

23 октябрь, Казан. БТК БКның утырышлар залында “Россия Федерациясендә һәм Татарстан Республикасында этника һәм кон-

фессияара ситуация” дигән темага түгәрәк өстәл узды. Анда ТР Президенты аппараты һәм Хөкүмәт вәкилләре, Дәүләт Советы депутатлары, БТК БК әгъзалары, милли оешмалар лидерлары, 28 районнан хакимият хезмәткәрләре, мәгариф эшлеклеләре, журналистлар катнашты.

4 ноябрь, Казан. БТК БК бюросының Татарстан Республикасы Дәүләт Советының Мәдәният һәм милли мәсьәләләр буенча даими комиссиясе һәм Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты каршындагы “Татарстан халыклары телләре турында”гы Законны гамәлгә ашыру комитеты белән бергә үткәрелгән киңәйтелгән утырышы булды. Анда республикадагы югары уку йортларында татар телендә укуы мәсьәләләре каралды.

7 ноябрь, Мәскәү. БТК Башкарма комитетының һәм Мәскәү шәһәре региональ Татар милли-мәдәни мөхтәрият Советының берләштерелгән күчмә утырышы үткәрелде, татар халкының мәдәнияте, мәгарифе, теле проблемалары, РФнең “Милли-мәдәни мөхтәриятләр турында”гы Законы каралды.

3 декабрь, Казан. БТК БК бюросының ТР Балалар һәм яшьләр эшләре буенча комитеты катнашында киңәйтелгән утырышы үткәрелде. Анда БТК БКның Яшьләр белән эшләү комиссиясенең эшчәнлеген каралды. Татарстанда, Россиядә, БДБ илләрендә һәм башка дәүләтләрдә хәрәкәт итүче татар яшьләре оешмаларын, мәдәният, мәгариф үзәкләрен милләтсезнең килчәк буынын үстерүдә конструктив хезмәттәшлеккә чакырган карар кабул ителде.

11 декабрь, Саратов. Татар федераль милли-мәдәни мөхтәрият Советының күчмә утырышында җирле мөхтәриятләргә оештыру, аларның эшчәнлеген һәм демократик федератив Россия дәүләтен төзүдә рольләре турында сөйләшү булды. РФ хөкүмәте каршындагы милли-мәдәни мөхтәриятләр эшләре буенча Консультатив совет составына вәкил итеп Индус Таһиров тәкъдим ителде.

1999 ел

4 февраль, Казан. БТК БКның бюро утырышы “Татар җыры, татар моңы: үткәне, бүгенгесе һәм килчәге” девизы белән үткәрелде.

4 март, Женева (Швейцария). Бәйсез дәүләтләр берлегендә катнашучы илләрнең

Парламентара Ассамблеясе утырышында “Бөтендөнья татар конгрессы” иҗтимагый берләшмәләре Халыкара Берлегенең Парламентара Ассамблея эшендә күзәтүче буларак катнашуы турында карар кабул ителде.

9 апрель, Казан. БТК Башкарма комитетының Татарстан һәм Самара өлкәсенең дәүләт органнары вәкилләре, Самара өлкәсенең татар иҗтимагый-мәдәни үзәк җитәкчеләре катнашындагы киңәйтелгән бюро утырышында Самара өлкәсе татарларының милли ихтыяжларын канәгатьләндерү буенча ике ел элек кабул ителгән уртак программаның үтәлеше каралды.

20 апрель, Мәскәү. Россия халыкара Ассамблеясенең Беренче съезды эшендә БТК БК рәисе Индус Таһиров катнашты һәм чыгыш ясады.

5-7 май, Новосибирск. “Татарлар Себердә: кичә, бүген, иртәгә (үсеш стратегиясе)” дигән фәнни-практик конференция эшендә БТК БК рәисе Индус Таһиров һәм аның урынбасары Римзил Вәлиев катнаштылар. Конференциягә Омск, Томск, Төмән, Красноярск, Екатеринбург, Тобольск, Кемерово, Барнаул, Юрга, Прокопьевск һ.б. шәһәрләрдән галимнәр килгән иде. Конференция кабул иткән тәкъдимнәр юламасында Себер татарларының күп кенә проблемаларын чишү юллары билгеләнде.

20-23 май, Варна (Болгария). БТК Башкарма комитеты рәисе Индус Таһиров Халыкара конференция эшендә катнашып, “Татар халкының тарихи тамырларында болгар компоненты” турында доклад ясады.

27-28 май, Симферополь (Украина). Кырым татарларының туган җирләреннән сөрелүенә 55 ел тулу уңаеннан оештырылган Халыкара фәнни конференциядә БТК БК рәисе Индус Таһиров “20нче еллардагы милли дәүләт төзелеше: Кырым, Татарстан, репрессияләр” дигән доклад белән чыкты.

30 май – 1 июнь, Екатеринбург. “Татар халкының тарихи тамырлары” циклынан Урал татарларының килеп чыгышы һәм тарихына багышланган фәнни семинар эшендә БТК БК рәисе Индус Таһиров катнашты.

2 июнь, Мәскәү. БТК Башкарма комитеты рәисе урынбасары Роза Туфитулова төрки телле халыкларның традицияләрен саклауда булышлык күрсәтүче хатын-кызларның Регионара иҗтимагый оешмасы үткәргән

Евразия хатын-кызларының Беренче Бөтенроссия жыелышында катнашты.

4 июнь, Казан. Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты Россиянең федерация һәм милләтләр министрлыгы, Татарстанның Президент Аппараты, Дәүләт Советы һәм Министрлар Кабинеты белән берлектә “Татар халкының милли-мәдәни ихтыяжларын гамәлгә ашыруда дәүләт органнары һәм татар иҗтимагый берләшмәләренең уртак эше турында” дигән Бөтенроссия киңәшмәсен оештырды. Киңәшмә эшендә Россия Федерациясенең 39 төбәгеннән килгән вәкилләр катнашты. Киңәшмәне Татарстан Дәүләт Советы рәисе Ф.Х.Мөхәммәтшин ачты һәм зур доклад ясады. БТК Башкарма комитеты рәисе И.Р.Таһиров, киңәшмә алдыннан Башкортостан, Мордовия, Мари Эл, Удмуртия, Бурятия, Төньяк Осетия-Алания республикалары, Самара, Ульяновск, Әстерхан, Оренбург, Чиләбе, Омск, Пермь, Томск, Мәскәү, Мурманск өлкәләреннән килгән информацияне анализлап, күп кенә проблемаларга тукталды һәм татар иҗтимагый берләшмәләренең дәүләт органнары белән бергә эш алып бару механизмын булдыруга басым ясады. Төрле төбәкләрдә яшәүче татарларның туган телдә белем алу, традицияләрен саклау, мәдәни ихтыяжларны канәгатьләндерү турында Ә.И.Алмаев (Әстерхан), М.Х.Мортазин (Татарстан), Р.С.Акчурин (Мәскәү), С.А.Петракова (Мәскәү), Р.Я.Якуб (Владивосток), И.Г.Әхмәтҗанов (Татарстан), Ә.С.Шәмсетдинова (Самара), В.Д.Уфимцев (Курган), Р.И.Щукина (Пермь), Ф.С.Пак (Пермь), Х.Л.Девятьяров (Ростов-на-Дону), Р.А.Ратникова (Татарстан), Ш.З.Бикмаев (Саранск), И.Т.Гатин (Санкт-Петербург), Д.Ш.Шәкүрова (Сыктывкар), Р.С.Вәлиев (Татарстан), М.Сафиуллина (Татарстан), Ф.А.Сафиуллина (Екатеринбург), Р.Д.Хөснетдинов (Оренбург), Х.К.Садыйков (Омск), Ә.Х.Каюмов (Төмән), Ф.Ф.Харисов (Татарстан), В.Т.Сәлахов (Калининград), М.К.Юнусов (Нижний Новгород), Г.М.Чулакова (Ульяновск), Ф.А.Рәшитов (Саратов), И.Купканов (Чебоксар), Д.Д.Азаматов (Уфа), М.Абакиров (Новосибирск), К.А.Әхәтов (Киров), К. Хәйруллин (Ярославль), Н.А.Мостафаев (Татарстан), Г.Ш.Садыйкова (Мурманск), Р.Г.Габдуллин (Ижевск) чыгышларында да әйтелде.

28 июнь, Омск. БТК БК бюросының һәм ТФМММ берләштерелгән күчмә утырышында дәүләт органнары һәм татар милли-мәдәни

мөхтәриятнең уртак эше Омск өлкәсә мисалында каралды. Омск өлкәсә татар милли-мәдәни мөхтәриятә тарафыннан әзерләнгән программалар (“1998-2000 елларда татар телен үстерү”, “1998-2003 елларда татар халкының мәдәниятен үстерү”) һәм Омск өлкәсә Администрация башлыгының региональ татар милли-мәдәни мөхтәриятә турындагы карар проекты хупланды.

6-8 июль, Әстерхан. Татарстан Республикасы һәм Әстерхан өлкәсә дәүләт органнары вәкилләре, Әстерхан өлкәсенең “Дуслык” милли җәмгыятә җитәкчеләре катнашында БТК БК бюросының утырышында түбәндәге әгъзалар катнашты: БТК БК рәисе Индус Таһиров, рәис урынбасары Роза Туфитулова, Башкарма комитет әгъзалары – Әстерхан өлкәсә татарларының “Дуслык” җәмгыятә рәисе Әнвәр Алмаев, ТР Мәдәният министры Марсель Таишев, Мәгариф министры Фарис Харисов, Мәгълүмат һәм матбугат министры Ислам Әхмәтҗанов, Дәүләт телерадио комитеты рәисе Илшат Әминов, ТРның Свердловск өлкәсендәге даими вәкиле Равил Бикбов, Мәскәүнең “Папирус” фирмасы генераль директоры Ильяз Мөслимов, Казан архитектура-төзөлеш академиясе профессоры Вагыйз Фәтхуллин. Әстерхан ягыннан утырышта өлкә Хакимияте Башлыгы урынбасары Ирина Родненко, мәдәният, сәнгать һәм кино департаменты җитәкчесе Николай Терещенко, Мәгариф департаментының халыкара хезмәттәшлек һәм милли региональ мәгариф программалары бүлегә җитәкчесе Лилия Суходова, Әстерхан мэрының урынбасары Елизавета Елименко, “Дуслык” җәмгыятен оештыручыларның берсе Ахияр Измайлов, “Дуслык” җәмгыятә рәисенең урынбасары Наилә Потеева, җәмгыятәнең Идел буе районы филиалы рәисе Румия Гидиятуллина һ.б. катнашты. Кабул ителгән карарда әйтелгәнчә, БТК БК бюросының киңәйтелгән утырышын борын-

гыдан бирле татар милләтенең мөһим икътисади һәм мәдәни үзәге булган Әстерханда үткөрү – шәһәргә зур ихтирам күрсәтү билгесе булып тора. Бүгенге көндә Әстерхан өлкәсендә яшәүче 80 мең татарның рухи мәнфәгатьләрен яклап килгән “Дуслык” жәмгыяте, өлкә Хакимияте белән тыгыз бәйләнештә торып, туган тел, милли мәдәниятне тергезү һәм үстерү, халык гореф-гадәтләрен саклау буенча күпкырлы эш алып бара.

7 октябрь, Казан. БТК Башкарма комитетының утырышлар залында “Татарстан Республикасы Дәүләт Советына һәм Россия Федерациясе Дәүләт Думасына сайлаулар чорында татар халкының һәм Татарстанның мәнфәгатьләре” дигән темага түгәрәк өстәл үткөрелде. Сайлауларда катнашу, экономик мөнәсәбәтләр, миграция процесслары, мәдрәсәләрдә укуыту программаларының торышы, Россиядәге милли сәясәт юнәлешләре буенча фикер алышуда Индус Таһиров (БТК Башкарма комитеты), Наил Хәснетдинов (“Татарстан – яңа гасыр” хәрәкәте), Рәшит Вагыйзов (ТР Дәүләт Советы), Римзил Вәлиев (БТК Башкарма комитеты), Айрат Зарипов (Казан шәһәре хакимиятенең иҗтимагый оешмалар белән элемтәләр идарәсе), Госман хәзрәт Исхаков (Татарстан Диния назарияте), Бернард Касыймов (“Иттифак” партиясе), Рапат Сафин (“Татар юлы”), Роберт Садыков (Коммунистлар партиясе), Рәшит Ягъфаров (ТИУ, Казан), Рафис Кашапов (ТИУ, Чаллы), Рамай Юлдашев (“Азатлык”), Инсаф Хәмитов (“Агыйдел”) катнаштылар.

11 октябрь, Казан. БТК Башкарма комитетының утырышлар залында Хәтер көне уңаеннан “Сөембикә-ханбикә тарих мөнбәрендә лаеклы урынын алырмы?” дигән темага багышланган кичә узды. Сөембикә-ханбикә турында кереш сүзгә Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе академик Индус Таһиров әйтте. Дәүләтебезнең бәйсезлегә өчен көрәшеп шәһит киткән ата-бабаларыбызның якты истәлегенә багышлап дога кылуны Татарстан Диния назарияте мөфти Госман хәзрәт Исхаков алып барды. Хәтерезбезне яңартуда Сөембикә-ханбикә образының роле турында Венера Ганиева, Роза Шаһиева, Назыйм Ханзафаров, Бату Мөлековлар сөйләделәр.

13 октябрь, Казан. “Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты” сәяси-иҗтимагый республика оешмасының бюро утыры-

шы булды. Анда Татарстан Дәүләт Советына депутатлыкка кандидатлар күрсәтү каралды.

16-17 октябрь, Волгоград. Татарстан Республикасы делегациясе (житәкчесе – БТК БК рәиснең урынбасары Римзил Вәлиев, әгъзалары – ТР мәгариф министрының урынбасары И.Җадиуллин, ТР Министрлар Кабинеты каршындагы дин эшләре Советы рәисе Р.Нәбиев, “Татарстан сәүдә йорты” президенты А.Дәүләтъяров), Россиянең Европа өлеше мөселманнарының Диния назарияте мөфти Р.Җайнетдин, Мәскәүдән БТК БК әгъзалары – региональ татар милли-мәдәни мөхтәрият житәкчеләре Р.Акчурин һәм И.Мөслимов, Россия мөселманнарының “Мәдинә” оешмасы рәисе Ф.Җыйльманов һ.б. Волгоград өлкәсе житәкчеләре белән очраштылар. Бу визит барышында “Зөләйха” мәчетенә нигез тапы салу тантанасы үткәрелергә тиеш иде...

26 октябрь, Казан. Россия Федерациясе Дәүләт Думасы рәисе Г.Н.Селезневка БТК Башкарма комитеты һәм ТФМММ исеменнән “Милли-мәдәни мөхтәрият турында”гы Федераль законга үзгәртмәләр кертүне сорап хат юланды.

28-29 октябрь, Ижевск. “Удмуртия татарлары” дигән фәнни-практик конференция эшендә Удмуртия Республикасы Дәүләт Советының фән, мәгариф һәм яшьләр сәясәте даими комиссиясе рәисе А.Г.Красильников, УР Милли сәясәте министры урынбасары Н.П.Смирнова, “Удмурт кенәш” Бөтенудмурт ассоциациясе рәисе В.К.Тубылов, БТК БК рәисе академик И.Р.Таһиров, УР Татар иҗтимагый үзәге рәисе Р.Г.Җадиуллин, УР мәгариф министрының беренче урынбасары Г.П.Васильева, Татарстан Республикасы мәгариф министрының беренче урынбасары Н.Б.Җадиуллин, УР матбугат һәм мәгълүмат министры С.В.Васильев, ТР мәдәният министры урынбасары Р.М.Вәлиев, ТР Министрлар Кабинеты каршындагы дин эшләре Советы рәисе Р.А.Нәбиев, ТФА Тарих, әдәбият һәм сәнгать институтының өлкән хезмәткәре Ф.С.Баязитова, КДУ археология һәм этнография кафедрасы мөдире А.Г.Мөхәмәдиев, ТР Тарих институтының этнография бүлегенә мөдире Р.К.Уразманова, УР милли музеең татар бүлегенә мөдире Р.А.Әхмәтвәлиева, “Саф ислам” газетасының редакторы И.С.Хисаметдинов, Удмурт дәүләт университеты студенты М.В.Кулаков катнаштылар.

28-29 октябрь, Мәскәү. Россия Федерациясе Хөкүмәте каршында оешкан Милли-мәдәни автономияләр эшләре буенча Консультатив совет утырышында ТФМММ Советы рәистәше И.Б.Мөслимов катнашты.

11 ноябрь, Казан. БТК БК утырышында Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитетының 1998 елның августыннан 1999 елның ноябренә кадәрге эшчәнлегенә һәм алда торган бурычлар (И.Р.Таһиров), Татар мәдәнияте һәм рухи мирас даими комиссиясе (Р.И.Вәлиев) һәм Татар мәгарифе һәм фәне даими комиссиясе (В.Ш.Фәтхуллин) эшчәнлегенә каралды. *(Аларның чыгышлары кыскартып бирелә).*

И.Р.Таһиров: Мөхтәрәм Башкарма комитет әгъзалары, сезнең алдыгызда тиешле документлар, тиешле мәгълүматлар һәм Башкарма комитет тарафыннан эшләнгән эшләр турында бөтен кирәкле материал куелган. Сөз алар белән танышкансыздыр. Шуның өчен мин аларның һәммәсен сезгә сөйләп торуну кирәк түгел дип саныйм. Безнең өчен иң әһәмиятлесе – татар дөнъясында безнең Конгрессыбызның эшләнгән эшләре һәм шушы дөнъядагы сыйфатый үзгәрешләргә бәя бирү. Чыннан да, нинди дә булса үзгәрешләр бармы безнең татар дөнъясында, әллә без бер урында таптанып торабызмы, әллә инде кайбер мәсьәләләрдә артка да чигендекме? Бу сораулар берсе дә жиңел генә

жавап ала торган сораулар түгел. Ни өчен дигәндә, безнең, чыннан да, чигенер урыныбыз да юк, алга атлавыбыз шулай ук киң жәмәгәтчелеккә мәгълүм. Беренчедән, мин әйтер идем, татар дөнъясының географик кысалары чыннан да киңәйде. Без бүген әйтә алабыз: 1998 елның маенда башлап жиңберелгән милли-мәдәни мөхтәриятне төзү эшләре хәзер, бүгенге көндә 3 миллионнан артык татар яшәгән регионны үз кысаларына кертте. Димәк, без хәзер менә шушы мөхтәрият аркылы, аның региональ советлары аркылы шушы кадәр татар халкына йогынты ясый алабыз һәм безнең моңа тулы хакыбыз бар. Чөнки региональ мөхтәриятләренң ундүрте һәм Федераль мөхтәрият Советы үзе Мәскәүдә Юстиция министрлыгында регистрация үтеп, бүген легитим оешмага әверелде. Шунлыктан, без бүгенге көнне татар мәнфәгатьләрен жиңле хакимиятләр белән бергә, Мәскәү хөкүмәте, Федераль хөкүмәт белән бергә, закон нигезендә алып бара алабыз һәм без шулай эшлибез дә. Шуну да әйтергә кирәк, менә шушы юнәлештә жиңле хакимиятләр белән аңлашу эшләре шактый алга китте. Агымдагы ел дәверендә без, билгеле булганча, Мәскәү шәһәрендә үзебезнең Мөхтәрият Советы һәм Башкарма комитетның утырышын үткәрдек. Безнең мондый утырышыбыз былелгы жәйдә Әстерхан шәһәрендә булып үтте, аңа кадәр региональ мөхтәриятнең һәм Башкарма комитет бюросының утырышы Омск шәһәрендә булып үткән иде. Шушы өлкәләренң һәммә губенаторлары белән ачыктан-ачык татар проблемаларын тикшердек. Һәм, әйтергә кирәк, Полежаев та, Россель дә (аның белән махсус очрашу булды), шулай ук Аяцков һәм башка хөкүмәт житәкчеләре (әйтеп үтәр идем, Удмуртиядә дә хөкүмәт башлыгы белән шушындый очрашу булды) безнең татар мәнфәгатьләрен шушы өлкәләрдә беренче урынга куя башлаганлыклары күренеп тора. Ни өчен? Чөнки шушы жиңләрдә – ә бу жиңләр, әлбәттә, татар өчен изге жиңләр – татарлар анда Себердә дә, Идел буенда да диаспора түгел – үз жиңрендә яшиләр, алар төп халык, аларның шушы хокукларын тану ул искиткеч зур фактор. Татар проблемаларының бар икәнлеген тану һәм аларны бергәләшп хәл итәргә тиеш икәнлеген тану бүгенге көнне беркемдә дә бәхәс тудырмый. Менә шулай бергә эшләү, жиңле хакимиятләр белән, федераль хөкүмәт белән бергә татар проблемаларын хәл итү һәм безнең жыңелган

тәҗрибәбез июнь аенда Гомумроссия киңәш-мәсе үткәру мөмкинлеген тудырды. Бу киңәшмә – дәүләт органнары, иҗтимагый оешмалар бергәләшеп ни рәвештә татар мәнфәгатьләрен хәл итәләр дигән проблемага җавап иде. Без моны Россия федераль хөкүмәтенң Милләтләр һәм федерация министрлыгы, Татарстан Президенты аппараты һәм Хөкүмәте белән берлектә эзәрләгән идек.

Безнең бу җыелышыбызга 39 регионнан вәкилләр килде. Һәм, әйтергә кирәк, бу вәкилләрнең икешәр булып килүе шулай ук яхшы иде: җаваплы җирле хакимият хезмәткәрләре, җитәкчеләре һәм инде безнең оешмаларыбызның җитәкчеләре. Нинди аңлашмаучылыктар бар, нинди проблемаларны чишәргә кирәк, аларның кайсы бүгенге көнне приоритет булып тора – без шуларның бөтенесен ачыктан-ачык билгеләдек. Һәм шуны әйтергә кирәк, федераль хөкүмәт бүгенге көнне нәрсәләр кирәклеген һәм хәл ителергә тиешлеген таныды. Беренчедән, ул гомумтатар газетасын булдыру. Икенчедән, радио һәм телевидениедә татар каналы булмаса да (әгәр инде монысы мөмкин түгел икән), татар тапшырулары өчен махсус вакыт билгеләү. Мәнә шушы карарны кабул итеп, без Россиянең мин әйткән министрлыгына җиткердек һәм без аның ни рәвештә алга баруы турында һәрвакыт исләренә төшәреп торабыз. Һәм без генә түгел, моны бөтен җәмәгәтчелек эшләргә тиеш, кайда гына булмасын, бөтенбез дә шушы сорауны Федераль хөкүмәткә һәм җирле хакимиятләргә җиткерә торырга тиешбез. Чөнки үзәк каналларда гына түгел, Мәскәүнең үзәндә генә түгел – һәммә җирдә безнең татарча тапшыруларыбыз булса да, татар газеталары күп җирдә чыга торган булса да, аларның һәрберсенә нинди дә булса куркыныч яный килә. Ә куркыныч шундый: күп урыннарда тапшыру вакытын кыскарталар, бик күп урында кыскарттылар инде, хәтта безгә бик лояль булган Удмуртиядә дә шушы хәл. Алар нәрсә дип аңлата – безгә Россия үзенең каналын, вакытын кыскартты, шунлыктан сезнең тапшыруларга да зарар килде. Ләкин без моның белән һич кенә да ризалашып тора алмыйбыз, чөнки бүгенге көнне татарлар сан буенча икенче милләт буларак кына түгел, Россиядә үзенең йогынтысы буенча да шушы икенче урынны алып тора. Һәм моны һәммә җирдә таний киләләр, һәммә җирдә асызлап әйтеп киләләр: бүгенге көнне Россиядә татар факторы – стабиллек факторы.

Татар факторы – тынычлык факторы. Мин моны ни өчен әйтәм? Чөнки кайбер журналлар тарафыннан телевидение һәм радио тапшыруларында Татарстанны гаепләү, татарларны гаепләү, ваххабчылыкта гаепләп чыгулар ешайды, һәм боларның чеп-чи ялган икәнлеген без сезнең белән күреп торабыз һәм аны һәрвакыт фаһ итә килергә тиеш булабыз.

Шушы үзгәрешләргә алга салып сөйләшкән вакытта, Татар конгрессының абруе артуын мин шулай ук махсус рәвештә күрсәтеп үтәр идек. Беренчедән, Россия министрлыгында теркәлү факты, Мөхтәриятебезнең һәм Конгрессыбызның теркәлүе. Икенчедән, безне БДБ илләренең Парламентара ассамблеясенң культура комиссиясендә күзәтүче булып кабул итү. Форсаттан файдаланып, шунысын да әйтергә кирәк: мәнә бүгенге көнне Казанның 1000 еллык юбилеена эзәрләнгән чорда, Татар конгрессы, без – Казанны чын мәгънәсендә бөтен татар дөнъясының башкаласына әверелдерү эшен үзәбезнең төп максатларыбызның берсе дип санарга тиешбез. Һәм инде Казанның 1000 еллыгына эзәрләнү форсатыннан дүрт конференция булып үтте һәм аларның җыентыклары, материаллары чыгып, дөнъя җәмәгәтчелегенә барып җитте. Новосибирск шәһәрәндә “Себер татарлары: кичә, бүген һәм иртәгә” дигән конференция оештырылды. Екатеринбург шәһәрәндә, Татарстанның даими вәкиллеге (җитәкчесе – безнең Башкарма комитеты әгъзасы Р.З.Бикбов) тырышлыгы белән, андагы университетта татар проблемаларын тикшерү үзәге төзәлеп, Урал татарларына багышланган семинар үткәрелде. Мәнә күптән түгел генә Удмуртия татарларына багышланган конференцияне бергәләп үткәреп кайттык. Мәнә шушындай гуманитар акциялар артканнан арта бара. “Без кем?” дигән сорауга җавапны татар үзенә генә түгел, дөнъя җәмәгәтчелегенә дә эзәрли. Безнең конгрессыбызның бу юнәлештәгә эше һәм аның йогынтысы шактый зур дисәм, мин һич кенә дә ялгышмам.

Әлбәттә, бүгенге татар дөнъясындагы сыйфатый үзгәрешләр турында сөйләгән вакытта без мәдәниятыбызны, мәгарифебезне, иҗтимагый эшләребезне тулысы белән тикшерергә тиеш булыр идек. Ләкин бүген әле безнең тыңлыйсы докладларыбыз шактый һәм чыгыш ясаучылар да шушы проблемаларга ныклап кагылачак. Шунлыктан, мин аларның бөтенесендә дә тукталырга уйламыйм.

Иң беренче проблема, әлбәттә, һаман да шул – безнең телебез. Татар телен саклау, аны (бигрәк тә шәһәрләр өчен) яшәү теле итү кыенлашканнан кыенлаша бара. Казанда, Конгресска әзерләнгән вакытта, хәтта Казанның мэры да әзерләнүнең беренче жыелышында татар телендә доклад ясап үзе үрнәк күрсәтте. Аннан соң бик күп мәртәбә Казан шәһәр советының сессияләрын татар телендә үткәрдә. Ләкин аңа иярәп барырга теләүчеләр әллә ни күп түгел. Мин үзем шуны да әйтә алам: менә мин Казан университетында докторлык һәм кандидатлык диссертацияләре яклау Советының рәисе булып торам. Татарча диссертацияләргә яклаттык. Ләкин, үзегез уйлап карагыз, күпчелегә татарча белмәгән халык алдында татарча диссертациягә яклау ничек була инде ул? Проблема. Шулай булса да, үткәрәбез. Моңы алга сөрәчәкбез, һичшиксез. Ләкин проблемалар бар икәннен без бөтенәбез дә аңлап эш итәргә тиешбез. Шунлыктан, конгресс тел мәсьәләсенә махсус игътибар бирә килде. Югары уку йортларында татар теленең торышы, аны укуы мәсьәләләргә безнең бюробызда махсус рәвештә тикшерелде һәм ул һәрвакыт тикшерелә килчәк. Гомумән, бюроларда иң мөһим һәм иң кискен мәсьәләләр тикшерелә, ул һәрвакыт план нигезендә эшләнә һәм бу моннан соң да шулай булыр дип уйлыйм.

Әлбәттә, мин менә шушы чыгышымда бөтен проблемаларны күрсәтеп үттем дисәм, зур хата булыр иде. Мин ул бурычны куймадым да, бу тик кайбер йомгаклар гына, кайбер уйланулар гына, ә инде дөһамын, шушы сөйләшүгә тирәнәйтү эшен без бөтенәбезнең, һәммәбезнең бурычы дип санарга тиешбездер.

Р.И.Вәлиев: Бөтендөнъя татар конгрессының татар мәдәнияте һәм рухи мирас комиссиясе тарафыннан кылган гамәлләр хакында хисап тотарга җыенгач, берәзгә югалып калдым. Ни өчен дигәндә, бу кыска гына 10-15 минут вакыт эчендә мәдәният һәм рухи дөнъя дип аталган искиткеч зур даирәне колачлау мөмкин булмаганны, икенчедән, кайсы гамәлнең мөһимрәк икәннен аерып алу гажәеп тә катлаулы икәнне аңладым.

Татар телен саклау, өйрәнү һәм үстерү проблемаларын беренче урынга куяргамы, әллә җыр һәм музыка сәнгатенә өстенлек бирергәме, әллә китапханә, музей, архив эшчәнлеген алга чыгарыргамы, әллә мәдәни, тарихи һәм язма мирасыбызга зуррак басым ясап сөйләргәме? Татарның рухи дөнъясы

гажәеп бай һәм, иң мөһиме, соңгы елларда бу өлкәдә эшләнгән эшләр, кылган гамәлләр турында сезгә бик озаклап сөйләп булыр иде.

Татар мәдәнияте һәм рухи мирас өлкәсендә эшләүче министрлыктар, оешмалар һәм учреждениеләр гажәеп күп. Шуңа күрә Бөтендөнъя татар конгрессы һич кенә дә бердөнбер һәм алыштыргысыз лидерлыкка дөгъва итмичә, шушы фикердәш һәм теләктәш оешмалар белән кулга-кул тотынып эшләде һәм кулдан килгән кадәр халкыбызның рухи яңарышына үзенең өлешен кертте һәм кертәчәк, дип тулы ышаныч белән әйтеп була.

Казанны – татар халкының уртак башкаласы дип, Татарстанны – татар халкының рухи кыйбласы дип атыйбыз икән, без, билгеле, иң беренче чиратта милләтебезнең шушы төп йортын ныгытырга тиеш икәнлегезне яхшы аңлыйбыз. Ә моның өчен иң элек без дәүләтчелегебезне ныгытырга, милләтебезне һәрйаклап үстерердәй кануннар кабул итәргә тиешбез. Әгәр соңгы елларда Татарстан Дәүләт Советында татар мәдәниятен, аның рухи мирасын саклау һәм үстерүгә хезмәт итүче, аңа мөмкинлек тудыручы шактый законнар кабул ителгән икән, монда, һичшиксез, Бөтендөнъя татар конгрессының, бигрәк тә Башкарма комитет әгъзалары булган халык депутатларының өлеше зур. “Мәдәният турында”гы, “Архивлар һәм архив эше турында”гы, “Татарстан халыклары-

ның телләре турында”гы, “Китапханәләр һәм китапханә эшчәнлегенә турында”гы, “Мәдәни һәм тарихи байлыкларыбызны файдалану һәм саклау турында”гы, “Латин алфавиты нигезендә татар алфавитын торгызу турында”гы һәм тагын дистәләгән башка законнарыбызны хәзерләүдә һәм кабул итүдә актив катнашкан депутатларыбыз үзләренң парламент эшчәнлекләрендә Бөтендөнъя татар конгрессы корылтаенда, аның даими утырышларында күтәрелгән фикер һәм теләкләрне гамәлгә ашырырга тырыштылар. Конгресс әгъзаларының парламент эшчәнлегендә актив һәм максатчан катнашуларын истә тотып, булачак сайлауларда да үзбездән вәкилләрне Дәүләт Советына, җирле Советларга һәм Россия Дәүләт Думасына үткәрә алсак, бу хәрәкәт киләчәктә дә уңышлы дәвам итәр иде.

Татарстанда һәм Россиянең татарлар яши торган төбәкләрендә уздырылган олы мәдәни чараларда катнашуны, аларга кулдан килгән кадәр ярдәм күрсәтүне БТК үзенең төп бурычларының берсе дип саный. Иҗтимагый оешманың бер ялгызы гына милләт күләмендә зур проблемаларны хәл итә алмаганын яхшы белеп, БТК хакимият органнары һәм БТК бүлекләре катнашында Бөтенроссия киңәшмәсе үткәрдә. 80нче еллар ахырында уянган милли хәрәкәтнең романтик чоры үтеп, бүген без яңадан гадәти буразнага төшеп барабыз. Ул елларда шактый мәсьәләләренә урамнарда, төрле җыелышларда һәм митингларда да хәл итеп булса, бүген инде андый мөмкинлегебез юк. Зур проблемаларны гына түгел, хәтта көндәлек мәсьәләләргә дә без бүген урыннардагы хакимияттән башка хәл итә алмыйбыз. Шуңа күрә без урындагы һәм БТКдагы көчләргә бергә туплап, җирле хакимиятләр белән бергәләп эшләргә, җирле халыкның конституцион хокукларын, милли мәнфәгатьләрен яклау өчен законлы юллар белән хәрәкәт итәргә тиешбез.

Татар халкы – гомер-гомергә укымышлы халык булган, дәүләтсез һәм хокуксыз халыкны үлемнән ислам дине, татар моңы һәм китапка мөхәббәт, укымышлылык саклап калды дисәк, ялгышмабыздыр. Халкыбызның искиткеч зур һәм бай рухи мирасының төп өлеше әнә шул язма һәм басма китапларда, архив документларында сакланып калган. Бүгенге көндә аларны барлау, туплау, саклау һәм өйрәнү – безнең милләт һәм дәүләт күләмендәге бурычыбыз. Бу нисбәттән Татарстан Милли архивы соңгы елларда алып бар-

ган максатлы эшнә атап үтмичә мөмкин түгел. Нигездә Милли архив көчә һәм галимнәребез ярдәмә белән нәшер ителә торган “Тасырлар авазы” журналы бүгенге көндә төрки халыклар арасында зур мәрәтәбәлә басмалардан исәпләнә.

Соңгы ике елда Татарстан Милли китапханәсе Россиядәге һәм БДБ илләрендәге татар китапханәләрен барлау белән шөгыльләнде. Меңнән артык китапханәнең адреслары һәм аларның күпме татар халкына хезмәт күрсәтүе турындагы мәгълүматлар тупланды.

Татар театрларының һәм сәнгать коллективларының, аерым җырчыларның милләттәшләребез яшәгән төбәкләргә гастрольләргә чыгуы да туктап тормады. Әмма иктисад кризисы чорында бу эшнә тиешле дәрәжәдә оештыру өчен урындагы хакимият органнарының һәм хәлле-бай милләттәшләребезнең булышлыгы кирәккә барабызга да көн кебек ачык. Бу яктан караганда, июнь аенда Ялта шәһәрендә уздырылган “Сөембикә вәрислары” дип аталган балалар сәнгать фестивален атап китәргә кирәк. Россиянең һәм Украинаның төрле төбәкләреннән җыелган талантлы татар балалары өчен чын сәнгать ярышы, рухи бәйрәм оештыруның финанс чыгымнарын безнең Башкарма комитет әгъзасы Ринат Абдуллин тулысынча үз өстенә алды. Киләчәктә бу фестиваль ел саен үткәрелер, аның масштаблары тагын да зураер дип өметләнәп калабыз.

Бөтендөнъя татар конгрессы үзенең эшчәнлегендә Татарстаннан читтә яшәүче милләттәшләргә ярдәм итүне, аларның милли вә рухи ихтыяжларын канәгатьләндерү өлкәсендә эшләүне үзенең төп бурычларының берсе дип саный. Римзил Вәлиев җитәкчелегендә “Татарстан авазы” радио тапшырулары, бигрәк тә аның ерак төбәкләрдә яшәүче милләттәшләребез тормышына багышланганы, милли мохитебезне бапта, мәгълүматыбызны арттыра, бердәмлек, бергәлек хисләрен көчәйтә. Ә инде яшьләр белән эшләү комиссиясенең яшь татарларны милли мохиткә тарту, аларга милли иман кертү, мәдәниятебез яңалыкларына якынайту, рухи мирасыбыз белән таныштыру нисбәтеннән башкарган эшләргә бары тик хуплауга гына лаек.

Санасан, эшләгән эшләр, кылган гамәлләр бик күп, әмма эшләнәселәре аннан да күбрәк. Мин бүген аңлы рәвештә бөтен эшләнгән эшләргә санап тормадым. Семипалатта һәм Мәскәүдә, Санкт-Петербургта һәм Самарада, Әстерханда һәм Сарытауда, тагын

бик күп төбәкләрдә үткән күчмә утырышлары, анда күтәрелгән проблемаларны, конкрет чараларны тәфсилләп сөйләп тормыйм, чөнки бу хакта инде матбугатта да язылды, БТК бюллетенендә дә басылып чыкты.

Әйткәнемчә, алда торган бурычларның, эшләнәсе эшләрнең иге-чиге юк. Заман белән бергә атлау өчен безгә БТКның хезмәтен тулысынча җайга салып, бөтен дөнъяга татар турында объектив мәгълүмат тарату эшен башларга кирәк. Татар мәктәпләренең һәм татар китапханәләренең махсус компьютер челтәрен оештыру да сибеләп-чәчеләп яшәгән милләттәшләребезне бер-берсенә якынайту, интеллектуаль көчләребезне бер тирәгә туплау өчен бик кулай булыр иде. Россия төбәкләрендә һәм БДБ илләрендә яшәгән милләттәшләребез һәм милли оешмаларыбыз, БТК филиаллары Конгресс аша Татарстандагы мәдәни оешмалар белән элемтә урнаштырып, сүз һәм хис, теләк һәм хыял чорын узып, конкрет эшкә керешсәләр, безнең уртак эшчәнлегебезнең нәтиҗәләре күзгә күренеп ишәер иде.

В.Ш.Фәтхуллин: Татарстан җир йөзәндәге барлык татарларның рухи мәркәзе булып әверелү, анда татар теле дәүләти статус алу һәм башка тарихи үзгәрешләр милли мәгариф системасын үстерүне таләп итәләр. Милләт буларак яшәргә, телен, мәдәниятен, тарихи тәҗрибәсен югалтмаска, аларны буыннан буынга тапшырырга һәм үстерергә теләгән һәр халыкның тулы мәгариф системасы булырга тиеш.

Бу мәсьәләне күптән күтәреп киләбез. Кайбер төбәкләрдә татар телен өйрәнү оештырылса да, татар педагогия училищелары кабат ачылса да, югары уку йортларында татар бүлекләре эшли башласа да, татар телендә белем бирү әлегә түбән дәрәжәдә. Татар яшәгән башка төбәкләрдә генә түгел, ул әле Татарстанда да шулайрак. Шуңа күрә дә бу эшне Татарстанда башларга кирәк иде, һәм безнең комиссия шуннан чыгып эшләргә тырыша да.

Башкарма комитетның соңгы утырышыннан соң Фән, мәгариф һәм тел даими комиссиясе үткәргән кайбер чаралар турында сезгә белешмә биреп китмәкче буламын.

Башкарма комитет бюросы 1998 елның 11 ноябрендә Татарстан Республикасы Дәүләт Советының мәдәният һәм милли мәсьәләләр буенча даими комиссиясе һәм ТР Министрлар Кабинеты каршындагы «Татарстан ха-

лыклары телләре турында»гы законны гамәлгә ашыру комитеты белән бергә киңәйтелгән утырыш уздырды. Бу утырышта «Республика югары уку йортларында татарча укытуның торышы һәм татар телендә югары белем бирү концепциясе» турында доклад ясадым. Концепцияне КДАТА укытучылары В.Ш.Фәтхуллин, А.И.Нарбеков һәм Р.Ә.Шакиржанов әзерләде.

Татар телендә югары белем бирү концепциясенең беренче варианты 1998 елның апрель аенда КДПУда уздырылган фәнни-гамәли конференциядә каралган иде. Без анда әйтелгән тәкдирләрне, искәrmә һәм тәнкыйть сүзләрен исәпкә алып һәм структурасын да берәз үзгәртеп, концепциянең икенче вариантын эшләдек.

Татар телендә югары белем бирү Концепциясе татар халкының тулы мәгариф системасын булдыруга, аның әлегә җитешмәгән соңгы буынын – милли югары мәктәпне төзүгә һәм үстерүгә юнәлтелгән.

Әйтергә кирәк, әлегә Концепциянең барытик бер пункты гына тормышка ашты. Ул да булса – Министрлар Кабинетының фән һәм югары мәктәп буенча Р.М.Вәлиев җитәкләгән бүлек киңәйтелде.

«Татарстан халыклары телләре турында»гы Закон кабул ителүгә алты ел узды. Киң җәмәгәтьчелек тарафыннан нигездә хупланган бу Закон әлегә тулысынча эшләмәсә дә,

Татарстан хөкүмәте соңгы ике елда Законны үтәүгә игътибар итә башлады. Күп кенә югары уку йортларында инициатив рәвештә башланган, ике дәүләт телендә (татар һәм рус телләрендә) эш итә алырлык белгечләр хәзерләүне дә республикабызның Министрлар Кабинеты таныды.

Дәүләт Советы, бигрәк тә аның ике даими комиссиясе (Мәдәният һәм милли мәсьәләләр, яшьләр һәм социаль мәсьәләләр буенча комиссия) әледән-әле бу проблемага әйләнеп кайта. Әлеге киңәйтелгән утырышта 11 югары уку йортын тикшерү комиссияләрендә безнең хөрмәтле депутатлар Разил Вәлиев, Фәндәс Сафиуллин һәм Илдар Ишковның катнашуы бу фикерне тагын бер мәртәбә дәлилли. Югары уку йортлары житәкчеләре арасында телләр турындагы законга ачыктан-ачык каршы чыгуылар хәзер юк. Мәсьәләне ниндидер күләмдә аңлау барлык уку йортларында да сизелә ...

1991 елны югары техник уку йортларында татарча укытуны башлап җибәргәндә без “күп кенә проблемалар һәм эшләнмәгән эшләр башлыча сәнәгатькә, житештерүгә бәйле уку йортларына гына хас” дип уйлый идек. Янәсе, элек-электән татар телендә эш итүче белгечләр, әйтик, төрле фәннәр буенча укытучылар хәзерләү пединститутларда, дәүләт университетында чынлап та татар телендә алып барыла һәм бу өлкәдә әллә ни зур проблемалар юк дип белә идек. Соңгы елларда ачыкланган мәгълүматлар эшнең болай булмавын күрсәтә. Кызганычка каршы, татар телендә эшләргә тиешле укытучы-мөгаллимнәр дә физика, химия, математика фәннәрен татарча дәреслекләрсез укытканнар икән. Бу эшне техник югары уку йортларында эшләүче галимнәр үз өстенә алырга мәҗбүр булдылар.

Шул ук вакытта, гуманитар фәннәр циклы (фәлсәфә, икътисад, социология һ. б. фәннәр) буенча татар телендә дәреслекләр бөтенләй юк. Кайбер аз күләмле методик кулланмалардан тыш, гуманитар фәннәр буенча бастыру өчен эзерләнгән әдәбият күренми. Алай гына да түгел, бу эшне бөтенләй эшләмәскә дигән фикерләр дә ишетелә. Янәсе, философия, социология, икътисад кебек фәннәргә татар телендә укытып булмый.

Терминология мәсьәләсендә дә әлеге проблемалар күп. Соңгы елларда күп фәннәр буенча термин сүзлекләре чыкса да, аларда оригиналь булып күренергә омтылыш, бер үк

терминның төрле сүзлекләрдә төрлечә бирелүен күрәбез. Термин комиссияләренең начар эшләве, Республика комиссиясенең үзәктән координациясе булмау, техник фәннәр белән таныш профессиональ эзерлекле терминологлар юклыгы эшне тоткарлый.

Шулай итеп, татар телендә белем бирүне, аерым алганда – югары белем бирүне оештыруда уңай күрсәткечләр дә, тискәре күрсәткечләр дә житәрлек. Безгә, әлбәттә, тискәре күрсәткечләр хакында күбрәк сөйләшәргә туры килә. Чөнки алар бик мөһим:

– Иң баштан, татар халкы үз мәгариф системасына әлегә шактый битараф. Гади халык кына түгел, күп кенә зыялыларыбыз да читтән күзәтеп, бу эштән берәр нәрсә чыгармы икән? дип карап торалар. Болай булгач, югары уку йортларының татар төркемнәренә керергә теләүчеләр аз, конкурс юк диярлек.

– Хакимият әгъзалары да телләр турында законга чынбарлыкта битараф булып чыга. Дәүләт органнарында эшләүчеләр тарафыннан ике телне камил белә һәм куллана торган белгечлекләр исемлегә һаман кабул ителмәү дә бу эшкә зур комачаулык китерә.

– Татар югары мәгариф системасы бүгенге көнгә кадәр рәсмиләштерелмәгән. Министрлар Кабинеты тарафыннан Концепция хупланса да, аның нигезендә кабул ителергә тиеш закон да, программа да эшләнелми әле.

– Татар мәктәпләрендә һәм гимназияләрендә, бигрәк тә Казан шәһәрində “ата-аналар сорый” дигән сылтау белән, төгәл фәннәргә рус телендә укыталар. Болай булгач, күпчелек абитуриентлар югары уку йортларында татарча укырга эзер түгел.

– Сигез-тугыз ел татарча укытуны оештырып, аңа бөтен көчен сарыф иткән энтузиастлар күңелендә, дәүләт органнары, киң җәмәгатьчелек тарафыннан тиешле бәя алмагач, өметсезлек хисе туа.

– Күп кенә югары уку йортларында “татарча укыту урынына татар теленә өйрәтәбез” дигән формаль караш урын алып бара. Дәресен әйткәндә, мондый караш татар мәгариф системасын булдыруга, гомумән телләр турындагы законны үтәүгә каршы юнәлтелгән бомба, бу аны перспективасыз нәрсә дип әйтүчеләр санын арттыра.

– Телләр турындагы законның үтәлүенә җәмәгатьчелек тарафыннан да таләп нык кимедә.

– Билгеле булганча, Татарстан һәм Казандагы югары уку йортлары Россия Федерациясенә карый. Россия һәм Татарстан хөкүмәтләренең югары белем бирү өлкәсендәге килешүнең 5 еллыгы 5 июньдә төмәмләнди. Соңгы 2-3 елда бу килүшгә татарча белем бирү мәнфәгатьләрен чагылдырган маддәләр керту турында даими сүз алып барсак та, бернәрсә дә эшләнмәде.

Бу моң-зарларыбызны 5нче һәм 19нчы февральләрендә Республика күләмендә, 28 апрельдә Россия Федерациясә күләмендә үткәрелгән конференцияләрдә жәмәгәтьчелеккә житкердек.

Татарстанда эшләр шулай тора. Татар яшәгән башка төбәкләрдә эш тагын да катлаулырак. Анда әле татар мәктәпләре ачу, аерым сыйныфлар булдыру, татар телен өйрәнүгә бирелгән сәгәтьләр санын киметмәү өчен чын-чынлап көрәш алып барырга туры килә. “Россия Федерациясә халыклары телләре турында”, РФнең “Милли-мәдәни мөхтәриятләр турында”гы законнарга нигезләнәп тө артык зур уңышларга ирешеп булмый. Дөресен әйткәндә, безнең комиссия дә бу мөһим эштә әллә ни катнаша алганы юк әле.

24 декабрь, Казан. Татар Федераль милли-мәдәни мөхтәриятә ТФМММ Советының ачык утырышы үткәрелде. Көн тәртибенә түбәндәге мәсьәләләр куелган иде: ТФМММ Советының узган елда башкарган эшләре буенча хисабы; ТФМММга яңа әгъзалар кабул итү; ТФМММның 2000 елга эш планын кабул итү; татарлар күпләп яшәгән өлкәләрдә “Татарстан” сәүдә йорты бүлекчәләрен оештыру эшенең торышын тикшерү; ТФМММ Советы Фондын булдыру; ТФМММның газетасын оештыру.

2000 ел

9 февраль, Казан. “Россия Федерациясә дәүләт хакимияте органнары һәм Татарстан Республикасы дәүләт органнары арасында хакимият вәкаләтләре чикләрен билгеләү һәм үзара вәкаләтләр бүлешү турында шартнамә: 2000 ел биеклегеннән караш” дигән түгәрәк өстәлдә катнашып, БТК БК рәисе Индус Таһиров “Россия Федерациясә һәм Татарстан Республикасы арасындагы шартнамәнең концептуаль нигезләре” темасына чыгыш ясады.

10 февраль, Мәскәү. БТК БК бюросының һәм ТФМММ Советының берләштерелгән күчмә утырышында Татарстаннан килгән зур делегация (Татарстан Республикасы Дәүләт Советы рәисе Ф.Х.Мөхәммәтшин, БТК БК һәм ТФМММ Советы рәисе И.Р.Таһиров, аның урынбасарлары Р.И.Вәлиев, Р.С.Вәлиев һәм БТК БК әгъзалары – ТР мәдәният министры И.Г.Тарханов, Э.Р.Таһиров һәм ТФМММ Советы җаваплы сәркәтибе Ф.Я.Уразаев, ТР мәгариф министры урынбасары И.Г.Һадиятуллин, ТР Дәүләт Советы Президиумы әгъзасы М.Г.Галиев һ.б.), Мәскәү делегациясә (ТР вәкаләтле вәкиле Н.М.Мириханов, аның урынбасары Р.Р.Шахмуратов, Мәскәү шәһәренең Региональ ТФМММ президенты Р.С.Акчурин, ТФМММ рәистәше И.Б.Мөслимов, “Татросинвест” җитәкчесә И.М.Сәфәргалиев һ.б.), Россия регионнары (Омск, Саратов, Иваново, Оренбург, Пермь, Свердловск өлкәләре, Ханты-Манси автономияле округ) вәкилләре катнашты.

13 март, Мәскәү. БТК БК бюро әгъзасы һәм ТФМММ Советының рәистәше Ильяз Мөслимов “Милли-мәдәни мөхтәрият турындагы” Федераль Законга үзгәртүләр керту хакындагы закон проектын Милли эшләр министрлыгында тикшерүдә катнашты.

17 март, Казан. Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты” сәяси-иҗтимагый республика оешмасының җирле оешмалары җитәкчеләренең киңәшмәсенә 39 җирле оешманың 26сыннан вәкил килгән иде. Республика оешмасы рәисе И.Р.Таһиров “Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты”ның җирле оешмалары алдында торган бурычлар турында доклад ясады. Киңәшмәдә катнашучылар җирле оешмалар эшчәнлегенә бәйле күп кенә проблемаларга тукталдылар.

29 март, Казан. ТФМММ Советы утырышында “Зур Татарстан” ябык акционерлык жәмгыяте Уставы нигезендә аны гамәлгә кую шартнамәсе расланды һәм гамәлгә куючылар билгеләнде.

30 март, Казан. БТК БК инициативасы буенча оештырылган зыялы татар яшьләре клубының “Татар теле һәм яшьләр” темасына багышланган беренче утырышы узды. Утырышта БТК БК рәисе И.Таһиров, ТФА Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры М.Зәкиев, Татарстан фәннәр академиясе президенты урынбасары В.Шәрипова, клуб рәисенең урынбасары Ф.Гәрәев чыгыш ясадылар. Утырыш ахырында зыялы татар яшьләре клубының дәүләт органнарына тәкъдимнәре кабул ителде.

15 апрель, Түбән Новгород. “Түбән Новгород татарлары XXI гасыр бусагасында: мәдәният, мәгариф, горей-гадәтләр” девизы астында Түбән Новгород өлкәсе татар жәмәгәтчелегенең чираттагы съезды узды. Ул Түбән Новгородның “Туган як” татар мәдәни үзегенң 10-еллыгына багышланган иде. Съезд өлкә татарларының милли яшәешенә бәйле күп кенә проблемаларына караган резолюция кабул итте.

17-18 апрель, Иваново. Татарстан Республикасы һәм Иваново өлкәсенең дәүләт органнары вәкилләре, Иваново өлкәсенең Татар милли-мәдәни мөхтәрият һәм “Восток-Шәрик” жәмгыяте житәкчеләре катнашында БТК БК бюро утырышы үткәрелде. Утырышның максатлары арасында – татар иҗтимагый оешмалары эшчәнлегенң тәҗрибәсен өйрәнү һәм уртаклашу, шулай ук бу оешмаларның дәүләт структуралары белән хезмәттәшлек итү тәҗрибәсен өйрәнү, Ивановода һәм аның белән чиктәш өлкәләрдә яшәгән татарлар белән Татарстан арасындагы мәдәни элементләргә ныгыту һәм чит төбәкләрдә яшәгән татарларның социаль-мәдәни ихтыяжларын тәмин итүдә булган проблемаларны дәүләт органнары ярдәмендә хәл итү юлларын ачыклау иде. Бюро утырышында түбәндәге шәхесләр катнашты: БТК БК рәисе Индус Таһиров, Иваново өлкәсенең Татар милли-мәдәни мөхтәрият рәисе Фәрит Ляпин, ТР Мәгариф министры Фарис Харисов, ТР Мәдәният министры урынбасары Лилия Имаева, Казан шәһәре хакимияте Башлыгы урынбасары Ленар Вәлиев, Казан милли-мәдәни үзегә директоры Ренат Закиров, БТК БКның чит регионнар белән эш итү бүлегә

мөдире Айназ Мөхәммәтҗанов; Иваново ягынан – өлкә хөкүмәте рәисенең беренче урынбасары Алексей Жбанов, урынбасары Леонид Иванов, Иваново шәһәре хакимияте башлыгының беренче урынбасары якташыбыз Извил Салихов. Шулай ук, Кострома, Владимир өлкәләре, Мәскәү шәһәре Татар милли-мәдәни мөхтәриятләре рәисләре катнаштылар.

4 май, Казан. Зыялы татар яшьләре клубының “Татар гаиләсе” темасына багышланган чираттагы утырышында БТК БК рәисе урынбасары, “Ак калфак” берләшмәсе житәкчесе, ТР Дәүләт Советы депутаты Р.Р.Туфитулова катнашты. Дәүләт органнарына юлланган тәкъдимнәр кабул ителде.

19 май, Казан. БТК БК рәисе Индус Таһиров “Региональ телләргә һәм кулланучылары аз булган телләргә Европа хартиясе” исем астында үткәрелгән мәғълүмат семинарында чыгыш ясады.

12 июнь, Мәскәү. ТФМММ Советы рәисе Индус Таһиров Россия хөкүмәте каршында гамәлдә торучы милли-мәдәни мөхтәриятләр эше буенча Консультатив совет утырышында катнашты.

15 июнь, Казан. БТК БК рәисе Индус Таһиров “Көпә хокукларының Европа стандартлары һәм Татарстан Республикасы законлыгы” дигән Халыкара фәнни-гамәли семинарда катнашты.

21 июнь, Казан. БТК БК утырышы һәм Россия Федерациясенең татар масскуләм мәғълүмат чаралары житәкчеләренң семинар-киңәшмәсендә милли журналистика, электрон һәм басма массакүләм мәғълүмат чараларының актуаль проблемалары тикшерелде.

Утырышны кереш сүз белән БТК БК рәисе **И.Р.Таһиров** ачты: Безнең бүгенге утырышыбыз – ул Башкарма комитетның татар журналистлары белән берләштерелгән, киңәйтелгән утырышы. Ни өчен дигәндә, бүгенге вазгыятьтә, бүгенге Россиядә тизлек белән бара торган вакыйгалар заманында без, әлбәттә, бергәләшеп эш алып барырга тиешбез. Чөнки татар язмышы ул Башкарма комитет әгъзаларының эше генә түгел, ул Федераль милли-мәдәни мөхтәрият әгъзаларының гына бурычы һәм кайгысы да түгел. Ул, әлбәттә, милләт кайгысы, милләт эше, милләт вазыйфасы.

Бүген без ике төрле чараны берләштерәбез. Беренчедән, Башкарма комитетның береллык эшчәнлеге турында мәгълүмат бирү һәм киләчәккә бурычлар билгеләү. Икенчедән, журналистларыбызның семинаркиңәшмәсе. Без аларны берләштерергә уйладык, чөнки безнең бер-беребез арасында беринди сер юк һәм, киресенчә дип әйтер идем, бергәләшеп эшләү максаты безнең һәрвакыт алда тора торган бурычларның берсе.

Хәзер төп чыгыш өчен сүзгә Римзил Салихович Вәлиевкә бирик, ул безнең матбугатыбызга анализ ясар.

Вәлиев Р.С. (БТК БК рәисе урынбасары, Мәгълүмат чаралары, телевидение һәм радиотапшырулар комиссиясе рәисе): Беренче татар газетасы 1905 елда Петербургта чыга башлаган. Шулай итеп, безнең 95 еллык вакытлы матбугатыбыз бар. Ул елларны 58 газета, 37 журнал чыккан, бу инде традицияле, озаң вакытта чаккан. Татар матбугаты Әстерханда, Оренбургта, Уфада, хәтта Себердә һәм башка төбәкләрдә, Җаекта чыгып яткан һәм ул бик күп санда булган.

Революциядән соң яңа татар матбугаты, совет матбугаты барлыкка килгән, алар да йөзләргә сан белән исәпләнә. Сугыш елларында 16 фронт газетасы – татар газеталары сугышта йөргәннәр, татарча Ватанны сакларга чакырганнар, безнең атаклы язучылары-

быз анда эшләгән. Һәм, әгәр дә безнең көннәргә килеп җитсәк, менә бу 80нче елларда совет татар матбугатының тиражлары, “Сөембикә”, “Татарстан яшьләре”, “Чаян”-нарның тиражлары бик зур иде – алар 0,5 миллионга җитә иде, ә газеталарның тиражлары – 200-300 меңгә.

Менә хәзер, ун ел элек яңа тормыш башланды. Вазгыять үзгәрде. Сөз үзегез менә шуларның, яңа туган басмаларның вәкилләре. Безнең сыйфатыбыз, эчтәлегөбез, басмаларыбызның кыйблалары берәз үзгәрде, ләкин дәүләт карамагандагы көндәлек яки атналык басмалар аз. Татарстанда татарча чыга торганнарының тиражы әлегә чама белән 400 мең. Күп түгел бу, дуслар. Шул исәптән, “Ватаным Татарстан” – 40 меңнән артык, “Шәһри Казан” – 10 мең чамасы, “Татарстан яшьләре” – 100 меңнән артык. Хәзер “Татарстан яшьләре” күрше өлкәләргә керә, лидерлык күрсәтә. Башкортстанда 40 меңнән артык тиражлы “Кызыл таң”, шул ук тиражга якин чамасы “Өмет”. “Тулпар” журналының тиражы 21 мең хәзер, начар тираж түгел бу (бездәге яшьләр журналының тиражы 4 мең). Удмуртиядә “Яңарыш” – тиражы 6 мең; Самарада “Бердәмлек” – 4700; Ульяновскида “Өмет” – 6300; Оренбургта “Яңа вакыт” – 1600. Болар инде чагыштырмача даими һәм күбесенә аз гына булса да дәүләт ярдәме бирелгәннәре. Әлбәттә, учреждение буларак иҗтимагый оешмалар тора. Шулай итеп, безнең милли матбугатыбызның гомуми тиражы әле ярты миллионга җитми.

Газеталарның тиражлары кимүнең сәбәбе нинди? дип сорасак, беренче җавап – укучыларның саны кими бит. Безнең менә бу килл хәрефле татарча матбугатны укучылар сан ягыннан кими. Бу хакыйкать, бу хәл бар. Яшьләр инде башка менталитетта. Алар, күрәсәң, экранга карыйдыр, радио, Интернетка китүчеләр да бар. Ягъни, әлегә вакытта, шушы гасыр ахырында, меңьеллык ахырында безнең милли матбугатыбызның җан тәслим кылуга атлавы мөмкинлегә күз алдында тора. Милли матбугатның тиражлары ун тапкыр кими икән, ә яшәү чыганагы булган реклама акчалары татар һәм башка милли матбугатларга килми икән, безне нәрсә көткәнә күренеп тора. Әгәр дә дәүләт ярдәме булмаса, әгәр дә татар эшкуарлары һәм милли оешмалары тупланмаса һәм милли тормышны коткару өчен шушы матбугатны терелтүдән башлап җибәрмәсә, ул үлчәк.

Менә шундый этнографик, демографик сәбәп бар.

Икенчедән, сез беләсез: күпчелек газеталар, Башкортстан, Татарстандагы мәгълүм газеталар һәм журналлардан башкалары, фәкыйрьлектә көн итә. Бюджеттан язылган акчаларның яртысыннан киме дә бирелми. Теле-радиотапшыруларның эфир вакытлары – атнага 15–20, кайбер җирләрдә айга 15–20 минут. Димәк, нормаль татарча сөйләшә торган кешеме, сөйләшми торган кешеме, радио аша фикер йөрткән, язган өйрәнә аламы? Әлбәттә, бу мөмкин эш түгел. Татар мәгълүмат чаралары шундый фәжигәле хәлдә дип әйтер идем мин. Һәм бу фәжигәнең объектив һәм субъектив сәбәпләре бар. Хәзерге Россия сәясәтенең, милли сәясәтенең, милли мәдәниятнең хәлен, хәтта Россиядәге гомумән культураның хәлен чагылдыра торган факт инде бу. Шуңа күрә, тик ятмаучылар, мәсәлән, Богырысланнан монда Дания Кәримова килде, Төмәннән “Ак калфак” журналын чыгаручы Бибинур ханым Сабирова бар, менә үзләре сәбәбен табып, кертмәгән тиешкеләргә кереп, мөмкин булмаганны эшләп йөрүчеләр бар.

Өчөнчесе – Татарстан һәм төбәкләр белән мөнәсәбәтләр. Татарстандагы Мәгълүмат министрлыгына, Татарстан телерадиотапшырулар компаниясенә, иң зур газета-журнал редакцияләренә, университетның журналистика факультетына, Татар конгрессының Башкарма комитетына кадрлар эзәрләү һәм даими рәвештә җыеп уку программасын төзүне тәкъдим итәргә кирәк. Бу тәкъдимне без элек тә ясаган идек. Татарстан Мәгълүмат министрлыгы һәм Татарстан телерадиотапшырулар компаниясе даими, ягъни кварталга бер җыела торган семинарлар ачу проблемасына уңай мөнәсәбәт белдерделәр. Без бу мәсьәләне хәл итәбез һәм якин арада шушы эшне башлап җибәрәбез. Ләкин аларның 2001 елгы бюджетка махсус, кадрлар эзәрләү өчен “для татарских СМИ России” дигән юл кертәп җибәрергә дигән тәкъдимнәре бар.

Безнең татар мәгълүмат чаралары нинди идеягә, нинди кыйблага, нинди ижади идеалларга табына, нинди стиль һәм нинди каһарманнарыбыз бар – бу бик авыр мәсьәлә. Һәр газета-журналның үзенең учредителе бар, татар журналистарының рус матбугатында, рус телевидениесендә эшләгәннәре бар, НТВда эшләгәннәре бар, чит илдә эшләгәннәре бар – татар журналистары

шулкадәр төрле. Әмма безгә уртак кыйбла табарга кирәк. Уртак кыйблабыз – ул Татарстанга, татар халкына, Россиягә, Россия татарларына, милли телебезгә, мәдәният-безгә билгеле уңай мөнәсәбәт һәм аңа таяну, аны яклау һәм үзбезнең шушы милли үсеш проблемаларына караган гамәлләребезне координацияләү.

Һәм иң соңгы аспект. Биш ел элек шушундый ук семинар булды, бу семинарыбызны шуның дәвамы дип әйтәбез. Бу семинарда, әлбәттә, эзерлек һәм кворум бик көчле дип әйтәргә мөмкин. Димәк, 1995 елның 20 июнендә, көнгә көн туры килеп башланган сөйләшүне бүген, нәкъ биш елдан соң, шул ук көндә дәвам итәбез. Шунда без журналистар хезмәттәшлеген, Бөтендөнъя татар журналистары ассоциациясен оештыру комитетын төзегән идек. Аның әгъзалары биредә. Алар, кем газетада эшләп Казанга йөрдә, кем Татарстан газетасында эшләп төбәкләргә йөрдә, кем радиода, кем “Татар-Информ” агентлыгында эшләде. Менә шушы шәхесләр татар журналистарының хезмәттәшлегенә, бердәмлегенә зур өлеш керттеләр. Инде хәзер нәрсә эшлибез? Без шушында җыелганда тагын бер ассоциация оештырырга булдырабыз, ул оешкан да дияргә була, без аны Минюстка теркәргә дә бирә алабыз. Без ни өчен әлегәчә моны теркәмәдек? Безнең, радиожурналистарның үзбезнең ассоциациябез бар. Алар Россия төбәкләрендә җирле радиода эшлиләр, “Азатлык”та да, “Татарстан авазын”да да эшлиләр – без көн саен ишетеп торабыз. Шуңа күрә, без бүген, мөгаен, хәл итәрбез шундыйрак мәсьәләне. Ассоциация булып, бәлки соңрак булып, бәлки бүген булып. Безнең карашыбыз, оештыру комитетының карашы болайрак: безнең мәгариф, фән һәм башка, мәдәният ассоциацияләребез бар, “Азатлык” оешмасы бар, “Ак калфак”ның бик уңай тәҗрибәсе бар. Кайбер милли хәрәкәт кешеләре мәгариф корылтаеннан кайтып “Ак калфак”ка килә, “Ак калфак”тан кайтмыйча мәдәнияткә кала. Шуннан соң әле ул Милли мәҗлескә дә кереп чыга, Татар иҗтимагый үзегенә дә, шуннан соң безнең Башкарма комитетка да, аннан соң милли мөхтәрияткә дә керә – оешмалар шул кадәр күп ки, ә безнең хезмәттәшлегем, эшләгәннәре булып кирәк.

Дәүләтләргә мөрәҗғәгать итү, бергәләп администрацияләр белән эшләү, үзбезнең Матбугат министрлыгыбыз белән һәм идарә департаментларыбыз белән эшләү кирәк инде. Башкасы юк.

28 июнь, Төмөн. БТК БК бюросы һәм ТФМММ Советының берләштерелгән утырышында «Россия Федерациясенең Себер регионнарында яшәгән татар халкының милли мәдәниятен үстерү программасы» кабул ителде.

28 август, Казан. БТК Башкарма комитеты бюросы әгъзасы, Казан шәһәре Башлыгы Камил Исхаковның Россия төбәкләрендәге татар эшмәкәрләре белән очрашуы булды. Очрашуда татар эшмәкәрләренең Казан шәһәре өчен икътисад проектларында катнашу, Казан һәм татарлар күпләп яшәгән Россия төбәкләре арасында икътисади эшчәнлеккә нигез салу мәсьәләләре каралды.

29 август, Казан. Татарстан Республикасы суверенитетының 10 еллык юбилеега багышланган «Татарстанның эшлекле партнерлары» дигән форум уздырылды, проблемалар РФнең «Милли-мәдәни мөхтәриятләр турында»гы Законы нигезендә каралды.

27 сентябрь – 1 октябрь, Пермь. БТК БК рәисе Индус Таһиров Пермь шәһәрендә узган «Полиэтник регион – 2000. Милли иҗтимагый оешмалар һәм массакуләм мәгълүмат чараларының җирле үзидарә органнары белән үзара мөнәсәбәтләр нәтижәсендә миллиәтара мөнәсәбәтләр культурасын булдыру» дигән фәнни-гамәли конференция эшендә катнашты.

28 ноябрь, Казан. БТК Башкарма комитеты ТР Президенты Аппараты, Дәүләт Советы, Министрлар Кабинеты белән берлектә «Россия Федерациясеннән читтә яшәүче татарларның милли мәдәнияте үсешенә мөһим мәсьәләләр» дигән халыкара семинар-киңәшмә үткәрде. Семинарда катнашучы БДБ, Балтия һәм ерак. чит илләрдәге татар иҗтимагый оешмалары җитәкчеләре түбәндәге мөрәҗғәгать белән чыктылар:

Яңа меңеллыкка аяк басканда татар җәмәгәтьчелеге үзенең үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге хакында уйлана.

20нче гасыр кешелек тарихында сугыш, инкыйлаб, явызлыктар чоры гына түгел, ә милли ۇзаңның үсүе, яңа дәүләтләрнең төзелүе, төрле илләрнең бәйләнеше һәм халыктарның берләшүе дәвере булды. Бу катлаулы тарихи шартларда татар халкы, үзенә хас сабырлыгын, түземлеген, өдәплеген саклап, милли мәдәниятен, телен, гореф-гадәтләрен үстерергә омтылды.

Язмыш җилләрендә төрле илләргә сибелгән миллиәтләребез үзләре яшәгән дәүләтләрнең,

өлкәләрнең икътисадына, фәненә, мәдәниятенә зур өлеш кертәләр. Татарлар, халыкара хокук нигезләренә таянып, үзләренең милли-мәдәни ихтыяҗларын канәгатьләндерергә тырышалар. Безнең миллиәтләребез үзләре яшәгән илләрнең кануннарына ярашлы рәвештә хәрәкәт итеп, һәркайда иминлек саклап, тарихи ватаннары булган Татарстан Республикасы белән һәрьяклап хезмәттәшлекне киңәйтергә омтылалар.

Татарстан Республикасы төрле төбәкләрдә яшәүче татарларның рухи ихтыяҗларын канәгатьләндерергә булыша. Бу мөһим эштә Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты һәм аның канаты астындагы иҗтимагый берләшмәләр гаять зур роль уйныйлар. Татар җәмгыятьләренең бердәмлеге, миллиәтләребезнең татулыгы, Татарстан белән хезмәттәшлек итү тәҗрибәсе төрле төбәкләрдә тотрыклы саклауга, илләр һәм халыктар арасында икътисади һәм мәдәни мөнәсәбәтләрнең киңәюенә ярдәм итә.

Без барлык дәүләтләрне һәм халыктарны тормышыбызны ямьсезләгән бөтен тискәре күренешләргә, яман гадәтләргә узып барган гасырда калдырып, киләсе меңеллыкка бары тик уңай тәҗрибәгә генә алып керергә чакырабыз. Ызгыш-талашлар, явызлыктар артта калсын. Бөтен дөнъяда, татар халкы яшәгән барлык илләрдә тынычлык, татулык, муллык һәм бәхет тантана итсен.

29 ноябрь, Казан. Казан шәһәре Администрациясендә шәһәр җитәкчеләренең Россия төбәкләрендәге татар массакуләм мәгълүмат чаралары җитәкчеләре белән очрашуы булып узды. Кунактар Казанның 1000 еллык бәйрәменә хәзерлек чаралары белән таныштылар. Үз гәзәтәләрында Казанның 1000 еллык бәйрәменә хәзерләнү барышын актив яктыртып барырга теләкләрен белдерделәр.

4 декабрь, Яшел Үзәл (Татарстан). Татарстан Республикасының Апас, Арча, Әгерҗе, Балтач, Балык Бистәсе, Биәктау, Кайбыч, Кама Тамагы, Кукмара, Питрәч, Тәтеш, Теләче, Югары Осман, Яшел Үзән районнарында һәм шәһәрләрендә яшәүче татар халкының туган телен саклау, мәгарифен һәм мәдәниятен үстерү буенча «Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты җирле оешмаларының һәм дәүләт органнарының уртак эше турында» «БТК БК» республика сәяси иҗтимагый оешмасы бюросының киңәйтелгән күчмә утырышы үткәрелде.

2001 ел

23 гыйнвар, Казан. БТК Башкарма комитеты рәисе Индус Таһиров, аның урынбасарлары Разил һәм Римзил Вәлиевлар, БТК БК бюро әгъзасы Энгель Таһиров Эстониянең Россия Федерациясендәге илчесе Тийт Матсулевич, мәдәният буенча икенче секретарь Рейн Тамисса, Тарту шәһәре университеты профессоры Ленарт Мяльни кабул иттеләр. Очрашу вакытында сүз Эстониядәге 4 меңнән артык татарны берләштергән 5 татар җәмгыяте, милләттәшләребезнең проблемалары һәм аларны хәл итү юллары турында барды.

13 февраль, Казан. БТК БКның чираттагы бюро утырышы булды. Анда сүз латин язуын яңадан торгызу, Татарстан югары судының президентлыкка кандидатларның татар телен белүне мәҗбүри түгеллеген рәсмиләштерү турындагы карарны, БТК БКның 2001 елга эш планы һәм башка мәсьәләләр каралды.

26 февраль, Казан. “Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты” республика сәяси-иҗтимагый оешмасының урыннардагы житәкчеләре семинары үткәрелде.

29 март, Оренбург. БТК Башкарма комитетының һәм ТФМММ Советының берләштерелгән күчмә утырышының көн тәртибендә: 2001 елга эш планын раслау, дәүләт хакимияте органнарының Оренбург өлкәсе татарларының милли-мәдәни мөхтәриятләре белән үзара хезмәттәшлеге, Россия татарлары милли-мәдәни мөхтәриятләренең “Ватандашлар” исемле иҗтимагый-сәяси, рухи-агарту газетасын оештыру, Идел буе федераль округындагы региональ татар милли-мәдәни мөхтәриятләренең координацияләү шурасын төзү һәм шуларга Коми Республикасы һәм Краснодар краеның яңа төзелгән мөхтәриятләрен кабул итү иде.

6 апрель, Казан. БТК Башкарма комитеты рәисе И.Р.Таһиров Коми республикасының Милли эшләр министры С.Б.Терентьева, аның урынбасары О.Ф.Штралер, Милли эшләр министрлыгының дәүләт телләре буенча бүлек башлыгы А.А.Осипова, татар-башкорт милли-мәдәни мөхтәриятә рәисе Г.Ә.Бәдретдинова, “Коми Му” газетасы корреспонденты Е.В. Михайлова белән очрашты. Очрашу барышында Коми республикасында гомер кичерүче татарларның проблемалары, ике як арасындагы элементләр турында сүз алып барылды.

26-27 апрель, Казан. Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитетының киңәйтелгән утырышы һәм Россия Федерациясе республикалары, крайлары, өлкәләренең татар иҗтимагый оешмалары житәкчеләренең семинары узды.

Утырышны БТК БК рәисе **И.Р.Таһиров** ачты:

Хөрмәтле Башкарма комитет әгъзалары! Чакырылган кунаклар! Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты үзенең утырышын дәвам итә. Сезнең карамакка бирелгән кәгазьләрдә безнең көн тәртибе билгеләнгән, язылган. Без аның беренчесен “Россия Федерациясенең милли сәясәт концепциясен”е тикшерергә багышлыйбыз, икенчесе – “Яшьләр белән эшләү”. Өченчесе бар иде – “Латин графикасына күчү”, анысын без парламент залында киңәйтелгән утырышыбызда кабул иттек.

Мин төп докладны ясау өчен сүзгә Вәлиев Разил Исмәгыйлевичка бирәм.

Р.И.Вәлиев. Хөрмәтле туганнар, кардәшләр, кунаклар, Башкарма комитетның әгъзалары! Сөз радио, телевидение, газеталар аша ишеткәнсездер, 2001 елның февраль аенда Россия Дәүләт Думасында Россиянең “Милли сәясәт турында”гы Закон проекты тикшерү буенча парламент тыңлаулары булды. Без анда Татарстаннан берничә вәкил катнаштык, чөнки бу мәсьәлә бик мөһим, бу бары тик кемнеләр, ниндидер аерым бер даирәләргә, Россия Дәүләт Думасы депутатларын һәм башка житәкчеләргә генә кызыксындыра торган проблема түгел. Бу Закондагы һәрбер матдә, һәрбер статья, яхшымы, яманмы, һәммәбезгә дә, һәммә милләт вәкилләренә дә килеп кагыла. Шуңа күрә без аңа бик җитди мәсьәлә итеп карап, анда безнең Татарстан Дәүләт Советы рәисе житәкчеләгендәге тулы бер делегация белән бардык.

Анда шулай ук безнең Индус Ризакович Та-
 хиров барып, иң беренчеләрдән булып чы-
 гыш ясады, анда шулай ук Татарстаннан
 Дәүләт Думасына депутат булып сайланган
 Фәндәс Сафиуллин һәм башка милләттәшләр
 ребез сөйләде. Бәлки сез ишеткәнсездер, бу
 парламент тыңлаулары бик тә шау-шулы
 булды, бик тә хисләргә бирелеп сөйләүчеләр
 булды. Гомумән, бүгенге көндә Россиянең
 дәүләт сәясәтен булдырырга тырышу — бу
 искиткеч кирәкле әйбер, без бу хакта
 күптәннән сөйләп килә идек. Билгеле, мин
 моның белән килешеп бетмим, чөнки Россия-
 нең милли сәясәте һәрвакыт булды. Ул Иван
 Грозный чорында да, Сталин чорында да бар
 иде, Брежнев чорында да бар иде, хәзер да
 бар. Әмма бу милли сәясәт халыкларның
 мәнфәгатьләрен, Россиядә яшәгән бөтен мил-
 ләтләрнең һәм бөтен халыкларның
 мәнфәгатьләрен дә кайгырткан сәясәт дип
 әйтеп булмас иде. Киресенчә, бу милли
 сәясәт безнең халыкларны ассимиляцияләш-
 терү юлына баскан сәясәт, бер генә халыкка
 өстенлекләр биргән сәясәт булып килде. Һәм
 шунысы кызганыч, менә бу Закон проекты
 да нәкъ шушы нигезгә салынып эшләнгән.
 Анда Жириновский чыгыш ясаганда бик тә
 ярып: “Россиянең күпмилләтле булуы — ул
 Россиянең бәласе” диде. Димәк, без Россиягә
 бәла китерүчеләр булып чыгабыз. Жириновс-
 кий фикере буенча, әгәр дә Россия киләчәктә
 бәхетле булырга теләсә, димәк, бу
 милләтләрдән котылырга тиеш булып чыга.
 Аннан соң, бу Закон белән генә калырга
 җыенмыйлар икән, киләчәктә Россия Дәүләт
 Думасы тагын ике Закон чыгарып ята. Аның
 беренчесе “Рус халкы турында”гы Закон,
 икенчесе “Рус теле турында”гы Закон. Әле
 күптән түгел генә “Рус теле турында”гы За-
 кон проекты безнең Татарстан Дәүләт Сове-
 тына килде, без аны үзбезнең комиссиядә
 карап, аңа үзбезнең фикерләребезне язып
 җибәрдек. Һәм бу Законның кирәксезлеген
 дәлилләдек. Чөнки “Россия халыкларының
 телләре турында”гы Закон инде кабул
 ителгән, Россия Конституциясендә дә
 Россиядәге телләр турында аерым матдәләр
 бар, шуңа күрә шул бер үк нәрсә турында
 5–6 закон була алмый һәм аның кирәге дә
 юк, дип әйттек без.

(Кереш сүздән соң “РФнең милли сәясәте
 турында”гы Закон проектының аерым матдәләре
 каралды, чыгышлар булды, карар кабул ителде).

Киңәшмәдә шулай ук «Яшьләр белән
 эшләү» мәсьәләсе дә каралды.

А.Р.Мөхәммәтҗанов. Безнең бүгенге көн
 тәртибендәге яшьләр белән эш итү мәсьәләсе.
 Аның мөһимлеге һәм әһәмияте турында мон-
 да күп сүзләр әйтелде инде. Минем чыгыш-
 ның сәбәбе шул — яшьләр белән эшләү
 тәҗрибәсен туплау һәм безнең конгресста
 бер төрле тәҗрибәбез бар — шул тәҗрибәне
 уртаклашу.

Шуны әйтсәм килә: аппарат хезмәткәре
 буларак, мина төрле-төрле төбәкләргә барыр-
 га туры килә, шул исәптән Зәлиә белән дә
 таныштык — татар яшьләре көннәрендә кат-
 нашкан идек, шулай ук Удмуртиягә да бар-
 дык. Андагы яшьләрнең эшләгәннәрен
 күрдек. Күптән түгел, бер ай да узмады,
 Марий Эл Республикасына барып кайттык.
 Анда яшьләр оешмасы оешып китте. Андагы
 тәҗрибәләрен күрәп, үзбезнең тәҗдими-
 не, аларнын фикерләрен ишетергә туры килә
 һәм, әлбәттә, бу фикерләрен сөз дә ишетсәгез
 яхшы булып иде.

Әлбәттә, яшәләр белән эш алып барыла,
 ләкин ул күп очракта шул татар дискотека-
 ларын үткөрү, күңел ачу. Анысы да бик
 мөһим, анысы да бик кирәк. Әмма ләкин,
 яшьләргә бүгенге көндә күңел ачу гына
 түгел — фикер алышу, үзләренең яшәтеш-
 ләре белән танышу, татар гаиләләрен булды-
 ру мәсьәләләре дә килеп баса, һәм аларны
 ничектер хәл итү юлларын эзләргә кирәк. Бу
 мәсьәләләр бездә беренче тапкыр каралмый.
 1998нче елда бюро утырышы булды һәм
 аның карары булды. Шул карарның нәтиҗә-
 се буларак, Зыялы татар яшьләре клубын
 оештыру каралды һәм менә шушы бюро ка-
 рарының үтәлеше буларак, Зыялы татар
 яшьләре клубы оешып китте.

Безнең бу клубыбызның тәҗрибәсе, фор-
 масы, бәлки, сезнең регионнарда да яшьләр
 белән эш итү моделе була алыр иде. Ул нин-
 ди формада үтә? Безнең яшьләр җыелалар,
 ниндидер тема буенча үзара фикер алыша-
 лар. “Татар теле һәм яшьләр” дигән темага
 утырыш үтте, “Татар гаиләсе”, “Татар яшь-
 ләре җәмгыятьләре”, гомумән, татар яшьләре
 оешмаларының житәкчеләрен җыеп, “Татар
 яшьләре гасырлар чигендә” дигән темага та-
 гын бер җыелыш уздырдык. Без Конгресс
 каршысында булгач, Конгрессның эш форма-
 ларын да кулланабыз, күчмә утырышлар да
 үткәрәбез. Күптән түгел Казан дәүләт архи-
 тектура-төзелеш академиясендә безнең шун-
 дый күчмә утырыш булды. Андагы яшьләр
 белән очраштык. Шулай ук Казан дәүләт
 гуманитар институтында латин графикасы

буенча утырыш булды. Гуманитар институтта үткән утырыш турында “Мәгърифәт” газетасында бастырдык, аның материаллары белән таныша аласыз. Без яшьләрнең латин графикасы буенча фикерләрен сөзгә ишеттергә теләдек. Анда төрлө-төрлө чит төбәкләрдән яшьләр укый.

Без яшьләр белән шулай итеп фикер алышабыз. Ул фикер алышу – җыелдык та акыл саттык түгел. Дөнъя җәмәгатьчелегенең бер өлеше булган татар милләте алдында торучы әһәмиятле мәгариф, тарихи һәм социаль мәсьәләләр хакында фикер алышу нәтижәләрен, үзбезднең тәкъдимнәребезне дәүләт органнарына юлларга тырышабыз. “Татар теле һәм яшьләр” буенча да без шундый тәкъдимнәр кабул иттек һәм аны дәүләт органнарына юлладык.

Шулай ук, татар милли университетын ачуны тизләтергә дигән фикер яңгырады. Бу тәкъдим дә китте. “Яшьләр буенча телевидениедә тапшыру кирәк”, дигән фикер яңгырады. Безнең фикергә карапмы, бәлки Татарстан телерадиокомпаниясенең үзенең дә аңдый фикергә булгандыр – яшьләр өчен бер тапшыру оешып китте. Әлбәттә, без ул яшьләр тапшыруы буенча үз фикеребезне тагын әйтәчәкбез. Без аның сыйфат ягыннан югарырак булуын телибез. Шулай ук, татар яшьләрендә гаилә проблемасы бар. Аның буенча ниндидер система булдыруны телибез. Бүгенге көндә Интернет сайтлары белән безнең татар яшьләре таныша алалар. “Юлдаш” сайты бар, Мәскәү татар студентларының сайты бар. Шунда безнең татар яшьләре үзләренә кәләш, тормыш иптәше таба алалар һәм бу мәсьәләне Интернетта гына түгел, бәлки, безнең иҗтимагый үзәкләр каршында да булдырырга кирәктер. Чөнки ассимиляция нәтижәсендә төрлө башка милләтләр белән кушылып, безнең милләт югала бара. Татар яшьләре бер-берсен табыша алмыйлар. Менә шул эшнә дә башкарырга кирәк.

Татар яшьләре конгрессы булырга тиеш, дип яңгырады. Әлбәттә, булырга тиеш, әмма ләкин, ул яшьләр конгрессына җыелдык та, биедек тө – таралдык түгел, ә аның ниндидер җитди эчтәлегә булырга тиеш. Шул эчтәлекне әзерләү күзлегеннән без төрлө-төрлө темаларга кагылабыз. Сөз дә менә шундый темаларны күтәрәп, Конгресскка аның эчтәлегә буенча ниндидер әзерлек белән килсәгез иде.

14-17 май, Түбән Новгород. БТК БК рәисе Индус Таһиров һәм аның урынбасары Римзил Вәлиев Түбән Новгородта үткәрелгән

Региональ мәдәният буенча Өченче халыкара фәнни-гамәли конференциядә катнаштылар.

18 май, Теләче районы (Татарстан). “Бөтендөнъя татар конгрессы башкарма комитеты” республика сәясәт иҗтимагый оешмасы бюросының “Теләче районында татар халкының борынгы йолаларын, милли гореф-гадәтләрен көнүзгә кайтару буенча БТК БКның “Теләче җирле оешмасының дәүләт хакимияте органнары белән уртак эшә турында”гы мәсьәләгә багышланган күчмә утырышы үткәрелде.

3 июнь, Саратов. Саратовта Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты һәм Татар Федераль милли-мәдәни мөхтәрият Советы вәкилләре Идел буйы федераль округына кергән өлкәләренң татар милли-мәдәни мөхтәриятләре Сабан туен уздырдылар. Анда Оренбург, Ульяновск, Пермь, Башкортстан, Саратов, Мордовия, Түбән Новгород вәкилләре катнашты. Татарстан делегациясен Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты һәм Татар Федераль милли-мәдәни мөхтәрият Советы рәисе Индус Таһиров җитәкләде.

11 июль, Ялта (Украина). Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты бюросының киңәйтелгән күчмә утырышы узды. Аның эшендә БТК БК рәисе Индус Таһиров, Татарстан вице-премьеры Зилә Вәлиева, БТК БК рәисе урынбасары, Татарстан Дәүләт Советының Фән, мәгариф, мәдәният һәм милли мәсьәләләр комиссиясе рәисе Разил Вәлиев, бюро әгъзалары: Татарстан мәдәният министры Илдус Тарханов һәм Ренат Абдуллин, Татарстан делегациясенең башка әгъзалары, Бөтенукраина мәдәни татар үзәге “Туган тел” җитәкчесе Кәнәфия Хөснетдинев, Киев, Симферополь, Ялта, Алушта, Львов, Запорожье, Донецк, Кировоград, Харьков, Севастополь, Черкаскы, Вышгород, Макеевка, Одесса шәһәрләреннән татар иҗтимагый оешмаларының җитәкчеләре катнашты.

14-15 октябрь, Ереван (Әрмәнстан). БТК БК рәисе урынбасары Римзил Вәлиев БДБ илләренен Парламентара Ассамблеясе-нен мәдәният, мәгълүмат һәм туризм буенча даими комиссиясенең утырышында катнашты.

24 октябрь, Пермь. БТК БК бюросының һәм ФТМММ Советының берләштерелгән күчмә утырышы Пермь шәһәрендә үткәрелде. Утырыш эшендә Пермь өлкәсе губернаторы Юрий Трутнев һәм өлкәнең башка житәкче әгъзалары, жәмәгәтьчелек вәкилләре, Казаннан килгән делегация катнашты. Утырышта БТК БК бюросының һәм ТФМММ Советының рәисе Индус Таһиров чыгыш ясады.

30 октябрь, Казан. Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты һәм татар хатын-кызларының “Ак калфак” берләшмәсе оештырган “Асылыбызга кайту юлында” дип исемләнгән конференциясен БТК БК рәисе урынбасары, “Ак калфак” берләшмәсе рәисе **Р.Р.Туфитулова** ачты һәм доклад ясады:

Без бүген сезнең белән гажәеп кирәкле мәсьәлә – асылыбызга кайту юлы, аның да хатын-кызга кагылган өлеше турында сөйләшәргә жыенабыз. Бүгенге конференцияне, белгәннегезчә, БТК Башкарма комитеты һәм аның каерылмас уң канаты булып эшләп килүче татар хатын-кызларының “Ак калфак” берләшмәсе оештырды. Аның эшендә Казахстаннан, Украинадан, шулай ук Россия Федерациясенең Мәскәү, Санкт-Петербург, Екатеринбург, Омск, Иваново, Пермь, Әстерхан, Түбән Новгород, Төмән, Саратов, Мурманск, Уфа кебек төбәкләреннән, Түбән Кама, Яр Чаллы һәм мәркәзбездә Казаннан безнең “Ак калфак” оешмаларының вәкилләре катнашлар.

Узган гасырның соңгы ун еллыгында, төгәлрәк әйткәндә, 1992 елның июнь аенда дөнъяга аваз салган “Ак калфак” берләшмәсе үзенең эшен татар хатын-кызларының егәрән ачыклаудан башлаган иде. Оешу-оештыру конференциясендә эшне “кемнәр без, татар хатын-кызлары?” дигән сораудан башлап жибергән идек. Әлеге хикмәтле сорау ул чакта йөзләргә-меңнәргә хатын-кызларыбызның жаннарын кузгаткан иде. Татарлыгыбыз нидән гыйбарәт? – дигән сораулар кат-кат яңгыраган иде ул чакта. Әлеге сорауларга җавап бирергә омтылучылар эш-гамәлләре белән милләтебезнең яшәешен тәмин итәрдәй күптөрле тәкъдимнәр белән чыкканнар иде.

Әйе, ул еллар милли хәрәкәтнең дә, милли яшәешбезнең дә күтәрелеш еллары булды. “Ак калфак” милли хәрәкәтнең үзәгендә торучы Бөтендөнъя татар конгрессы белән берлектә, аның кысаларында эшләп китте. Мин аны үзем шәхсән дәрәс сайланган юл дияр идем. Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Индус ага Таһиров безнең бик күп игелекле эшләребезгә хәер-фатиха биреп килде. Мин аңа бүген барыбыз исемнән дә тирән рәхмәт хисләребезне җиткерәсем килә!

Әйе, ул чакта аерым бер сусау һәм тыелгысыз бер теләк белән эшкә керешсәк тә, асылыбызга кайту дигән максатның җиңелдән булмавын тиз аңладык. Югалтуларыбыз шул дәрәжәдә зур, рухи кыйммәтләребезнең тирән катламнарын күтәрү өчен теләк, рух күтәрәнкелеге генә җитмәве көн кебек ачык иде. Шуңа безнең берләшмәнең туган телебезне, гореф-гадәтләребезне, татар хатын-кызларының үзләренә генә хас мөлаем табигатен, әхлакый сафлыгын саклау өчен сарыф иткән көч-егәре бик еш җилгә очкалады дिसәм дә, хак булырдыр.

Менә шундый гадәттән тыш катлаулы чорда “Ак калфак” берләшмәсе татар хатын-кызларын тел-ләгәт, гореф-гадәтләребезне саклап калу, гаилә дигән яшәү учагын сүндермәс өчен җиң сызганып эшкә керешергә өндәде. Булдыра алган кадәр

элегә иге-чиге булмаган, колачлы эшнең юнәлешләрен билгеләргә омтылды. Хатын-кыз хокукларын яклау буенча да азмы-күпме тәҗрибә туплады. Ә бит яшерен-батырын түгел, бик күп хатын-кыз оешмалары хатын-кыз өстенә төшкән мондый афәт алдында югалып калдылар. Зур омтылыш белән хатын-кыз хокукларын якларга алынган “Женщины России” хәрәкәте дә үз йөзен әкрәнләп жуя барды. Аның тавышы хәзер бик сирәк ишетелә. Бу аңлашыла да. Жәмгыятебез дә, дәүләтебез дә элегә хатын-кыз язмышына саңгырау, битараф булып кала бирә. Безнең берләшмәнең дә туктап-туктап хәл жыйган чаклары булды. Әмма эшне жанландырып жибәрер өчен кайчак бер жылы сүз, сезнең тарафлардан килгән берәр шатлыклы хәбәр дә житә кала иде.

Хөрмәтле ханымнар! Сөз яшәгән төбәкләрнең, илләр-дәүләтләрнең һәркайсының үзенчә яшәү рәвеше, үз тәртип-кануннары бар. Монны истә тотып, “Ак калфак” үзе белән әлемтәдә яшәүче оешмаларның берсенә дә эзер рецептлар тәкъдим итәргә тырышмады. Сезнең тәкъдимнәргә һәрчак колак салды.

Бүгенге докладта сезнең оешмалар тарафыннан башкарылган эшләрнең барысы хакында да сөйләп чыгу мөмкин түгел. Мин бүген ихтирамга лаек булган кайбер фактларга гына тукталасым килә. Безнең бүгенге очрашуда Мәскәү һәм Саратов шәһәрләрендә татар балалары өчен махсус гимназияләр ачуда күп көч куйган һәм элегә гимназияләргә татар гаиләләре өчен тәрбия уагына әверелдергән Лима ханым Гыйрфанова белән Зәкия ханым Саласкина катнашалар. Сезнең алда, ханымнар, түбәнчелек белән баш иеп, рәхмәтемне белдерәсем килә. Сөз оештырган уку йортларының татар гаиләләре һәм катнаш гаиләләр белән эшләү үрнәген башка регионнарда да күчәрәсе иде.

Мин бүген яшъ буын белән аеруча уңышлы эшләп киткән Австралия “Ак калфагы” хакында бер сүз дә әйтмәсәм, гәнаһлы булыр идем. Гайшә ханым Маски житәкләгән элегә оешма Австралиянең Аделаида шәһәрәндә 1997 елда эшли башлады. Моннан өч ел элек алар Австралиядә беренче тапкыр татар сабантуе уздырдылар. Австралиянең дәүләт музеенда халкыбызның яшәү рәвеше, күркәм гадәтләре, киём-салымы, аш-су осталыгы хакында сөйләүче күргәзмә оештырдылар. Атнага өч тапкыр эшли торган татар мәктәбе ачтылар. Латин хәрәфлә-

рендә әлифба һәм башка дәрәсләкләр булдырдылар. Күптән түгел алар үзләре ижат иткән, нәниләргә туган телебездә сөйләр өчен кичке әкиятләр жыйелмасын жибәрделәр. Алар аның латин хәрәфләре белән Казанда китап итеп басылуын теллиләр. Ул әкиятләрнең һәрберсе “Әй, нәни кошчыгым, сине үскәч татар кардәшләрең яши торган икенче Ватаныңа — Татарстанга сәяхәт көтә”, — дип башлана. Нәниләр йөрәгенә нинди үтемле юл табылган! Бу бит дөньяның иң бай илләренең берсе булган Австралиядә, диярсез. Әйе, Австралия дәүләте татар хатын-кызлары оешмасы “Ак калфак”ны да үз канаты астына алды. Ул Австралиядә яшәүче татарларның үз милләтен, мәданиятен сакларга омтылуларын хуплый һәм тиешле микъдарда матди ярдәм күрсәтеп килә.

Ә бездә оешмаларның тиенләп жыйган акчасыннан да салым түләтәләр. Нихәл итмәк кирәк, милләт өчен булганда монысына да түзәбез. Бүген безнең арада гаҗәеп бер ханым, Төмәннән килгән кунак, күренекле педагог, журналист Бибинур ханым Сабирова утыра. Ул Төмән каласында эшләп килүче “Ак калфак” оешмасы житәкчесе. Башта “Ак калфак” исемле газета, аннан журнал чыгарырга кереште. Газетаны оештырып жибәрү өчен ул эшне өчпочмаклар пешереп сатудан башлады. Аның кебек фидакарлык күрсәтүчеләр тагын да бар. Башкортстан “Ак калфагы” житәкчесе Кифая ханым Фазлетдинова, Екатеринбургтан Таңчулпан ханым Жданова, Санкт-Петербургтан Мөхлисә ханым Зарипова һәм Роза ханым Гуцина, Түбән Камадан Лира ханым Ямалиева, Яр Чаллыдан Әнүзә ханым Еремина. Бу ханымнар да кемнәндер, кайдандыр ярдәм көтеп утыручылар түгел. Булдыклы, жиңнәре сызганулы булганга, алар тирәсенә милләтенә турылыклы булган хатын-кызларыбыз тупланды.

Хөрмәтле ханымнар! Бүген без сезнең белән тагы бер мәсьәләгә ачыклык кертергә тиеш. Ул да булса — берләшмәнең статусы хакында. Безнең берләшмә жир шарының төрле почмакларында яшәүче хатын-кызларыбыз белән тыгыз әлемтәдә эшли. Ул халыкара статуска ия булган Бөтендөнья татар конгрессының аерылмас бер өлеше. Аның бер канатын тәшкил итүче берләшмә. “Ак калфак” “Евразия” Ассамблеясына кергән тугандаш халыкларның хатын-кыз оешмалары, Ливан, Төркия, Һиндстан, Сөгуд Гарәбстаны, Финляндия хатын-кыз оешмала-

ры белән элемтәдә яши. Әлбәттә инде Татарстаныбыздагы күпсанлы хатын-кыз оешмалары белән хезмәттәшлек итә. “Татарстан хатын-кызлары” дигән төп оешма һәм “Мөселман хатын-кызлары” оешмасы белән тыгыз элемтәдә эшли. Шулай ук “Женщины России” хәрәкәтенен дә күптөрле чараларында катнашып килә. Бөтендөнъя татар конгрессы кебек халыкара абруйлы берләшмәнең ныклы таянычы булган оешмабыз исемнен минем сезгә аерым үтенечем бар. Моңарчы урыннардагы милли хәрәкәт тирәсендә барган ыгы-зыгылардан “Ак калфак” оешмалары читтөрәк тордылар. Дөнъябызның шушындый хәвефле чагында татарны төрле этносларга бүлгә тырышу, низаглар тудыру, даими рәвештә бер-береңә ризасызлык күрсәтү гафу ителмәслек хәл.

Хатын-кыз дөнъяга ямь тудыручы, тормыш бүлөк итүче зат буларак яратылган. Туздырып, болгатып, сүндереп йөрүче булырга аның хагы юк! Әгәр шундый юлга басучылар була икән, “Ак калфак”та аларга урын юк! (Доклад кыскартылып бирелде).

28 ноябрь, Казан. Татар яшьләре иҗтимагый оешмаларының житәкчеләре семинары үткәрелде.

Семинарны БТК БК рәисе И.Р.Таһиров ачты. Татарстан Президенты М.Ш.Шәймиев һәм Дәүләт Советы рәисе Ф.Х.Мөхәммәтшин исемнен семинарда катнашучыларны ТР Дәүләт Советы рәисе урынбасары И.А.Ларочкина котлады.

БТК БК рәисе И.Р.Таһиров кереш чыгышында: “Үзбездә киләчәгездә билгеләү өчен җыелдык без”, – дип, татар яшьләре иҗтимагый оешмалары алдында торган күп кенә проблемаларны атады һәм аларны чишү юлларын күрсәтте.

Семинарны йомгаклаганда, **Индус Таһиров** яшьләргә милли югары белем бирү мәсьәләсенә тукталды:

Татарстанда бүгенге көнне тулы канлы 15 югары уку йорты дәүләти. Менә шушы югары уку йортларын без үзләштерергә тиешбез. Әгәр дә без аларны “монысы сезгә калсын, без үзбездә университет төзедек тә, шунда чыгып китәбез” дип калдырсак, бу һич кенә дә дәрәҗә булмас иде. Чөнки бу югары уку йортлары алар барысы да безнеке, аларны бернинди таләпсез, бернинди гамәлсез кемгәдер калдырып китү дәрәҗә түгел. Шунның өчен ни эшләргә кирәк? Берен-

чедән, шушы югары уку йортларында безгә, әлбәттә, күпләп укырга кирәк. Икенчедән, анда – һәммәсендә – татар төркемнәре булырга тиеш һәм аларның һәммәсендә татар телен, татар әдәбиятын, татар культурасын, татар тарихын уку булырга тиеш. Нинди югары уку йорты булуына карамастан. Менә төзәлеш академиясе бар, без аны мисал итеп куя алабыз. Анда хәзер факультет диярлек берләшмә барлыкка килде – татарча укыта торган. Берничә төркемне ел саен кабул итеп алалар һәм төзүче һөнәрен иң югары дәрәҗәдә биреп чыгаралар. Болай гына түгел, анда уку әсбаплары, китаплар, дәрәҗәләр татар телендә әзерләнеп чыгарыла, шулар буенча укыту алып баралар. Менә бу – безгә ни рәвештә югары уку йортларын үзләштерергә кирәк дигән сорауга җавап. Әйтик, милли университет ачтык ди, ә без төзүчеләрне кайда әзерләребез, врачларны кайда әзерләребез? Әгәр алар куелган таләпләргә җавап бирердәй булмаса, ни эшләребез? Безгә бүгенге көнне Татарстанны яулап алган медицина өлкәсендәге казанышларны да үзбездә итү кирәк. Менә шушы ирешкән дәрәҗәдә кадрлар әзерләү проблемасын хәл итәргә кирәк. Шунлыктан, бу уку йортларының берсеннән дә баш тартырга ярамый.

Хәзер милли университетка килик. Милли дигән сүзгә, гомумән, минемчә, монда кулланырга ярамый. Ни өчен? Чөнки, әгәр дә без моны милли дип игълан итәбез икән, башкаларны милли итә алмыйбыз дигән сүз. Аны башка исем белән атарга, ләкин татар телендә укыта торган һәм белгечләр әзерли торган бик югары дәрәҗәдәге уку йорты итәргә кирәк. Бик югары дәрәҗәдәге. Чөнки яңа уку йорты барлыкка килү белән аның әле абруе булырга тиеш, аны бит тану да кирәк. Әгәр дә теге яки бу өлкәдә кадрлар әзерлибез икән, алар университетныкыннан да, медицина институтныкыннан да югарырак булырга тиеш. Чөнки, шул югарылыклары булмаса, аларны танымыйлар. Шунлыктан, әле бу югары уку йорты тумас борын, аның абруе турында махсус кайгыртучанлык булырга тиеш безнең тарафтан.

Икенчесе – бу уку йортында без татарларны гына әзерлибезме, татар телендә генәме? Болар яхшы иттереп русча белергә тиешме? Татар кешесен, әгәр ул рус телен рус

кешесеннән яхшырак белмәсә, танымыйлар. Менә Россиядә торган татарлар аны белә. Шунлыктан, әлбәттә, без шушы университетта укыганда да, башка югары уку йортларында укыган вакытта да, шушы тел мәсьәләсен махсус рәвештә куярга тиешбез. Әлбәттә, камил рәвештә үзбезнең туган телебезне өйрәнү, камил рәвештә рус телен белү һәм инде, әлбәттә, чит телне белү кирәк. Чит телне белү татар кешесе өчен иң кирәкләрнең берсе. Сөз карагыз: күп илләрдә – Африка булсын, Латин Америкасы булсын – алар милли ил саналса да, инглиз телендә укыталар. Һиндстанны алыгыз, алар инглиз телендә укыталар. Ни өчен? Чөнки дөньяга үтеп керү өчен бүген инглиз теле кирәк. Менә без шул максатны куйыйк.

Өченче проблема шушыңа бәйләнгән. Әгәр дә милли университетта берьяклы, бер кырлы кадрлар әзерли башласак, өлкәләрдән, республикалардан килгән татар балалары үзләренң туган-үскән җирләренә кайтып китеп эшли башласа, кирәкләре булырмы икән? Без менә шушы югары уку йортында чыгарылган кешеләребезне энә шул төбәкләргә дә яраклы итеп әзерләргә тиешбез. Аларны да биш куллап алырлык булсын. Менә карагыз, бүгенге көнне күп җирдә юристлар әзерлиләр. Алар барысы да чын мәгънәсендә белемле кешемә икән? Диплом йөртүче генә түгел микән? Хәзер бит дипломны теләсә кайда сугып бирәләр. Аны сугу авыр түгел хәзер. Ә белем дигән нәрсә – ул бөтенләй икенче әйбер. Шунлыктан, татар милләте укымышлы булсын дип әйтсәк, аның сыйфаты турында беренче буларак кайгыртучанлык күрсәтергә тиешбез. Сыйфат, сыйфат. Татар өчен сыйфат. Татар үз сыйфатлы булсын, аның гыйлеме сыйфатлы булсын, аның эше сыйфатлы булсын. Шул вакытта милләт тә сыйфатлы була.

8 декабрь, Истанбул (Төркия). БТК БК бюросының күчмә утырышы Истанбул шәһәрәндә узды. Утырыш эшендә Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты бюросы рәисе Индус Таһиров, рәис урынбасарлары Римзил Вәлиев, Роза Туфитулова, бюро әгъзасы, ТР Мәгариф министры Фарис Харисов, Истанбулның “Идел-Урал” оешмасы җитәкчесе Атилла Көндөз, профессор Надир Дәүләт, Әнкарадан Гөнәл Пултар, Истанбулдан Яшәр Байтал, Фәрит Бичури, Мәхмүт

Ураллы, Рушания Алтай, Гелтән Ураллы, Кыбрыстаннан Мәүлид Унлыҗаеклы, Ис-кешәһәр, Измир шәһәрләрендә яшәүче татарларның вәкилләре катнашты.

25 декабрь, Казан. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты бюросының утырышында түбәндәге мәсьәләләр каралды:

– Өченче Бөтендөнья татар конгрессын чакыру;

– “Бөтендөнья татар конгрессы” иҗтимагый берләшмәләренң Халыкара Берлеге премиясе лауреаты турында”гы нигезләмәне раслау;

– “Бөтендөнья татар конгрессы” иҗтимагый берләшмәләренң Халыкара Берлеге премиясен бирү.

BÖTENDÖNYA TATAR KONGRESSINIŇ
PREMIYÄSE LAUREATI
DİPLOMI

ДИПЛОМ
ЛАУРЕАТА ПРЕМИИ
ВСЕМИРНОГО КОНГРЕССА ТАТАР

2002 ел

5-6 март, Казан. Татарстан Президенты М.Ш.Шәймиев чакыруы буенча һәм БТК Башкарма комитеты катнашында РФнең төрле регионнарыннан җыелган хатын-кызлар өчен бәйрәм алды тантаналары уздырылды.

21-23 март, Саратов. Россия татар мәктәпләре мәгариф хезмәткәрләренең төбәкара фәнни-гамәли конференциясендә үсеп килүче яшь буынга ана телендә белем алу мөмкинлегенә турында сүз алып барылды.

5 апрель, Обнинск (Калуга өлкәсе). Беренче тапкыр татар мәдәнияте көне билгеләп үтелде. Тантаналы кичәне ачу алдыннан Татарстан Президенты Минтимер Шәймиевнең котлау хаты укылды. Кичәдә катнашучы милләттәшләребез шәһәрнең «Туган тел» оешмасын төзүгә дигән карарга килделәр.

12 апрель, Казан. БТК БК утырышы РФнең республика, край, өлкә татар җәмәгый оешмалары җитәкчеләре киңәшмәсә рәвешендә үткәрелде. Киңәшмәдә татарларның милли-мәдәни проблемалары һәм Өченче Бөтендөнья татар конгрессының өченче съездына әзерлек мәсьәләләре каралды.

3-4 май. Нью-Йорк (АКШ). БТК БК бюросының күчмә утырышында Нью-Джерси, Массачусетс, Калифорния, Техас, Вирджиния, Мэриленд, Флорида штатларыннан килгән, 1920нче елда ук теркәлгән татар диаспорасы вәкилләре БТКның өченче съездына делегатлар сайладылар.

21 июнь, Казан. Бөтендөнья татар конгрессының өченче съездын әзерләү һәм үткәру буенча Оештыру комитеты рәисе, ТР Премьер-министры Рөстәм Миннеханов үткәргән утырышта съездны әзерләү планы, үткәру программасы кабул ителде.

22 июнь, Казан. Татарстан Президенты Минтимер Шәймиев РФ төбәкләренең милли-мәдәни мөхтәрият җитәкчеләре һәм татар эшкурлары белән очрашты. Очрашуда катнашучылар татар халкын туплауда Татарстанның һәм Бөтендөнья татар конгрессының аһәмияте турында әйтеп, күп кенә проблемаларга тукталдылар.

Президент бүгенге вазгыять белән таныштырды, Республикадан читтә яшәүче татарларга булышу Конституциянең яңа 14нче матдәсенә кертелүе турында әйтте, халык санын исәпкә алу мәсьәләсенә дә тукталды.

4 июль, Казан. «Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты» республика сәяси иҗтимагый оешмасының җирле оешмалары җитәкчеләренә киңәшмәсәндә Бөтендөнъя татар конгрессының өченче съездына әзерлек мәсьәләләре каралды.

12 июль, Казан. Бөтендөнъя татар конгрессы Казан оешмасының хисап-сайлау конференциясе узды. Анда Икенче чакырылыштан соң башкарылган эшләргә нәтиҗә ясалды, киләчәккә бурычлар билгеләнде, БТКның өченче чакырылышына делегатлар сайланды.

БТК Башкарма комитеты бюросының әгъзасы Камил Исхаков үзенә чыгышында үтәлгән кайбер чараларны атады. Шулар арасында – «Казан шәһәрәндә яшәүче халыкларның телләрен саклау, өйрәнү һәм үстерү Программасы» эшләнде һәм кабул ителде. Анда татар халкының милли-мәдәни үсешен булдыру каралган иде. Моның өчен «Өмет» фонды төзелде һәм аны тәмин итү өчен шәһәр бюджетының бер проценты бүлеп бирелде. Соңгы елларда шәһәрдә татар мәктәпләре саны 45кә җитте. Татар теле барлык укучыларга предмет буларак йөз процент күләмдә укуытыла. Татар төркемнәре булган балалар бакчаларының саны шул чорда 36дан 57гә җитте. Казандагы урам исемнәре, күргәзмә мәгълүмат Татарстанның дәүләт телләрендә күрсәтелә.

Бу чорда Казан шәһәре хакимияте Россия Федерациясе төбәкләрендәге һәм чит илләрдәге милли-мәдәни һәм яшыләр оешмаларының, массакүләм матбугат чараларының җитәкчеләре, эшмәкәрләр белән очрашулар үткәрдә. Искешәһәр (Төркия), Алма-Аты (Казахстан), Ташкент (Үзбәкстан), Минск (Белорусь), Әстерхан, Архангельск, Волгоград, Түбән Новгород, Самара, Саратов, Ульяновск, Красноярск, Санкт-Петербург, Уфа шәһәрләре хакимиятләре белән хезмәттәшлек турында килүшеләр төзелде. Бу килүшеләр Казанда һәм әлегә шәһәрләрдә яшәүче татарлар арасында мәдәни бәйләнешләрне ныгытырга ярдәм итте. «Казан шәһәрәнең 1000 еллыгына багышланган чараларны әзерләү һәм үткәру программасы» кысаларында Казан – Ульяновск – Самара – Саратов – Волгоград – Әстерхан маршруты буенча «Бөек Идел юлы» дигән халыкара фәнни-гамәли конференция оештырылды. Конференция Идел буе шәһәрләре арасында мәдәни һәм икътисади бәйләнешләрне ныгытуга, татар халкының тарихы, гореф-гадәт-

ләре һәм бүгенгесе белән якыннан танышуга зур этәргеч булды. Финляндия башкаласы Хельсинкида яшәүче татарлар белән берлектә үткәрелгән «Казан шәһәре көннәре» дә зур уңыш белән узды. Гомумән, татарлар яшәгән күп кенә төбәкләр белән бәйләнешләр булдырыла, төрле чаралар үткәрелә.

БТКның Казан оешмасы рәисе Марат Лотфуллин ирешелгән уңышларга һәм әлегә чишелмәгән проблемаларга тукталып, идарә органнарында Татарстанның дәүләт телләрен куллана башлау турында әйтте. 1999 елдан шәһәр хакимиятендә эш кәгазьләренә бер өлеш (21 процент) ике телдә дә әзерләнә. Барлык һөнәри училищеларда татар теле кабинетлары булдырылды. Татар телен укучыларны хәзерләүче Татар гуманитар институтына бина бирелде. «Өмет» фонды ярдәме белән татар мәктәпләренә 1,5 млрд. сумга якин техник чаралар, компьютерлар алынды. Музыка училищеларына ярдәм күрсәтелә, милли ансамбльләр өчен киёмнәр тегелә.

Гомумән алганда, БТКның Икенче чакырылыш алдыннан үткәрелгән шәһәр конференциясендә әйтелгән тәкдирләрнең (Казанда милли мәгарифне торгызу, татар телен хакимият органнарында куллану, ислам мәдәниятенә фәнни ярдәм күрсәтү, Иске татар бистәсен Казанның тарихи зонасы дип игълан итү, татар халкының рухи мәркәзе булган Казанны халыкара майданга чыгару, балалар өчен татар лагерьләре оештыру һ.б.) күпчелеге үтәлү турында әйтелде.

Киңәшмәдә БТК БК рәисенә урынбасары Римзил Вәлиев катнашты һәм чыгыш ясады.

Конференциядә Сабан туге бәйрәмен гомум кешелек мирасы итеп тану – аны ЮНЕСКОның матди булмаган җәүһәрләре исемлегенә керту турында мөрәҗғәгать кабул ителде.

СУСАУНЫ БАСЛАРМЫ?

Ландыш Харрасова

БТК Башкарма комитетының
мәгълүмат үзәге хезмәткәре

Россия Федерациясе өлкәләрендә чыгучы татар газета-журналлары, телерадиотапшырулары ни хәлдә? Аларның эчтәлегә баймы? Тиражлары артамы яки кимиме?

Билгеле, һәр өлкә милли матбугатының үз проблемасы, аңа үз карашы. Алга киткәннәре дә, артта калганнары да бар. Мәсәлән, Ирек Биккинин, авылда яшәп, беренче булып “Татарская газета”ны интернетка кертүгә ирешкән. Хәзер аны дөньяның төрле почмагынан укып була.

Бүген татар массакүләм мәгълүмат чараларына 20дән артык төбәк газетасы керә. Аларның яңалары ачыла, ә үз-үзен “асрый” алмаганнар, кызганычка каршы, ябылырга мәжбүр була. Күптән түгел Санкт-Петербургның “Нур” газетасы 95 еллыгын билгеләп узды. Әмма мондый “озын гомерле” газеталар күп түгел. Башкортостанның “Кызыл таң”, Ульяновскның “Күмәк көч” газеталарын алмаганда, басмаларның күбесе 1990 елдан бирле чыга. Хәзерге тиражлары 1 меңнән алып 6-7 меңгә житә. Шулай ук, Идел бие, Урал, Себер һ.б. өлкәләрдә 10га якын татар телерадиотапшырулары эшли. Билгеле, 7 миллион татар халкы өчен бу бик аз. Сәбәп нәрсәдә соң? Билгеле, иң катлаулы мәсьәләләрнең берсе – акча булмау. Бары Самараның “Бердәмлек”, Ижауның “Яңарыш”, Ульяновск-

ның “Өмет”, Төмәннең “Яңарыш”, Башкортостанның “Өмет”, “Кызыл таң”, Ырынбурның “Яңа вакыт”, Киров өлкәсенең “Дуслык”, Пермьнең “Таң”, Түбән Новгородның “Туган як”, Чувашиянең “Вакыт” газеталары гына жирле хөкүмәт, иганәче һәм татар оешмалары белән берлектә эшләгәннә, акча мәсьәләсе алар өчен иң беренче проблема булып тормый. Эчтәлек тә байрак. Андагы язмалар татарларның рухи ихтыяжларын канәгатьләндерү һәм өлкәдәге милләттәшләрәбезне берләштерүгә юнәлдерелгән.

Якын чит илләргә килгәндә, Латвиядә “Чишмә” вестнигының күптән түгел 4 саны дөнья күрдә. Литваның Каунас шәһәрində “Летувос тоторай” (Татары Литвы) газетасы нәшер ителә. Әлегә басма 1995 елдан чыга башлаган иде. 2001 елның декабрендә аның 50нче саны дөнья күрдә. Газета литва телендә басыла. Күптән түгел ул рус телендә “Татары Литвы” дигән исем астында интернетта чыга башлады. Бу басмаларда күп урынны ислам диненә кагылган мәкаләләр били. Россия Федерациясе өлкәләрендә нәшер ителүче басмаларда да дини тема хәзер төп урынны алып тора дип әйтергә мөмкин. Хәтта аерым мөселман газеталары чыга башлады. Билгеле, алар хосусый акчаларга басыла.

Кызганыч, соңгы вакытларда читтәге татарча радио-телевизион тапшыруларга бүленеп бирелгән берничә минутның да күп өлешен котлаулар тәшкил итә башлады. Бу, беренче чиратта, акча эшләү белән бәйләнгән. Мәсәлән, Ульяновскида "2x2 Иделдә" каналында атнасына 4 көн чыгып килүче "Музыкаль котлаулар" шундыйларның берсе. Ул сәгать ярым бара. Әмма алардан милләттәшләрбез файдалы мәгълүмат ала алмый. Шулу ук Ульяновскидагы "Чишмә" тапшыруы атнасына бер тапкыр 45 минут кына дәвам итә. Төмәндә 30 минутлык "Очрашулар" исемле телевизион тапшыру атнасына бер, Омскида "Иртыш таңнары" 40-45 минут булып аена бер, Ижаудагы "Хәерле кич" тапшыруы шулай ук ярты сәгатьлек булып атнасына бер чыга. Татар байлары булган өлкәләр бу яктан бәхетле. Аларга аз булса да ярдәм кулы сузалар. Мәсәлән, Екатеринбургта, Новосибирскида татар телевизион тапшыруларын оештыру җиңелрәк. Акчалары булгач, Татарстанга килеп видеотасмалар яздырып китәләр, мөһим чараларда катнашалар. Тагын шунысы сөендерә, соңгы вакытта "Татарстан – Яңа гасыр" спутник телевидениесе аша татар тапшыруларын өлкәләрдә дә карарга мөмкинлек туды.

Радиотапшырулар исә телевидениегә караганда күбрәк. Ырынбурда "Ләйсән" һәм "Хәерле кич" тапшыруларын тыңларга була. Беренчесе атнага бер тапкыр чыкса, икенчесе аена бер тапкыр яңгырый. Атнасына бер тапкыр чыгуучылар тагын Екатеринбургның "Мирас", Мордовиянең Лямбер районындагы "Туган тел", Ижевскиның "Юлдаш" һәм Әстерхандагы радиотапшыруларны кертергә була.

Самара өлкәсендә оешкан мөстәкыйль "Радио-7" компаниясендә ультракыска дулкыннарда "Ак бәхет" тапшырулары тиз арада тыңлаучылар арасында зур популярлык казанды. 10 ел дәвамында "Ак бәхет" тапшырулары Самара өлкәсендә һәм якын төбәкләрдә яшәүче татарларның милли тормышын чагылдыруда, анда яшәүче милләттәшләрнең рухи ихтыяжларын канәгатьләндерүдә сизелерлек зур роль уйный. Удмуртия дөүләт телерадиокомпаниясендә татар тапшырулары редакциясе оештырылып, анда Хәмидә Гайфуллина республика тормышы, милли хәрәкәт гамәлләре турында даими мәгълүматлар бирә, мәдәният-сәнгать вакыйгаларын яктырта. Пермь өлкәсендә "Кардәшләр" тапшыруы, Екатеринбургта "Якташ", "Мирас", Мари Эльдә "Туган як", Түбән Новгородта "Туган як", Омскида "Сәлам" һ.б. тапшырулар ачылу ул төбәкләрдәге татарлар өчен зур яңалык булды.

Милли мәгълүмат чаралары татар иҗтимагый үзәкләренә, милли-мәдәни мөхтәриятләренә һәм башка шундый оешмаларның эшен яктырта, татар авылларында булган милли чаралар, Казан галимнәренә, артистларының килүе, җирле талант ияләренә иҗат кичәләре турында хәбәрләргә төбәктәге милләттәшләргә җиткерә.

Татарстаннан читтә яшәүче татарлар өчен телне, гореф-гадәтләренә, милләт вәкиле булу хисен саклап калу бик авыр. Шуңа күрә милли тапшыруларга ихтыяж да зур, аларны яратып тыңлыйлар, көтеп алалар. Тапшыруларның авторлары үз алларына туган телгә, мәдәнияткә булган сусауны басу максатын куялар. Һәм алар аны, ничек кенә авыр булмасын, үтәргә тырышалар.

«БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫ» ТАТАРСТАН ЖИРЛЕГЕНДӘ

Илһам Фәттахов

БТК Башкарма комитеты аппаратының өлкән референты

“Бөтендөнъя татар конгрессы” Башкарма комитеты республика сәяси-иҗтимагый оешмасының Татарстан Юстиция министрлыгы каршындагы Дәүләт теркәү палатасы тарафыннан 1998 елның 28 декабрендә теркәлгән яңа редакциядәге Уставында оешма эшчәнлегенң төп максатлары арасында:

- Татарстан Республикасының социаль-иктисади, сәяси һәм рухи үсешенә ярдәм итү, аның дәүләт суверенитетын ныгыту;

- гражданның сәяси ихтиярын формалаштыруга йогынты ясау аша җәмгыятьнең сәяси тормышында катнашу, кандидатлар күрсәтү һәм аларның сайлау алды агитациясен оештыру аша дәүләт хакимияте органнарына һәм җирле үзидарә органнарына сайлауларда катнашу, әлеге органнарны оештыруда һәм аларның эшчәнлегендә катнашу, – дигәннәре аеруча игътибарга лаек.

Шул максат-бурычлардан чыгып, БТК Башкарма комитетының җирле (Татарстан районнары һәм шәһәрләрендәге) оешмалары татар халкының милли мохитен торгызу, туган телен, моңын һәм җырын үстерү, милли горейф-гадәтләрен, йолаларын пропагандалау, бәйрәмнәрен, күренекле даталарны билгеләп үтү, динен саклау, татар гаиләләрен ныгыту, гомумән, халкыбызның рухи ихтияжларын канәгатьләндерү буенча шактый гына эш башкаралар, җәмгыятьнең сәяси тормышында актив катнашып киләләр. Мәсәлән, Татарстан Президентын сайлауга эзерлек вакытында 2000 елның 26 февралендә Казан шәһәрində БТК Башкарма комитетының җирле оешмалары җитәкчеләренң киңәш-мәсе үткәрелде, алар сайлаучыларга мөрәҗәгать белән чыктылар.

Җирле оешмалар үзләренң эш планнарын ел башында бюро утырышларында тикшереп кабул ителәр. Квартал саен бюро утырышын җыялар, ел дәвамында җыелышларда, район газетасы битләрендә БТК Башкарма комитетының максатларын, эшлэгән эшләрен халыкка җиткереп баралар. Районнарда тискәре күренешләргә, начар гадәтләргә

каршы профилактик кисәтү эшләрендә даими катнашалар. “29 декабрь көнне Арча педагогия көллиятендә “Яшьләр наркотикларга каршы” дигән акция Татарстан радиосы белән бергәләп уздырылды. Монда районның җаваплы җитәкчеләре чакырылды: милиция, прокуратура, сәламәтлек саклау, хәрби комиссариат, район хакимияте һ.б. Бу очрашуда 250дән артык студент катнашты. Бик күп сорауларга җаваплар алынды. Яшьләр, бер дә тартынмыйча, үзләренң уй-фикерләрен әйттеләр. Бу очрашу нәтиҗәләре район газетасы аша халыкка җиткерелде. Өлкән курс студентларына каникулда һәм өзлексез практика вакытында авыл мәктәпләрендә шушындый чаралар уздырырга тәкъдим ителде”, – дип яза җирле оешма җитәкчесе И.Г.Сәгъдиев 2001 ел өчен җибәргән хисабында.

Җирле оешмаларның әгъзалары балаларга, яшьләргә милли тәрбия бирү, гомумән, яшьләр белән эшләү юнәлешендә төрле чаралар эзерлиләр һәм үткәрәләр. Мәсәлән, Алабуга оешмасы “Татарстан яшьләре” газетасы редколлегиясе әгъзаларының “Яшьләр арасында эчкечелеккә, наркотиклар куллануга һәм башка тискәре күренешләргә каршы көрәш чаралары” дигән темага Алабуга яшьләре белән очрашуын уздыруда катнашкан, Татар иҗтимагый үзәге белән берлектә татар яшьләренң, мәктәп укучыларының изге Болгар җиренә баруын оештыруга ярдәм иткән. Сәфәргә алып баруда җирле оешма каршындагы яшьләр секциясе җитәкчесе Р.Заһидуллин катнашкан, аның инициативасы белән ел барышында ике мәртәбә шәһәр һәм район мәктәпләрендә укучытатар балалары өчен милли көрәш буенча ярышлар, мәдәният училищесы, башка оешмалар белән берлектә Алабуга шәһәрində беренче мәртәбә студентлар арасында “Татар җыры” фестивале, югары сыйныф татар укучыларының “Мәктәп белемнән – фәнни тикшеренүләргә” дигән конференциясе үткәрелгән.

2000 елда БТК Башкарма комитетының жирле бүлекчеләре Татарстанның Юстиция министрлыгы каршындагы Дәүләт теркәү палатасында жирле оешмалар буларак теркәлделәр. Буа, Менделеев жирле оешмалары әлегә кадәр теркәлеп бетмәгән. Теләче, Арча, Яшел Үзән, Нурлат жирле оешмалары бик яхшы эшләүчеләр рәтеннән санала. Араларында Кукмара, Чирмешән, Әгерҗе, Балтач, Сарман, Алабуга, Мамадыш, Кама Тамагы, Биектау жирле оешмалары шикелле эшнә әйбәт оештыручылар белән беррәттән, Яр Чаллы, Алексеевск, Балык Бистәсе, Минзәлә, Апас, Югары Ослан, Әлмәт, Баулы, Өтнә, Актаныш, Аксубай жирле оешмалары кебек 1999 елдан бирле планнарын һәм хисапларын да Башкармага жибермәүчеләр бар.

Бүгенге көндә Әлмәт, Баулы, Актаныш, Аксубай, Питрәч жирле оешмаларының житәкчеләре юк: БТК Башкарма комитеты шушы оешмаларга яңа житәкчеләр сайлауны оештыруда ярдәм сорап бу районнарның хакимият башлыкларына мөрәҗғәгать итте. Менделеев районында БТК Башкарма комитетының жирле оешмасын хакимият башлыгының урынбасары Л.Ф.Галиева житәкли.

2000 елның 4нче декабрдә Яшел Үзән шәһәрндә үткәрелгән БТК Башкарма комитетының күчмә утырышында кабул ителгән карары нигездә, Алабуга, Мамадыш, Яшел Үзән, Теләче, Әгерҗе, Балтач, Сарман, Нурлат, Чирмешән, Биектау, Түбән Кама, Чистай, Спас, Тукай, Азнакай жирле оешмалары каршында яшьләр секцияләре төзелде, бу иҗтимагый-сәси эш белән нигездә район хакимиятләренә яшьләр һәм спорт комитетлары житәкчеләре шөгылләнә. Балтач, Әгерҗе, Мамадыш, Арча яшьләр секцияләре житәкчеләре Рамил Шакиров, Ленар Гыймазетдинов, Фәнис Мөхәммәтҗанов, Гүзәл Хөсәенова эшчәнлекләрен аерым билгеләп үтәргә кирәк.

Быел Казан Советының яңа житәкчесе итеп Марат Вазыйх улы Лотфуллин билгеләнде. Казанда БТК Башкарма комитетының Киров районы оешмасы төзелде һәм теркәлдә. Житәкчесе — Рәшит Гыйният улы Гыйниятов. Татарстанның Лаеш, Зәй, Чүпрәле районнарында БТК Башкарма комитетының оешмалары юк әле.

БТК Башкарма комитетының Татарстан районнарындагы жирле оешмалары белән эшләүче бүлекнең планы буенча, бюроның күчмә, киңәйтелгән утырышлары районнарда үткәрелә. Мәсәлән, Теләче районы хакимияте

башлыгы И.М.Низамов һәм жирле оешма житәкчесе Т.С.Зиннәтуллина белән берлектә БТК Башкарма комитеты бюросының “Теләче районында татар халкының борынгы йолаларын, милли гореф-гадәтләрен көнкүрешкә кайтару буенча БТК Башкарма комитеты Теләче жирле оешмасының дәүләт хакимияте органнары белән уртак эше турында”гы мәсьәләгә багышланган күчмә утырышы Алан авылында 2001 елның 18 маенда уздырылды.

БТК Башкарма комитеты республика сәси-иҗтимагый оешмасы “Бөтендөнъя татар конгрессы иҗтимагый берләшмәләренәң Халыкара Берлеге” оештырган зур чаралардан читтә тормый. Аерым алганда, ул 2001 елның 28-29 ноябрдә “Читтә яшәүче татар яшьләренәң милли яшәеш проблемалары” дигән темага Татарстан, Россия, ВДБ һәм Балтыйк бие илләрендәге татар яшьләре оешмалары житәкчеләренәң семинарын уздыруда катнашты. Республиканың унлап районнан жирле оешмалар каршындагы яшьләр секцияләренәң житәкчеләре дә килгән иде. Арчада район хакимияте башлыгы А.Ә.Нәзирев, жирле оешманың житәкчесе И.Г.Сәгъдиев татар яшьләре оешмаларының житәкчеләрен югары дәрәҗәдә каршы алдылар.

Быел милләтебез алдында аеруча актуаль мәсьәләләр тору сәбәпле, хәзерге көндә БТК Башкарма комитеты республика сәси-иҗтимагый оешмасы һәм аның урыннардагы жирле оешмалары 9-16 октябрдә булачак Бөтенроссия халык санын алуға, 28-29 августта узачак Бөтендөнъя татар конгрессының өченче съездына һәм 2005 елда үткәреләчәк Казанның 1000 еллыгына әзерлек эшләре алып баралар. Бу мәсьәләләр 4 июльдә Казанда үткәрелгән БТК БК республика сәси-иҗтимагый оешмасының жирле оешмалар житәкчеләренәң киңәшмәсендә дә каралдылар.

© Гаффарова Ф. Ф., 2002

ТАТАР ТЕЛЕНДӘГЕ ЖИР ЭШКӘРТҮ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ИДЕЛ-УРАЛ ТЕЛ БЕРЛЕГЕНДӘ ЧАГЫЛЫШЫ

Фирия Гаффарова

ФИРИЯ ФАЯЗ кызы ГАФФАРОВА – филология фәннәре кандидаты, Г.Ибраһимов исемндәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты лексикология һәм лексикография бүлгә фәнни хезмәткәре.

Гаффарова Ф. Ф. Отражение земледельческой лексики татарского языка в Волго-Уральском языковом союзе.

Формирование Волго-Уральского языкового союза и участие в этом процессе татарского языка – явление большого исторического масштаба. Особое место в этом союзе занимает пласт лексики земледелия, весьма широкий и разнообразный по своей семантике. В формировании и развитии общей земледельческой лексики народов Среднего Поволжья решающее значение имел татарский язык.

Үзара аралашу җирлегендә кардәш булмаган телләрнең дә лексикасына төрки җир эшкәртү атамалары үтеп кергән. "Күп мең еллар буе бер территориядә, бер-берсен йотарга, юк итәргә теләмичә, чагыштырмача тигез дәрәжәдә булып, үзара аралашып яшәүче төрле телдәгә халыклар, гореф-гадәтләр, хужалык итү, яшәү ысуллары бунча һәм телләре ягыннан да бер-берсенә шактый якыналар. Боларның телләрендә башта лексик уртаклыклар, аннан соң синтаксик, фонетик һәм морфологик охшашлыклар хасыйл була" [1, 530]. Төрле төзелешле телләрнең үзара мондый якынаюын галимнәр тел берлегә төзелү дип атыйлар. Беренче булып моңа Б.А.Серебренников игътибар иткән [2, 7–12] һәм ул аны Идел-Кама тел берлегә дип атаган. Соңрак, уртақ этнонимнарға нигезләнеп, М.З.Зәкиев бу берлекнең элек-электән үк яшәп килүен дәлилли [3, 176–180] һәм аны Идел-Урал тел берлегә дип атый [1, 531]. Үзләренең эчтәлегә белән бу төшенчәләр бер-берсенә тәңгәл киләләр. 90нчы елларда Р.Г.Әхмәтьянов Идел-Кама тел берлегендә татар теленең әһәмиятен һәрьяклап тирәнтен өйрәнеп, докторлык диссертациясә яклады [4, 36].

Идел-Урал тел берлегенең барлыкка килүе һәм аның формалашуы, татар теленең шушы процесста катнашу дәрәжәсә – зур та-

рихий масштабтагы күренеш. Идел-Урал тел берлегенә караган төрки (татар, башкорт, чуваш) һәм фин-угыр (мари, удмурт, мордва) телләренең уртақ лексикасы дигәннән, шушы телдә сөйләшүче халыкларның телендә гомум кулланышта йөргән, күпчелек халыкка аңлаешлы булган уртақ сүзләр җыелмасы күздә тотыла һәм бу уртақ лексиканы барлыкка китерүдә, аны формалаштыруда татар теле хәлиткеч мөһим роль уйный. Әлбәттә, сүзлекләрдә бу уртақ лексика тулысынча теркәлеп бетә алмый, чөнки һәрбер телдә лексика гомумхалык, әдәби, диалекталь, архаик катламнарға бүленә һәм бу уртаклыкларны төрле катламнардан эзләргә туры килә дә.

Бу проблема тел белемендә күптәннән өйрәнү объекты булып тора. XIX гасыр ахырында ук И.Вихман, Х.Винклер, И.Н.Смирнов, М.Рясянин, Н.И.Ашмарин һ.б. галимнәрнең хезмәтләрендә "тел берлегә" дип әйтелмәсә дә, әлегә проблема чагылыш тапкан. Бу юнәлештә соңгы еллардагы фәнни хезмәтләрдән Б.А.Серебренников, Р.Г.Әхмәтьянов, М.З.Зәкиев, Н.И.Исәнбаев, Д.Е.Казанцев, Ж.Г.Киекбаев, И.В.Тараканов, М.Р.Федотов, Л.П.Сергеев, Л.Т.Мәхмүтова, Д.Б.Рамазанова һ.б. хезмәтләрен күрсәтергә була.

Идел-Урал тел берлегә халыкларының

матди культурасына караган лексикада уртақ торымыны билгели торган уртақ игенчелек, жир эшкәртү атамалары аеруча зур бер катлам тәшкил итә.

Безнең көннәргәчә тупланып килгән археологик материаллар, VIII-XII гасырларга караган язма чыганаclar Ока һәм Идел елгалары арасында жир эшкәртү культурасының югары дәрәжәсенә ирешкән кабиләләр яшәвен дәлилли. Гарәп чыганаclarы мәгълүматлары күрсәткәнчә, X гасырда Болгар жирендә жирне сабан-сука белән эшкәртү алга киткән [5, 386]. Күренекле археолог А.П.Смирнов Урта Идел буйларында жир эшкәртүдә ат көченнән файдалану VIII-IX гасырларга карый дигән нәтижәгә килгән һәм, нинди жир эшкәртүгә карап, X гасырда ук төрәннәренң авырлыклары төрләчә булуын әйткән [6, 35-36].

Татар теленң жир эшкәртү лексикасы күп кенә гомумтөрки тамыр сүзләрдән тора һәм аларның күпчелегә борынғы төрки язма истәлекләрдә теркәлгән. Алар нигездә борынғы төрки телдәгә семантиканы саклаганнар. Бу – төрки теллә дөнья кешелекнең иң борынғы чорларында ук зур бер бердәмлекне, бербөтенлекне тәшкил итүен, аның монолитлыгын дәлилли. Матди культураның нинди дә булса өлкәсендә төрки булмаган катламның чагыштырма дәрәжәсе шул өлкәдә кайсы халыкның нинди йогынты ясауын билгеләргә ярдәм итә. Татар теленң жир эшкәртү лексикасында безнең тарафтан фин-угыр алынмалары билгеләнмәде. Чөнки Урта Идел буе халыкларының гомуми жир эшкәртү лексикасын формалаштыруда татар теле хәлиткеч роль уйнаган.

Идел-Урал тел берлегендә жир эшкәртү лексикасы катламы үзенә бер аерым урын тота. Жир эшкәртү хезмәте гадәттән тыш катлаулы, күп төрлө булуы белән аерылып торганга, бу катлам үзенң семантикасы белән дә бик киң һәм күп тармаклы.

Идел-Урал тел берлегендә татар теле йогынтысы белән барлыкка килгән жир эшкәртү лексикасына караган катламны берничә төркемгә бүлгәргә мөмкин булыр иде.

1. Авыл хужалыгы культураларына караган уртақ төрки атамалар. Татар теленң жир эшкәртү лексикасында әлегә катлам иң борынғы һәм киң таралган булуы белән аерылып тора. Андагы кайбер сүзләр этимология-

ләре буенча «жирне эшкәртеп чәчеп үстерү юлы белән алырга мөмкин булган гомумән икмәк, иген, бөртек» мәгънәсендәгә гомуми төшенчәләргә дә белдергән. Мәсәлән, *тары* атамасының нигезенә *тар* – “жир эшкәртеп чәчү” борынғы төрки фигылә [7, 537] салынган һәм атаманың нигезе булып тора. М.Кашгарый сүзлегендә шул нигездә ясалган *тарй* сүзенң беренче мәгънәсе “гомумән икмәк, бөртеклә ашлык”, икенче мәгънәсе “тары”, өченче мәгънәсе “гомумән жир эшкәртү, игенчелек хезмәте” [8, I-194, 373]. Атаманың ясалышы жир эшкәртү, игенчелек кәсебә барлыкка килү белән бер чорда булырга мөмкин. Урта Идел буе халыклары кулланган шушы фигылә нигез итеп салынган иген культуралары атамаларына караган түбәндәгә уртақ лексик берәмлекләргә күрсәтергә мөмкин: тат. *тары*, чув. *тыр/тыра* “гомумән икмәк, бөртек”. Бу очракта чуаш телендә лексема үзенң борынғы мәгънәсен тулырак саклаган. Мар. *тар* һәм удм. *тари* “тары”; тат. *арпа*, чув. *урпа* “арпа”, мордв. *орпа* “икмәк, иген бөртегә”. Мордва телендә атама гомуми төшенчәгә белдерә. Атама бер телдән икенчесенә күчкәндә ассоциацияләнергә дә мөмкин, шул ук вакытта ул аның борынгырак мәгънәсә дә булырга мөмкин. Тат. *борчак*, чув. *пәрса*, мар. *пурса* “борчак”; тат. *солы*, чув. *сәлә*, мар. *шӯльо* “солы”; тат. *киндер*, чув. *кантәр*, мар. *кыне*, мордв. *каньф* “киндер”, удм. *кенәм* “киндер орлыгы”, *кеньыр* “ярма”; тат. *ясмык*, чув. *ясмак*, мар. *ясмык/йашмык*, удм. *яснык* “ясмык”; тат. *арыш*, чув. *ыраш* “арыш”; тат. *житен*, чув. *йәтән*, мар. *йытын/итын*, удм. *етин* “житен” һ.б.

Бу лексик төркемдә *житен* – татар теленә гарәптән турыдан-туры күчкән атама. Калган төрки телләрдә төшенчә башка сүз белән белдерелә: каз., ккалп., кырг. *зыгыр*, үзб. *зигир*, төрк. *keten*, тув. *ак хендир*, хак. *ак киндир*. Атаманың Идел-Урал тел берлегендә татар теле аша таралу мөмкинлегә зуррак, чөнки чуваш халыкларының да, фин-угыр халыкларының да гарәп яки фарсылар белән аралашуы болгарлар аша барган. Бу халыклар арасында тарихи яктан тел контакты булмаган, шуңа күрә чуваш һәм фин-угыр телләрендәгә гарәп-фарсы алынмалары, мөселман халык буларак, бары тик татар теле аша үтеп кергән булырга мөмкин.

Ерак фин-угыр телләреннән венгер те-

лендә жир эшкәртү лексикасына караган төрки атамаларның саклану факты кызык-лы. Димәк, бу халыклар арасында борынгы чорда турыдан-туры багланышлар, шул исәптән тел контактлары булган һәм, шул багланышларның нәтижәсе буларак, венгер-лар төрки кабиләләрдән жир эшкәртү һөнәрен үзләштергән булырга мөмкиннәр. Мәсәлән, *dara* "ярма", *kendir* "киндер", *arpa* "арпа; гомумән бөртекле ашлык", *buza* "бо-дай", *borso* "борчак", *buzadara* "манный ярма-сы" һ.б. Татар телендәге атамалар белән фоне-тик охшалык шулкадәр зур, аларның төрки чыгышы бернинди дә бәхәс тудырмый.

2. Үсемлек анатомиясенә караган уртак төрки атамалар: тат. *орлык*, чув. *вӑрлах/вӑрӑ* "орлык", мар. *урлык/урлыкаш* "чөчүлек өчен хәзерләнгән орлык". Мари телендәге алынма-га башкарылган эшнең эчтәлегенә дә салынып, мәгънә тарайган. Тат. *кылчык*, чув. *хылчӑк*, мар. *кылчык/ылчык* "кылчык"; тат. *кибәк*, чув. *хавӑх*, мар. *кебек/кӛбӛк* "кибәк"; тат. *бөртек*, чув. *пӑрчӑк/пӑрчӑ*, мар. *пырче* "ашлык бөртеге"; тат. *әрбә*, чув. *арпа/арва/авра/ерпе/иреш*, мар. *арва/аврә/әрбә* "әрбә"; тат. *кузак*, мар. *калта/козак* (тат. *калта иск.* "кесә; янчык"), чув. *хутаҫ* "кузак" мәгънәсенә туры килә, удмурт теленә *кӱжы* (кузы?) "борчак" мәгънәсендә килеп кергән. Тат. *серкә*, чув. *шӑрка*, *шӑрка тусанӑ*, башк. *һеркә*, мар. *сиркә/ширкә/шырка* "серкә". Бу лексик төркемдә *серкә* атамасына аерым тукталу кирәктер, чөнки ул сүз юга-рыда китерелгән фонетик вариантларда бары-тик Идел-Урал тел берлегенә өчен генә хас. Башка төрки телләрдә бу төшенчәгә белдерә торган сүзләрнең нигезендә "тузан" яки "ор-лык" төшенчәсе ята. Терминнардагы мондый дифференциация яхшы аңлашыла. Чөнки серкәләнү – шактый катлаулы табигать күренеше. Ул танып белүнең соңрак этапла-рында ачылган һәм аның атамасы да кеше акылы шушы күренешне аңлауга ирешкәннән соң гына, халыклар һәм алар-ның телләре үсешендә дифференциация баш-лангач кына барлыкка килгән. Шулай рәвеш-ле, "серкә" атамасы татар халкының жир эшкәртү тәҗрибәсендәге мөһтәкыйль ачышы, конкрет танып белү дәрәжәсене чагылды-рып тора. Мари теленә атама болгар чорында күчкән булырга тиеш.

3. Яшелчә атамалары: тат. *суган*, чув. *су-хан*, мар. *шоган/соган*, удм. *сугон*, коми. *сугонь*,

мордв. *шурьхка* "суган". Атаманың таралу дәрәжәсене кыяклы иген культураларыннан "тары" яки "арпа" атамаларының төрки һәм фин-угыр телләрендә таралу дәрәжәсәдәй киң. Моннан тыш, монгол телендә аның *сон-гин(о)* "суган" лексик параллелләре дә бар. Бу – куллана башлау дәрәжәсене шулай кыяклы аш-лыклар белән бер чорда булырга мөмкинлек-не күрсәтә. Тат. *борыч*, чув. *парач*, мар. *пурис*, мордв. *борзи/порзи* "борыч"; тат. *кишер*, чув. *кишӑр*, мар. *кешыр*, удм. *кешыр* "кишер"; тат. *кыяр*, чув. *хӑяр*, мар. *кияр*, мордв. *куйар* "кы-яр"; тат. *чөгендер*, чув. *чекендер* "чөгендер".

Бу төркем атамаларда "кабак" сүзенә Идел буендагы таралышы кызык: тат. *ка-бак*, чув. *хупах/кавӑн*. Алар икесе дә борынгы төрки сүзләр. М.Кашгарый сүзлегендә ике мөһтәкыйль төшенчә буларак теркәлгән: *qabaq* "кабак" [8, I–382], *qayun* "кавын" [8, I–410]. Хәзерге татар әдәби телендә алар шулай мәгънәләргә сакланганнар да, ә мари теленә *кавун* "кабак" мәгънәсендә күчкән.

Мордва телендә "кабак" төшенчәсене татар теле йогынтысында, бер төрки яки бер фин-угыр телләрендә булмаганча, үзгә аерым мөһтәкыйль ясалып формасы алган: *дурак куяр/пере* (пәри?) *куяр/дуя куяр/дуяк куяр/перев* (пәри?) *куяр/пейар куйар*. Бу очракта атама икенчел аталу юлы белән ясалган. Атаманың нигезендә, ыру термин буларак, татар теле аша кергән *кыяр* сүзгә кулланылган, ә төр тер-минын белдерү өчен телнең үз сүзгә алынган яки гомум лексикада булган алынма сүз кул-ланылган. Шулай рәвешле, үз сүзләрендә икенче төркем төшенчәләргә атавы белән *кыяр* сүзгә тагын бер яңа яшәешкә ия булган. Бу лексик төркемдәге *кыяр*, *кишер*, *чөгендер* сүзләре Идел-Урал тел берлегендә һичшиксез татар теле аша таралган, чөнки бу атамалар төрки телләргә иң борынгы чорларда ук күчкән гарәп алынмалары.

Фин-угыр телләрендә "ачы торма" атама-сын белдерүдә татар телендә диалектларында гына шулай мәгънәдә сакланган *кушман* [9, 212] сүзгә актив кулланыла. Татар әдәби телендә *торма/ачы торма* атамасы удм. *кушман*, мордв. *кушмань/кушмань*, коми *кушман* "ачы торма"; мар. *йошкар ушман*, удм. *горд кушман* "чөген-дер" (сүзгә-сүз: кызыл торма), мордв. *ламбамо кушмань* "гәрәнкә" (сүзгә-сүз: татлы торма) дип йөртелә. Фин-угыр телләренә болгар чорында үтеп керергә мөмкин булган бу диалекталь

лексика Идел-Урал тел берлегендә киң кулланышка һәм бай деривациягә ия.

Ерак фин-угыр телләреннән венгер телендә *bors* "борыч" сүзе сакланган.

4. Сөрелгән, эшкәртелгән жир атамалары: тат. *бакча*, чув. *пакча*, удм. *бакча* "яшелчә бакчасы". Бу сүз – төрки телләргә иң борынгы чорларда ук күчкән фарсы алынмасы. Тат. *басу*, чув. *посу/посу*, мар. *пасу/посо/посу*, удм. *бусы* "басу, пар басуы, иген үсеп утырган кыр". Р.Г.Әхмәтъянов фаразы буенча "казылган жир" *базу* сүзеннән ясалган. Сүзнең нигезендә хәзер дә диалектларда сакланган "жирне актарырга, казырга" мәгънәсендәге *баз-, бас-* фигыль нигезе ята. Чуваш телендәге *пос-, посу-* фигыль нигезләре шулай ук "жирне актарырга, казырга" мәгънәсен белдерә [4, 36]. Мордва теленә "басу" мәгънәсендә татар теленнән *пакся* сүзе күчкән. Тат. *кыр "басу, иген басуы"*, удм. *кыр "дала, үлән үсеп утырган буш жир"*, *кыр бусы "ялангач басу"*, хант. *хар "басу"*; тат. *кәс/кәз*, чув. *кас*, мар. *кәс/кәжс/кажс/кәшс/кашс*, удм. *карс/карас "кәс/кәз"*; тат. *тирес; тиреслек*, чув. *диал. тирёс; тиреслэк/тирслэк/тислэк*, мар. *терыс/терыш*, удм. *диал. тирыс "тирес, тирес жыелган урын"*, тат. *ызан*, чув. *йаран/йерен*, мар. *ызан, диал./йыран/йерен*, удм. *дыран/йыран "ызан"*; "түтәл" [10, 64–65]; тат. *чи*, башк. *сей*, мар. *чий*, удм. *чип "сөрелми калган жир өлешләре"* [4, 36].

Төрки телләрдә һәм Идел бие халыклары телендә *тарлау, тарнау* атамалары күп семантикалы һәм киң таралган. Татар диалектларында ул "урман, болын уртасындагы сөрелгән басу, "көтүлек", "алан", "ике ермак арасындагы тар гына инеш" мәгънәләренә туры килә, чув. *тәрлав*, башк. *диал. тарлау* "ян корылмалары белән бергә тупланган хужалык, удм. *тарла/тарлау* "көтүлек, терлек йөрү өчен киртәләп алынган урын; алан", *тарлау бусы* "иген кыры, басу", ерак фин-угыр телләреннән венгер телендә *tarlo* "урылган кыр, камыл".

Татар теленең диалектларында сакланып калган искергән лексиканың киң семантикалы зур катламы Идел бие болгарлары тәжрибәсендә жирләрнең уңдырышлыгын кайтару өчен аны озак еллар эшкәртмәү, ял иттерү ысулы хас булганлыгын дәлилли. Чыннан да, Идел буендагы уңдырышлы жирләрнең күп булуы сәбәпле, уңдырышлыгын югалткан жирләрне ташлап, яңаларына күчү мөмкин-

леге зур булган: тат. *диал. кысланкы*, мар. *диал. кыслаге "яткын жир"*, тат. *диал. бурлак*, мар. *диал. парлак "яткын жир"*, венгер телендә *parlag* "сөрелгән жир", тат. *такыр, такыр басу*, мар. *диал. такыр, такыр пасу* "парга қалдырылган басу". Шулай итеп, бу гипотеза тел фактлары белән раслана.

Татарлар белән чиктәш урнашкан көнчыгыш һәм болын марилары сөйләшәндә жир эшкәртүгә караган татар алынмаларын чагыштырмача күбрәк күзәтергә мөмкин: мар. *тырмалаш*, тат. *тырмаларга*, мар. *катманлаш*, тат. *китмәнләргә*, мар. *ашлама*, тат. *ашлама*, мар. *отау*, тат. *утау*. Моннан тыш, теньгуш мордвалары телендә хәзер дә озак эшкәртелмәгән чирәм жирне күтәрү мәгънәсендәге, нигезендә болгар чорында кабул ителгән "авыр жир эшкәртү коралы" буларак *сабан* сүзе яткан *сабанить* термины кулланыла [11, 18].

5. Фенологик атамалар: тат. *кәлишә*, чув. *калча*, мар. *диал. кәлишә/калиша*, удм. *кальча "кәлшә"*; тат. *шытымлы*, чув. *шатасла/шатмалла "яхшы шытып чыга торган, шытымлы"*, мар. *диал. шыташ "шытып чыгарга"*; тат. *бакра*, чув. *пукра/пукра/пукра*, мар. *пахра/пукра/пакыра*, удм. *бакра/бокоро/букро/пукро "бакра"*; тат. *уңыш*, *диал. уңаш/умаш "яхшы үсәргә, мул булырга"* (игеннәр турында); тат. *чыгыш*, мар. *диал. чыгыш "уңыш"*.

6. Уңышны жыю, эшкәртү һәм саклау атамалары. Идел бие халыклары өчен сугылмаган сабактагы игенне көлтәләргә бөйләп, махсус тәртиптә ееп саклау – борынгыдан килгән гадәти ысул булып тора. Бу хакта Кол Галинең "Кыйссаи Йосыф" поэмасында да телгә алына. Игенне шушы тәртиптә саклау гадәте соңгы елларга кадәр дәвам иткән һәм, әлбәттә, Идел-Урал тел берлеге урта лексикасында ул һичшиксез чагылыш тапкан: тат. *көлтә*, чув. *келте*, мар. *кылта/кълта*, удм. *культә*, коми *колыта "көлтә"*. Атаманың нигезе борынгы төрки телдәге *kültür-* "бөйләргә" [8 - II, 195] фигыль нигезенә барып тоташа. Атама төрки телләрдә киң таралган: тат., башк. *көлтә*, кумык, нуг., кбалк. *кюлте*, кар., *кюльтә "көлтә"*, төрк. *külte "бөйләм"*; сүзнең мәгънәви нигезендә "бөйләү" төшенчәсенең ятуы, игенне көлтәгә куеп саклау бу халыкларда борынгыдан килгән алым булуын күрсәтә. Көлтәләрдә сакланган игенне кыш бие сугарга мөмкин булган. Бу

төркемгә караган тагын да башка атамалардан: тат. *кибән*, чув. *капан*, мар. *кова/каван/капа* "кибән", тат. *чәмәлә/чүмәлә*, мар. *чөмәлә*, удм. *чумалё* "чүмәлә", коми *чумали* "сослан, кибән кую ысулы"; тат. *көшел*, чув. *кайшай*, мар. *кушул/кешел/кышыл* "сугылган ашлык өеме"; тат. *өвен* (Р.Г.Әхмәтъянов, фонетик закончалыкларга нигезләнеп, аның *awin*, *awgin* рәвешендәге болгар прототибын торгыза һәм шуның белән бу сүзнең болгар чорда ясалуын исбатлый. Сүзнең нигезендә "казырга" мәгънәсендәге *aw-* архаик фигыл ятуын, *-гын/-ген* (*-кын/-кен*) кушымчаларының татар теле сүз ясалышында урын һәм процесс ясауы белән билгеле аффикс булуын әйтә [4, 36]). Бу сүзнең фонетик вариантлары: чув. *аван*, мар. *агун/аун/өвгун/ән*, удм. *овинь/обинь*; тат. *амбар*, чув. *ампар*, мар. *амбар/омбар* "амбар". Иске, кул хезмәте белән башкарыла торган төшенчәләренә белдергән атамалар акрынлап телдә кулландан төшөп кала барганнар яки сирәк лексикага әйләнгәннәр. Атамаларның фин-угыр телләрендәге чагылышында эзлеклекле булмавы, бәлки, шуның белән аңлатыладыр. Мәсәлән, аерым күрсәтергә мөмкин булган атамалар: мар. *шекё* "кибән уртасында калдырыла торган шеш", "чуен элү өчен очаяк", тат. *шеш*; *йанаиш* (чалгыны), тат. *янау*; удм. *иншыр*, тат. *ындыр*; мордва телендәге *жирле* атамалардан *тепец*, тат. *тәпәч*; *тубал*, тат. *тубал*.

Ерак фин-угыр телләреннән венгер телендә *keve* "көлтә; кибән", *hambar* "амбар".

7. Жир эшкәртү кораллары атамалары: тат. *сабан*, чув. *сапан*, мар. *саван*, удм. *сабан*, мордв. *сабан* "сабан"; тат. *сука*, чув. *ака*, мар. *ага* "сука"; тат. *беләү*, чув. *пёлев*, мар. *пюлау*, *йанаус* (тат. *янавыч*) "беләү"; тат. *чалгы*, чув. *сава*, мар. *сава* "чалгы". Болардан тыш, көнчыгыш марила телендәге татарлардан турыдан-туры алынган атамалар: *тырма*, тат. *тырма*; *кәтмән*, тат. *китмән*; *сугыргыч*, тат. *сугыргыч*, *жылгәреч*; *чыгыр*, тат. *чыгыр*.

Бу төркем атамаларга караган татар диалектларында гына сакланып калган *шабала* "сука калакларын кырып, чистартып жибәрү өчен кечкенә калак" [9, 509] аерым игътибарга лаек. Ул борынгы төрки *šauvli* "чыбыклардан үреп ясалган тишәклә кашык" [7, 142] сүзенә барып тоташа. Бу сүзнең хәзерге вакытта көнчыгыш төрки әдәби телләрендә актив кулланылуы аның гомумтөрки

катламга каравын тагын бер кат дәлил: шор. *шабыла*, алт. *шабала/чабала*, чул. *цэблэ*, тув. *шопулак* бер үк "кашык" мәгънәсендә йөри.

Ә удмурт теленә бу сүз мәгънә үзгәргәннән соң, ягъни "сука калагы" мәгънәсендә йөри башлаганнан соң күчкән: удм. *шабала* "сука калагы; төрән" коми. *шабала* "сука калагы".

Хәзерге мари телендә шушы ук төшенчә *шога совла* сүзе белән белдерелә, *совла* "кашык" мәгънәсендә. Күренгәнчә, *совла* сүзе дә борынгы төрки *šauvli* "шабала" сүзеннән, ә жир эшкәртү атамасы буларак ул тулысы белән татар теле аша үтеп кергән, чөнки татар әдәби телендә шул ук мәгънә *сабан калагы* сүзе белән белдерелә: *калак* сүзенә бер мәгънә шулай ук "кашык". Шулар рәвешле, татар һәм мари атамаларының этимология та, лексика та, сүзъясалыш ягыннан да тулы тәңгәлләргә күренеп тора. Татар телендә диалектлары яки чиктәш лексикасына караган аерым сүzlәре фин-угыр телләрендә зур деривациягә һәм киң кулланышка ия.

Р.Г.Әхмәтъянов бу төркемгә караган чув. *сорла/сурла*, мар. *чарла*, удм. *сюрлю*, удм. *чарла*, венгер. *szarla/šarlo* "урак" атамасын "Идел буеның үзенчәлекле жир эшкәртү термины" дип атый [4, 36]. Күренгәнчә, бу нигез фин-угыр телләрендә киң таралган. Ул чуваш телендәге күп мәгънәле *сур*-фигыл нигезеннән ясалган. Бу фигылнең беренче мәгънәсе "өзәргә, өзгәләргә", гади сөйләмдә "умырырга". Тува телендә дә шул ук "өзәргә, өзгәләргә" мәгънәсендәге *ор*-фигыл нигезе бар. Бу мәгънә *урак* (борынгы төрки телдә *orqaq* [8-II, 146] һәм шулай ук *сурла* "урак" атамаларының иң борынгы беренче мотивлаштыручы мәгънәсе булырга да мөмкин.

8. Ясалып модельләре буенча бер-берсенә тәңгәл туры килгән атамалар. Аграр культ лексикасы да үзенә ясалып модельләре буенча бер-берсенә тәңгәл килә. Идел-Урал тел берлегенә караган бөтен телләрдә дә "арыш анасы" төшенчәсе бар: тат. *арыш анасы*, чув. *ыраиш амйшё/ыраиш амйш*, мар. *уржава*, удм. *зеганай/жег ава*, мордв. *аннарузи/розьява* яки *норов ава* [12, 262-263; 13, 130-140]. Борынгы игенчеләрнең табыну объекты буларак аграр культ – арыш анасы атамасы безнең көннәргә кадәр сакланып калган һәм гөмбә авыруының бер төрән билгели торган атамага күчкән.

Татарлар белән күрше яшәгән Идел буе халыкларынан язгы чәчүдән соң үткәрелә торган бәйрәм атамасы үзенең ясалыш моделә белән шулай ук бер төсле: тат. *сабантуй*, чув. *акатуй*, мар. *агапайрем* (сүзгә-сүз: "сабан бәйрәме"), удм. *гырон быдтон* (сүзгә-сүз: "чәчү бетү"). Тагын да бер үк ясалыш моделендәге *карабодай* атамасын күзәтергә мөмкин: чув. *хурауул* (сүзгә-сүз: "кара кабык"), мар. *шемшыданг* (сүзгә-сүз: "карабодай"), ерак фин-угыр телләреннән венгер телендә *tatarka* "карабодай" милләт атамасында исемләнгән, шулай ук борынгы Русьта да карабодай ярмасын *татарка* дип атаганнар [14, 9]. Тарихта төрки халыкларны татар дип атау булган. Моннан төрки халыкларда карабодай киң таралган культура булган дигән фикер туа. Ләкин руслар белән һәм гомумән европа белән иң беренче һәм иң тыгыз аралашкан халык – татарлар – Идел буе болгарлары булган. Карабодай шул милләткә хас культура атамасына әверелгән.

Әйтелгәннәрдән чыгып, Идел-Урал тел берлегендә жир эшкәртү лексикасын барлыкка китерү һәм үстерүдә хәлиткеч рольне та-

тар теле уйнаган, дибез. Югарыда китерелгән материалдан Урта Идел буе халыкларының матди культурасына караган жир эшкәртү лексикасының генетик составы, аларның этимологиясе бу халыкларның борынгыдан ук төп кәсепләре жир эшкәртү, игенчелек булуын күрсәтә, Идел-Урал тел берлегендә шушы кәсепкә караган лексиканы булдыруда татар теле әйдәүче роль уйнаган.

Шартлы кыскартмалар:

алт.	алтай	мордв.	мордва
башк.	башкорт	нуг.	нугай
диал.	диалекталь	тат.	татар
иск.	искергән	төрк.	төрөк
каз.	казах	тув.	тува
кар.	караим	удм.	удмурт
кбалк.	карачай-балкар	үзб.	үзбәк
ккалп.	каракалпак	хак.	хакас
кумык	кумык	чув.	чуваш
кырг.	кыргыз	чул.	чулым
мар.	мари		

ЧЫГАНАКЛАР

1. Зәкиев М.З. Төрки-татар этногенезы. – Казан: Фикер, М.: Инсан, 1998.
2. Серебрянников Б.А. О некоторых отличительных признаках волго-камского языкового союза//Языковые контакты в Башкирии. – Уфа, 1972.
3. Закиев М.З. К изучению проблемы возникновения и развития волго-камского языкового союза//Сущность, развитие и функции языка. – М.: Наука, 1987.
4. Ахметьянов Р.Г. Татарский язык в волго-камском языковом союзе: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Казань, 1993.
5. Хвольсон Д.А. Известия о хазарах, бургасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда Бен Омар Ибн Даста. – СПб.: Типогр. Императорской Академии наук, 1869.
6. Смирнов А.П. Волжские булгары. – М.: Главполиграфиздат, 1951.
7. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969.
8. Махмут Кошгарый. Туркий сузлар девони (Девону луготит турк) С.Муталлибов таржимаси. I-III т. – Ташкент: Фан, 1960–1963.
9. Татар теленең диалектологик сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – 643 б.
10. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика материальной культуры народов среднего Поволжья. – М.: Наука, 1989.
11. Жиганов М.Ф. Из истории хозяйства мордвы в XIII–XVI вв. // Исследование по материальной культуре мордовского народа. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.
12. Никольский Н.В. Народности Поволжья. – Казань, 1920.
13. Емельянов А. Курс по этнографии вотяков. – Казань, 1921.
14. Аджи М.Э. Европа, тюрки, Великая степь. – М.: Мысль, 1998.

ИРТӘГӘ

Рөстәм Мингалим

РӨСТӘМ ГАЛИ улы МИНГАЛИМОВ – күренекле шагыйрь һәм драматург, ТАССРның атказанган сәнгать эшлеклесе, Абдулла Алиш исемендәге бүләк иясе. Китерелгән өзеңләрдән күренгәнчә, 1975 елны язылган «Иртәгә» поэмасындагы проблемалар татар халкы, Татарстан өчен бүген дә әһәмиятле.

Мингалимов Р. Г. Завтра.

Приведенные в переводе Аркадия Фокина отрывки из поэмы «Завтра» известного татарского поэта и драматурга Рустема Мингалимова показывают, что проблемы, поднятые автором в 1975 году, актуальны для татарского народа, для Татарстана и сегодня.

Нидер кала дөнья тизлегеннән
Кырга яфрак кебек ягылып,
Канатсыз кош булып
Утырып кала,
Ятып кала
Башсыз яу булып...
Кала соңгы тапкыр үрә баскан,
Ак күбеккә баткан ат булып...
Дусың булып кала – кулын болгап,
Кала арттан аткан ят булып.
...Ниләр кала шулай, кемнәр кала?
Көйләр кала микән, илләрме?
Мөмкин түгел җиңел генә бару
Дөнья тизлегенә ияреп.
Бүген алган тизлек бүген ярый,
Яңа тизлек кирәк иртәгә.
Гел үзгәрәп очкан дөнья белән,
Әй, китәргә ерак! Китәргә!
Бүләгем бар ерак ул көннәргә,
Илтә барам Тукай якларын,
Бәрхет түшле яшел тауларымның
Язмышлары бездә чакларын.
Борынгыдан килгән кырлар монда,
Шәһәрләре – исән килмәгән.
Күпне белгән безнең борынгылар
Нәрсәнедер, димәк, белмәгән...
Читекләре килгән Идел белән,
Кешеләре тузып килгәннәр.
Җайдагы юк атлар йөзеп килгән,
Агып килгән атсыз ияrlәр.
Күпне белгән безнең борынгылар
Нәрсәнедер, димәк, белмәгән.
... Борынгыдан килгән кырларында
Шәплекләре исән килмәгән.
Җир астында калган жиз комганнар,
Алкаарның – алтын-затлысы;
Хәрабәләр арасына посып
Поэмасы килгән, эпосы...
Күпне белгән безнең борынгылар
Нәрсәнедер, барыбер, белмәгән.
Борынгыдан килгән кырларында
Шәһәрләре исән килмәгән.

Чему-то в быстротечности времен
Однажды суждено остановиться,
Чтобы, как лист, опасть осенним днем,
Отстать от стаи раненою птицей,
Чтоб кануть в Лету,
Как лихая рать...
Как конь,
Предсмертно вздыбившийся, вспенен...
Как друг, что вслед не перестал махать,
Как недруг, подло выстреливший в спину.
... Чему же так остаться суждено?
Стране или мелодиям Отчизны?
Идти легко и просто не дано
За властным зовом ускоренья жизни.
Сегодня взятый темп терпим пока,
Но завтра будут виражи покруче.
Эх, если б сквозь летящие века
Умчаться в неподступный мир грядущий!
Тем дальним дням — подарок у меня:
Несу в ладонях родину Тукая,
Гор бархатных былые времена,
Что наши судьбы с вечностью смыкают.
Поля, где зрима всех эпох печать,
Прах городов, что, не сдаваясь, пали.
Познали предки, как дела венчать,
Чего-то же доподлинно не знали.
Ичигам их, как Волге, — тьма веков,
Но люди обветшали в вечных войнах.
Приплыли кони их без седоков,
А седла без коней прибили волны.
Да, знали предки, как дела венчать,
Чего-то же доподлинно не знали...
Поля, где зрима всех эпох печать,
О доблести их нам не рассказали.
Землей примята их кумганов медь,
И серьги золотые тусклы, немые.
Но из руин, чтоб снова зазвенеть,
Воскрес их эпос, встали в рост поэмы...
Да, знали предки, как дела венчать,
Чего-то, тем не менее, не знали.
Поля, где зрима всех эпох печать,
О славе их былой не рассказали.

Алар янган борынгы йорт белән,
Тукай ягы – бетеп янмаган...
Борынгыдан килгән кырларыңда
Без яшәргә булдык яңадан!
Юкса безгә Рәсәй патшалары
Урын бүлгән музей түреннән...
Унжиденче елда
Китеп бардык
Музееның ишеге төбеннән!

– Юк, музейга безгә иртә булыр!
Без яшәргә булдык яңадан...
Гел үзгәрәп алга дөнья оча,
Без калмаска булдык аңардан.

Зур дөньяда үз ягымның
Чын кыйммәтен беләм мин.
Шагыйранә сөйләп аны
Арттырырга теләйм.
Шаярмыйм мин чынлык белән,
Ялган белән уйнамыйм.
Татарстан, Идел диеп,
Мактанырга уйламыйм.
Идел икән, Идел инде! –
Жанга якын, туган бит.
Бабайларның канлы йөзен
Юган чагы булган бит.
Идел икән, Идел инде! –
Яратыйк та кадерлик.
Әмма моннан зур суларның
Жирдә барын кем белми?!
Тормышка Татарстанмы
Иң кирәкле, иң матур?
Кай шәһәрдән Казан артык,
Кешеләре кемнән зур?
Зур булсалар, андый зурлар –
Бездә генәме алар?
Бездә генәме яшә алмаш –
Үсеп килгән алыплар?!
Аксакаллар булган икән,
Алмаш булырга тиеш!
Без ничек язмыйк ди икән,
Кол Гали язган килеш.
“Безнең халыкның үткәне,
Зур юлы булган”, имеш.
Халкы булгач,
Аның инде
Юлы булырга тиеш!

Истәлекләр булыр алар,
Күргән дә бар аларны.
Хөрмәтлик истәлекләренә,
Хөрмәтлик бабайларны.
Һәм узганга салаватта
Шуны да уйлау кирәк:
Чыгышы бөркет икәннең
Очышы ничегерәк?

Огонь сжирал ее, как саранча,
Но уцелела родина Тукая...
В полях, где зрима всех эпох печать,
Забрезжила нам жизнь совсем другая!
Ведь милостью Российского царя
Для нас одна — в музей была дорога...
В семнадцатом
С зарею Октября
Ушли мы от музейного порога!

– Нет, быть в музее не настал черед!
Нас жизнь звала теперь совсем иная...
Мир, все меняясь, мчит и мчит вперед,
Решили мы идти с ним шаг равняя.

Я цену истинную знаю
Своей родимой стороне.
Но сладкой лести горечь злая
Была всегда противна мне.
Я лжи потворствовать не стану
И с правдой тоже не шучу.
Великой Волгой, Татарстаном
Кичиться вовсе не хочу.
Уж если Волга, значит, Волга! —
Душе сродни, близка, как мать.
Ей сколько раз за век свой долгий
Кровь дедов выпало смывать.
Уж если Волга, значит, Волга! —
Ее нам чтить, любить вовек.
Но я своим считаю долгом
Сказать, что много больших рек.
И разве земли Татарстана
Для жизни краше всех, нужней?
А чем Казань всех лучше стала,
А люди чем других важней?
Пусть именитые есть даже —
Одним ли нам такая честь?
У нас одних ли только, скажем,
Растущие алыпы есть?
Но если были аксакалы,
Пробить их смены должен час!
И не писать нам не пристало,
Раз Кул Гали писал до нас.
“Великий путь, — твердят упорно, —
Народом нашим был свершен”.
Поскольку есть народ,
Бесспорно,
Свой путь пройти был должен он!

Да, памятников много очень,
И я их видел не один.
Окажем памятникам почесть,
Почтенье дедам воздадим.
Но старину благославляя,
Спросить не грех однако бы:
Те, что орлами в мир являлись,
Теперь в полете каковы?

Ачышларда, очышларда
Бүген хәбәр өр-яңа!
Суны кысып металл итә
Сәхнәсендә замана.
Тезләнеп сөждә кылсаң да
Болгарларың ягына,
Ир дигәннең — бүгене ир,
Узганы — малай гына.

Син башласаң,
Без дә кушыласы —
Әйдә килешеп алыг, булмаса?!
Чыдарбызмы, әгәр синең жырың
Ил өстенә җәелеп еласа?
Чыдарбызмы? Никтер безнең халык
Әллә нинди җырлар чыгарган;
Зур Җир шары төшеп тирбәләрлек
Кайгы дингездәй җырлар бар.
Чыдарбызмы? Болай чыдам да без,
Ә барыбер күпме еланган?!
Син җырлама инде авыр көйләр,
Мин теләмим хәзер еларга.
Син җырлама, бүген авыр көйләр
Күңелләргә генә йомшата.
Алда әле йомшак күңел белән
Узып булмый торган юл ята.
Юлда һәркем күңеле йомшак түгел,
Алга бара ләкин барысы да.
Күренәләр генә тыныч сыман —
Бөтен кеше җирдә ярсанган.
Алышалар күпләр, бүләшәләр,
Көчләргә тарта күбрәген, —
Бармакларын гына карасаң да,
Тишкәләнгән йомшак йөрәген.
Юлда әле бәхет эзләүчеләр,
Бәхетеннән шашкан кешеләр бар.
...Чишеләсе бәхәсләр бар юлда,
Үтерешкә җиткән эшләр бар.
Без барабыз тыныч тормыш яклап,
Дошман бара җыелып-серләшәп.
Йөклә ана уза киләчәккә,
Һәм танклар уза гөрләшәп...
Юк, җырлама моңлы озын көйләр,
Күңелләргә артык йомшата.
Алда әле йомшак күңел белән
Узып булмый торган юл ята.

Нидер кала дөнья тизлегеннән
Кабат килер сыман яз булып,
Төркем-төркем кошлар сыман кала,
Канатлары кала язылып.
Кала тыныч кына, кайчан да бер
Адресатка җитәр хат сыман,
Калмас өчен кузгалырга кала,
Кешнәп үрә баскан ат сыман.
Гел үзгәрәп дөнья алга оча,
Ярып керә кызыл таңнарда...
Оча дөнья алга гел үзгәрәп,
Без калмаса булдык аңардан.

Открытьям новым на планете
Мир удивляться перестал.
В горниле нашего столетья
Вода сжимается в металл.
И пусть во славу Булгар чинно
Поклоны бьют, умерь свой пыл.
Мужчина — ныне лишь мужчина,
А прежде он мальчишкой был.

Начни, певец.
Настал черед нам спеть
И кончить путь, что вместе начат.
А выдержим, как застилая степь,
Твой голос горестно заплачет?
А выдержим? Грозит нам миг иной
С такими песнями столкнуться,
Что в море их печали Шар земной
И тот, наверно б, содрогнулся.
А выдержим? Привыкли мы терпеть,
Но сколько слез лилось однако?!
Не надо безутешных песен петь,
Я не хочу сегодня плакать.
Певец, ты песни грустные не пой,
Они лишь душу размягчают.
Путь долгий предназначен нам судьбой,
Он слабых духом не прощает.
И мягкий сердцем движется вперед,
И закаленный крепче стали.
Спокойным только кажется народ —
Все нынче яростными стали.
Нажива, алчность многих гонят в путь,
Урвут же те, в ком больше силы, —
Достаточно на пальцы их взглянуть,
Чтоб сердце боль насквозь пронзила.
Иной за счастьем призрачным спешит,
А вслед — взбесившийся от счастья.
...Здесь встретишь спор, что надо разрешить,
Здесь встретишь гибельные страсти.
Нам в мирном марше сил не занимать,
Вспять — к войнам — тянет враг заклятый,
К заре идет беременная мать,
А танки — к своему закату...
Нет, тягостные песни ты не пой,
Грусть слишком сердце размягчает.
Нелегкий путь очерчен нам с тобой,
Он слабых сердцем не прощает.

Чему-то в быстротечности времен
Однажды суждено остановиться,
Чтоб по весне вернуться светлым днем,
Догнавшей стаю исцеленной птицей,
Или письмом, которое лежит
Пока его не вручат адресату,
Лихим конем, что, взмыв свечой, дрожит
Пред тем, как ускакать, заржав, куда-то.
Мир, все меняясь, мчит и мчит вперед,
В багряных зорях сполохи взрывая...
Все изменяясь, мир спешит вперед,
И мы шагаем с ним, не отставая.

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ТАНЫП БЕЛҮ АЛГОРИТМЫН ФӘН ҺӘМ ЖӘМГЫЯТҢЕ ҮСТЕРҮ ӨЧЕН КУЛЛАНУ

Рәшит Шакир

РӘШИТ ӘГҮЛӘ улы ШАКИРЖАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш академиясенең корылма механикасы кафедрасы доценты, “ФӘН һәм ТЕЛ” журналының баш редакторы урынбасары.

70тән артык гыйльми һәм методик хезмәтләр, шулар арасында татарча өч уку кулланмасы, “Русча-татарча төзөлеш атамалары сүзлегә”, “Төзүчеләр өчен русча-татарча сүзлекчә” китаплары, “Татар телендә югары белем бирү концепциясе” бар. Корылма механикасы фәне буенча русча һәм татарча лекцияләр укый, гамәли дәрәсләр алып бара.

Шакиржанов Р.А. Применение познавательного алгоритма татарского языка в целях развития науки и общества.

На основе анализа строя татарского предложения делается вывод о диалектической базе татарского языка. Такой диалектический инструмент познания окружающей действительности выработался у татар-тюрков в процессе их исторического развития. Другая особенность татарского языка – заложенный в нем экстраполяционный механизм. Они позволяют рассматривать окружающий мир и воспринимать его в постоянном движении, в непрерывном процессе изменения и развития и дают возможность особенно четко улавливать динамические процессы, исследовать их с разных сторон, во всем многообразии и в эволюционном развитии.

1. Татар теле – диалектик фикерләү ысулы

Телләр бер-берсеннән аваз системалары, сүзләре, сүз һәм жөмлө төзү кагыйдәләренә төрле булуы белән генә түгел, күп очракта төрле фәлсәфи нигезгә корылулары белән дә аерылып торалар. Телдәге үзенчәлекләр – аны тудырган халыкның тарихи үсеш юлы, тупланган тәҗрибәсе һәм, ниһаять, дөньяга карашы төрле булу нәтижәсе ул. Шуңа күрә аерым телне башка телләр белән чагыштырып өйрәнү – аның фәлсәфи нигезләрен генә түгел, теге яки бу халыкның танып белү, уйлау-фикерләү, нәтиҗә чыгару, гамәл-эш башкару тәртибен дә ачыкларга мөмкинлек бирә. Хәтта халыкның тарихи үткән юлын ачыкларга, ниндидер сәбәпләр аркасында бозып күрсәтелгән тарихын торгызырга да ярдәм итә ала.

Татар теленең фәлсәфи нигезләре әлегә җитәрлек дәрәжәдә өйрәнелмәгән. Никтер, лингвистлар һәм философлар бу мәсьәлә белән якыннан шөгыльләнмиләр. Ә бит шул ике фәнне (лингвистика һәм философияне) бергәләп куллану – телнең асылын аңлау өчен дә, киләчәген билгеләү өчен дә зур мөмкинлекләр бирер иде.

Философия фәннә таянып, татар телендә

фикерләү һәм танып белү тәртибен (хәзергечә әйтсәк, алгоритмын) ачыклап карыйк. Моның өчен матур әдәбиятта, фәнни һәм фәнни-публицистик стильдә, тыныч сөйләмдә кулланылган хикәя жөмлөләрне, хәзерге һәм борынгы текстларны тикшерергә мөмкин. Хәтта аерым бер жөмләне – тәмамланган тулы хикәя жөмләне генә дә тикшереп була. Чөнки ул, тәмамланган бер фикерне аңлатып, танып белүнең тулы бер этабы итеп карала ала.

Мисал өчен, Габдулла Тукай мыскыллап көлгән «чыктым аркылы күпер» гыйбарәсен алыык. Ул, татар сүзләреннән генә торса да, русча фикерләү үрнәге булып тора. Тукай шуннан көлгән дә. Анда бирелгән фикерне татарча дәрәс итеп әйтсәк, «мин күпер аша чыктым» дигән жөмлө килеп чыга. Ә рус телендә бу жөмлө «я прошел через мост» дип яңгырый. Ошбу телләрнең хәзерге заман версияләрендә әлегә жөмлөләрне башкача, ягъни сүз тәртибен үзгәртеп әйтеп булмый. Шунлыктан, бу жөмлөләрне тикшереп, ике телдәге фикер йөртү һәм танып белү тәртибен үзара чагыштырырга да, татарча яки русча танып белү алгоритмнарын ачыкларга да мөмкинлек туа [1].

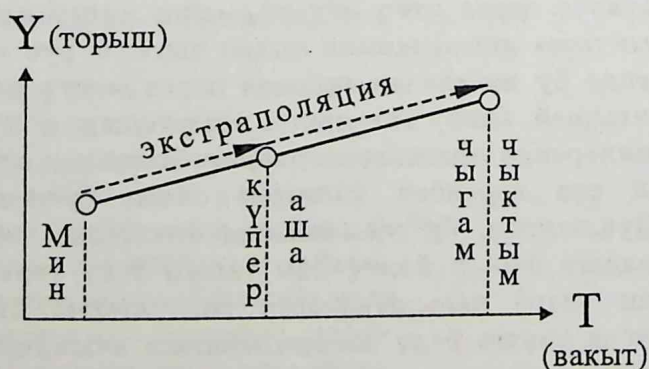
Үткөрелгән анализның татар теленә кагылышлы кайбер нәтиҗәләрен китерик.

1. Татар жәмләсендәге сүз тәртибе, ягъни фикер үсеше хакыйкатыне танып белүнең диалектик юлы (күзәтү → абстракт фикерләү → гамәл) белән тәңгәл килә. Русча әйткәндә, “порядок слов, а значит и развитие мысли в татарском предложении совпадает с диалектическим путем познания истины: от живого созерцания к абстрактному мышлению и от него к практике”. Анда жәмләнең субъекты («мин») башта объектны («күпер»не) күзәтә, аның белән мөнәсәбәтне ачыкый (мин → күпер), шуннан соң абстракт фикерли, ягъни «аша» үтү мәсьәләсен теоретик рәвештә чишә (мин → күпер аша). Иң соңыннан гына мәсьәләне гамәли (практик) яктан чишү тәртибен тикшерә (күпер аша → чыктым). Шул ук тәртиптә охшаш мәсьәләләр дә чишелергә мөмкин (мәсәлән, “чыгам”, “чыга алам”, “чыга алмыйм”, “чыгарга телим” һ.б.). Күргә-небезчә, татарча фикерләү (гамәл башкару) диалектик тәртиптә бара. Ә русча жәмләдә ул башкача. Иң элек “я → прошел”, ягъни башта гамәл башкарыла, соңыннан гына аның нәтижәсе тикшерелә “я прошел через мост”.

2. Татарча танып белү – объектны әүвәл теоретик анализ ярдәмендә өйрөнүгә, соңра шул анализ нәтижәсен сынап карау (эксперимент) ярдәмендә тикшерүгә корылган.

3. Жөмлөдөгө сүз тәртибе субъектның гамәл (хәрәкәтләнү) тәртибе белән тәңгәл килә: «мин» башта «күпер» янында тора, соңыннан «аша» үтә һәм «чыга». Димәк, татар жөмлөсөндә (татарча фикерләгәндә) хәрәкәт тәртибе һәм хронологиясе диалектик дәрәжә билгеләнә. Хәрәкәт үзгәрешләре дә табигый һәм өзлексез процесс итеп карала.

4. Татар жөмлөсөндө фикер экстра-
поляция (килчөкне билгеләү) юлы белән үсә
(1 рәс.). Шуңа күрә, татар телен куллану –
эзлекле фикер йөртү һәм фаразлау (план
кору) мөмкинлеген тудыра.

1 рәс. Татар телендә фикер үсеше экстраполяциягә нигезләнгән

5. Жәмләдә фикер динамик юл белән, хәрәкәт рәвешендә үсә (2 рәс.). Жәмлә үзе дә хәрәкәтне белдерүче фигураль белән тәмамлана. Димәк, татарча фикерләү юлы да, төп максаты да – хәрәкәт итү, алга омтылу дияргә нигез бар.

2 рәс. Жәмләдә фикернең динамик үсеше

6. Татар телендә хәрәкәтне белдерүче сүзләрнең аеруча күплегенә игътибар итик. Мәсәлән, «күчү» сүзенң күченү, күчерү, күчертү, күчерелү, күчеш, күченеш, күчереш һ.б. вариантлары бар (русча алар барысы да – «перемещение»). Татар телендә фигыль төрләренң күп булуын да искәртик. Бу фактлар баягы фикерне тагын да куәтлиләр: татарча танып белү (җиһанны өйрәнү) диалектикага таяна, татар һәр күренешне хәрәкәт буларак һәм аның хәрәкәт үзенчәлеген ачыклап карый. Димәк, татарча фикерләү хәрәкәтне төрле яктан, ныклап, төгәлрәк өйрәнергә мөмкинлек бирә.

7. Мөгълүм булганча, татар теле – агглютинатив (ялганмалы) тел: анда сүзләр тамыр сүз ахырына эзлекле рәвештә аффикслар (кушымчалар) ялгап ясала. Бу үзенчәлек тә – татарның диалектик эзлекле фикер йөртү нәтижәсе.

Әйтергә кирәк, әлеге сыйфатлар бүгенге татар теленә генә түгел, аның борынғы тамырларында да хас. Мәсәлән, төрки каһанлык чорыннан калган Күлтәгин ташындагы “Иним Күл тигин эр ат булты (ягъни, энем Күлтәгин ир-ат булды)” [2] дигән кечкенә генә бер өзек тә хәзерге татар телендәге сүз тәртибе борынғы телдәгечә булуы хакында сөйли.

Хәзер инде гомуми нәтижәләр ясайк:

1) татар теле һәм аның танып белү алгоритмы диалектикага корылган;

2) мондый телне диалектик фикер
йөртергә өйрөнгөн халык кына тудыра ала;

3) абстракт фикерләү өстенлек иткәнгә, танып белүдә татар телен куллану – эзлекле-логикалы фикер йөртү һәм нәтижә чыгару ихтималлыгын арттыра.

Ләкин, болар әле татарча фикерләү һәр яктан да камил дигән сүз түгел. Яхшының яманы булмый калмый. Диалектика шуны таләп итә дә. «Татарның акылы төштән соң» дигән мәкальне онытмыйк. Бу кимчелекнең сәбәбе шул ук танып белү алгоритмынан аңлашыла: баштагы озак уйлау-фикерләү гамәлнең соңга калуына, форсатның кулдан ычкынуына китерергә мөмкин. Андый хәлләр татар тарихында күп булган. Хәзер дә без шул ук хәлдә: күп сөйләшеп-сөйләнеп, татар телен гамәлгә кертми дә калабыз бугай. Мондый афәтләрдән котылу әмәле бер генә булырга мөмкин – төп юнәлешне билгеләгәч тә, шундук хәрәкәт-гамәлгә күчәргә һәм аны уңышка ирешкәнче дәвам итәргә кирәк.

2. Татар телендә югары белем бирү һәм фәнни эш башкару нигә кирәк?

Ана телендә югары белем бирү кирәклеге күпләр бик гади аңлылар һәм аңлаталар. Янәсе, татарча югары мәктәп авылда татар мәктәбен бетергәннәр өчен генә кирәк. Чөнки алар башкаларга карата тигезсез хәлдә – рус телен начар белгәч институтка керү имтиханнарын бирә алмыйлар, керсәләр дә, русча укып китә алмыйлар. Ичшиксез, бу дәрәс. Әмма сүз татар телендә башлангыч югары белем бирү турында түгел, югары белем бирүнең тулы системасы турында барырга тиеш. Нигәдер, бу фикер зыялылар арасында гына яклау таба. Күбесез шуны аңламый: ана телендә югары белем бирү системасы булганда гына татар теле башка телләр белән кокурениядә оттырмыйча, сакланып калачак, үсәчәк һәм, димәк, татар халкы да яшәячәк. Кызганычка каршы, бу системаны төзүгә битарафлык та, каршылык та үзен сиздерә (мәсәлән, татар милли университетын төзүгә аяк чалу, аны гуманитар институт кысаларында гына калдырырга омтылу һ.б.). Каршы килүчеләрнең төп дәлилләре «моның өчен күп чыгымнар тотарга кирәк», «бу эш үзен акламаячак», «бездә инде сыналган, русча югары белем бирү системасы бар» – диюгә кайтып кала. Чынында, татар халкының тәрәккыяты кебек зур максат белән чагыштырганда, алар мөһим түгел [3,4]. Чөнки:

– безгә татарча югары белем бирү системасы һичшиксез кирәк;

– аңа техник югары белем бирү юнәлеше дә керергә тиеш;

– фәнни эш татар телендә дә алып барылырга тиеш;

– болар барысы да үзен аклаячак.

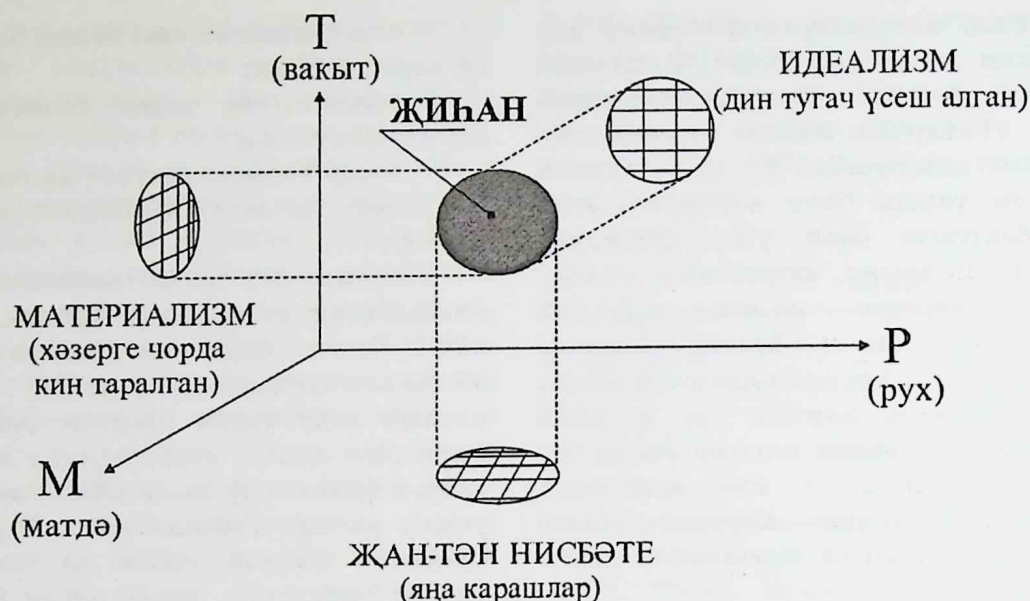
Хәзер шуларның дәрәсләген исбатлап карыйк.

Югарыда без татар теленең диалектикага нигезләнүен ачыкладык. Димәк, бу ысулны яхшы белгән татарның диалектикага таяну, абстракт фикерләү, эзлекле анализ һәм нәтижә ясау таләп ителгән фән телен һәм фәннәрне яхшы итеп аңлау, җиңелрәк вә тизрәк үзләштерү мөмкинлеге зур. Әгәр уку-укыту да ана телендә алып барылса, татар баласына фәннәр тагын да җиңелрәк һәм тизрәк биреләчәк, аның алган белемнәре дә төплерәк булачак. Фәнни-төпле белемгә нигезләнгән гамәли һәм фәнни эш алып бару да татар кешесенең табигатенә (диалектик фикер йөртү сәләтенә) туры килә. Шул ук вакытта, югары белем бирү белән бәйләп татарча фәнни эш тә алып бару – телне саклап калу, үстерү һәм чыннан да халыкара әһәмияткә ия булган тел дәрәжәсенә күтәрү мөмкинлеген дә бирәчәк.

Димәк, ана телендә югары белем бирү, фәнни эш башлау татар халкы өчен чыннан да файдалы. Тик файда моның белән генә чикләнми – аның башка халыклар өчен дә файдасы күп. Ни өчен дигәндә, татарча югары белем бирү һәм фәнни эш башлау – фәннәрнең төгәлләгән тикшерергә һәм фәнни методларны үстерүгә ярдәм итәчәк. Гөман рәвешендә генә яңгыраса да, бу фикернең төпле нигезе барлыгын күрсәтик.

Татар телен фәндә, фәнни эшчәнлектә куллану ни бирәчәк соң? Мәсьәләнең берничә ягын асызыклап үтәргә мөмкин:

1. Фәннәрне татар теленең танып белү системасы аша үткөрү аларның дәрәсләкләрен янә бер кат тикшерергә, иң кыйммәтле өлешләрен сайларга, икенче төрле әйткәндә – фәннәрне татар теле аша «иләргә» мөмкинлек бирәчәк. Мәсәлән, физика галиме доцент Гали ага Зәбирова бездә кулланылган СИ системасының дәрәс төзелмәгәнлеген исбатлап килде. Рус телендә кабул ителгән байтак терминнарның төгәл булмавын фәнне русча да, татарча да укытып караган һәрбер кеше тоя. Анда кайбер фәннәрнең русча исемнәре дә фәннең асылын дәрәс чагылдырмый (мисал өчен: сопротивление материалов, начертательная геометрия, строительная механика).

3 рәс. Жиһанның бер бөтенлегә һәм төрле проекцияләрдә чагылышы

2. Ул жиһанны (дөнъяны) бер бөтен итеп карап, аны ике башлангычның (рух һәм матдәнең) вакытка бәйлә рәвештә үсү нәтижәсе буларак өйрәнү (3 рәс.) мөмкинлеген бирәчәк. Рус теле (ягъни аның танып белү системасы) аша үткәрелгән һәм без хәзерге вакытта кулланган фән андый мөмкинлекне аз бирә. Чөнки ул һәр нәрсәне өлешләргә таркатып, аның аерым якларын гына өйрәнүгә нигезләнә. Моның нидән булганын аңлау өчен, рус жөмләсендә субъектның объектны гамәл-тәэсир аша үзенә җайлап өйрәнгәннен искәртик (я → прошел → через мост) [1].

Мисал өчен, бездә күп еллар дәвамында бары тик материалистик караш кына дәрәс саналды. Бу берьяклы карашның тискәре тәэсире зур булды: рухи бөлгенлек һәм экспанция, фәннәрне капма-каршы кую (мәсәлән, кибернетика, генетика һ.б. буржуаз фән дип атау), бер-берсен начар аңлый торган ике төр (техник һәм гуманитар) белгечләр хәзерләү һ.б. Хәтта бер үк фән дә бүлгәләнеп, үзара бәйсез өлешләр рәвешендә өйрәнелде. Мисал өчен, безнең архитектура-төзөлеш академиясендә өчкә бүлөп өйрәнелгән механиканың аерым өлешләре (теоретик, гамәли һәм корылма механикалары) арасында өзеклекләр дә, бер-берсен кабатлау да, хәтта үзара каршылыктар да бар.

Тагын бер факт. Татар университетын гуманитар белем бирү белән генә чикләү – татарча югары белем бирү системасын яралгы чагында ук өлешләргә таркату ул. Һәм, мәсьәләне русча чишеп, татарның мөмкинлеген чикләү, аның белемен берьяклы гына

итәргә омтылу. Ул берьяклы гына фәнни эш алып бару, жиһанны (объектны) берьяклы гына өйрәнү куркынычын тудыра. Димәк, татарча фикерләп, күпкырлы фәнни эш алып бару һәм фәннәрне уку-укыту – әлеге куркынычны бетерү, тормыш диалектикасын дәрәсрәк аңлау, аның динамикасын тою өчен кирәк.

3. Фәндә татар телен куллану (татарча фикерләү) нәтижәсендә теоретик, фундаменталь фәннәр үсеш алачак. Моңа татар теленә диалектик-абстракт фикерләү механизмы ярдәм итәчәк. Аеруча математика, мантийк (логика), фәлсәфә, физика, химия, кибернетика үсеш алып дигән өмет бар. Гамәли фәннәрдә дә татар телен куллану файдалы булырга тиеш. Чөнки, эксперимент (тәҗрибә) нәтиҗәләрен системалы һәм назари (теоретик) эшкәртү, күренешләргә процесс буларак карау мөмкинлегә туа.

Шушы урында русча укытыла һәм рус теленә нигезләнеп алып барыла торган фәннең тагын бер кимчеләген күрсәтеп китми булмый. Ул – экспериментны, сынау һәм ялгышу ысулын (*метод проб и ошибок*) күп куллану. Бу үзенчәлек – русча танып белү механизмында абстракт фикерләүдән элек гамәл килү нәтижәсе (русча жөмләдә иң элек «я → прошел», соңыннан гына гамәл нәтижәсен тикшерү: «через мост»). Теоретик нигезләнмәгән, глобаль экспериментлар үткөрү (мәсәлән: социаль һәм экономик шартлар булмаган бер илдә коммунизм төзеп карау; җитәрлек җир булуга карамастан, кеше яшәмәслек төньякны үзләштерү һ.б.) халыкның гел бөлгенлектә яшәвенә китерә.

Татар мондый зур экспериментлардан баш тартып, үзенә акыл потенциалын эшкә жигеп кенә тормышын яхшырта алачак.

4. Фән казанышларын халыкның тормыш шартларын яхшырту максатында, турыдан-туры халык хужалыгында кулланырга илтәчәк. Рус фәненең казанышлары әлегә дәрәҗәс кулланылмый. Алар күп очракта хәрби өлкәдә генә киң кулланыш табалар, экологик зыян китерәләр. Чит илләр аша әйләнеп кайткач кына (мәсәлән, Ползунов паровозы сыман) кулланыла башлыйлар. Бу фактлар приоритетларның дәрәҗәс билгеләнмәвен күрсәтәләр һәм русча танып белү алгоритмының кулланырга (практикага) юнәлмәгәнлегенә нәтиҗәсә булып торалар. Татарча танып белү хәрәкәт-гамәлгә, эш башкаруга, кулланырга омылганга, татар фәне һәм татарча фикерләү, белем алу бу житешсезлекләргә җиңәргә ярдәм итәр иде.

5. Татар теле, диалектикага таянганга күрә, һәр күренешне процесс итеп карарга, аның хәрәкәт үзенчәлеген аңларга мөмкинлек бирә. Димәк, татар фәне үзгәреш-үсеш барган системаларны дәрәҗәс өйрәнәргә мөмкинлек бирәчәк. Динамик процессларны өзлексез, эволюцион хәрәкәт буларак карау – төрле тотрыксыз (революцион) хәлләргә җиңәргә ярдәм итәчәк. Мисал өчен, Татарстанда планлы экономикадан базар экономикасына күчү сикереп-җимереп түгел, «йомшак» юл белән, эволюцион рәвештә башкарылды.

6. Татар телендә фәнни эш адып бару киләчәккә дәрәҗәс прогнозларга, җәмгыятьне үстерү юнәлешен дәрәҗәс сайларга, төпле гоман-фараз һәм тормышка ашарлык планнар корырга мөмкинлек бирәчәк. Моңың өчен төпле нигез бар: татарча танып белүдә экстраполяция ысулы кулланыла (1 рәс.). Бу җәһәттән, фәннәргә тарихын һәм, гомумән, татарның үз тарихын өйрәнү кирәклеген искәртеп китик. Чөнки, үткәнне һәм бүгенгелә дәрәҗәс белгәндә генә югарыда аталган экстраполяция ысулы дәрәҗәс нәтиҗә бирәчәк.

7. Объектны турыдан-туры һәм җимермичә өйрәнәргә, шундый өйрәнү ысулларын эшләргә мөмкинлек туа. Моңа нигез булып татарча танып белүдә субъект белән объект арасында турыдан-туры мөнәсәбәт урнашу, гамәлнең иң соңыннан башкарылуы тора.

Ошбу анализны тагын да дәвам итеп булыр иде. Ләкин, шушында тукталып, төп

нәтиҗәгә генә ясайк: *татар телен югары белем бирүдә, фәндә киң кулланырга мөмкин һәм кирәк.*

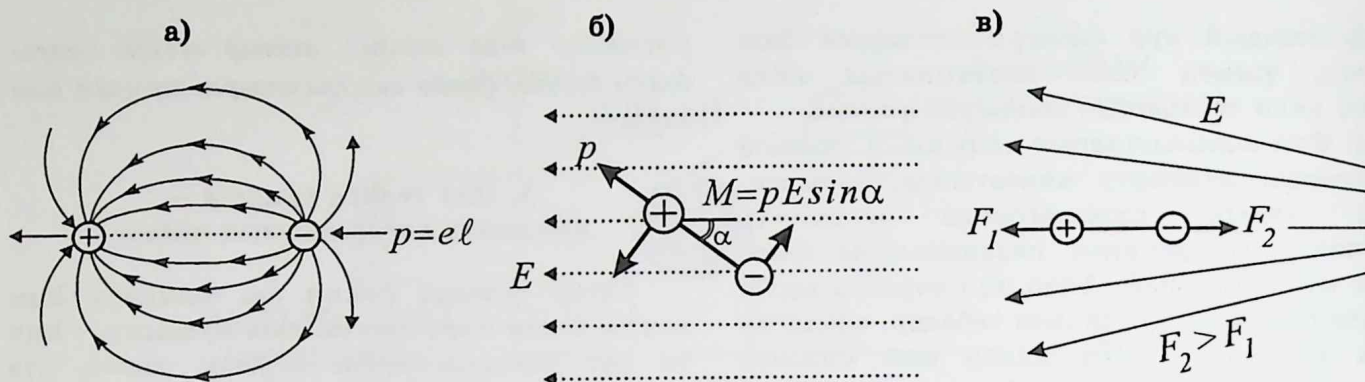
3. Ике телнең тигезлеге – җәмгыять алгарышының нигезе

Татар телендә фәнни эш башкару һәм югары белем бирү системасын булдыру – һич тә рус системасыннан аерылу дигән сүз түгел. Киресенчә, ул ике танып белү системасын бергә, бер җепкә тезү өчен кирәк. Моңың шулай икәннен аңлау өчен, бу ике телнең бер-берсенә тәэсирен өйрәнәргә яраклы бер физик модель төзеп карыйк.

Телнең төп ике функциясе (аралашу һәм танып белү функцияләре) барлыгын, аларның кешегә мәгълүмат (информация) алмашу һәм туплау мөмкинлегенә биргәнлеген исәпкә алып, телне мәгълүмат хәрәкәтен тудыручы механизм дип күз алдына китерик. Шул механизм, электр машинасы электр йөртүче көч тудырган кебек, мәгълүмат йөртүче көч тудыра һәм шөһеснең эчке дөньясы (рухы-жаны) һәм тышкы дөньясы (төне) арасында мәгълүмат алмашуны да, шөһеснең мәгълүмат туплауын да, башкалар белән аралашуын да тәэмин итә. Тупланган мәгълүмат аның рухи потенциалын билгели. Бу потенциалның зурлыгы мәгълүмат алмашу тизлегенә, аның сыйфатына һәм вакытка бәйле була. Электрныкы кебек, аның тамгасы да (уңай яки тискәре) бар.

Бер төбәктә яшәү, бер телдә аралаша башлау күп кешеләрдә бериш мәгълүмат туплануына китерә. Димәк, аларның потенциаллары да бериш була. Шул кешеләр берләшеп, этнос хасил итәләр. Аларның потенциаллары бергә кушыла – этносның уртак рухи потенциалы барлыкка килә. Һәр этносның үз тарихы, үз үсү юлы, тупланган үзенчәлекле мәгълүматы булганга күрә, потенциалы да башкаларныкынан аерыла. Бу потенциал, үз нәүбәтендә, әйләнә-тирәгә тәэсир итүче үзенчәлекле кыр хасил итә. Әйтәргә кирәк, Л.Н. Гумилев та шундыйрак карашка килгән һәм этносның энергиясен «пассионар кыр» рәвешендә сурәтләгән [5]. Ләкин ул, бездән аермалы буларак, этнос барлыкка килүне географик торыш, ландшафт белән генә бәйли, аның үсешендә телнең ролен исәпкә алынмый диярлек.

[1]-дә үткәрелгән чагыштыру татар һәм рус телләренә төрле, хәтта капма-каршы булган алгоритмга нигезләнүен күрсәтә.

4 рәс. Рухи потенциалларның мәғлүмат кырында урнашуы:

а — ике потенциал хасил иткән диполь; б — дипольгә бериш кырда тәэсир итүче көчләр;
в — дипольгә бериш булмаган кырда тәэсир итүче көчләр

Шунлыктан, алар ярдәмендә мәғлүмат алмашу да төрлө тәртиптә бара. Димәк, ике милләт тупланган потенциал һәм алар тудырган кыр да төрлө. Шул ук вакытта, бу ике милләт инде күптәннән үзара аралашып, Тукай әйтмешли «Тел, лөгәть, әхлак вә гадәт алмашып» яшәгәннәр. Аларның бер-берсенә тәэсире төрлө тамгалы потенциал кырларның үзара тәэсире кебек. Димәк, бу ике милләтне бер-берсенә тәэсир итүче каршылыклы система — диполь — хасил итә дип карап була (4а рәс.). Шушы физик модельне ике халыкның үзара йогынтысын өйрәнү өчен дә, система буларак яшәү һәм үсү шартларын билгеләү өчен дә кулланып булыр иде.

Физикадан мәғлүм булганча, ℓ ераклыгында урнашкан капма-каршы тамгалы ике e коргысы (заряды) $p = -e\ell$ диполь көчәнешен тудыралар (искәртеп китик: бу көчәнеш русча «дипольный момент» дип атала һәм термин буларак дәрәжә түгел!). Диполь бериш E кырында булса, аны шул кыр буенча боручы $M = pE \sin \alpha$ моменты тәэсир итә (4б рәс.). Монда α — дипольнең кырга карата авышлык почмагы. Әгәр кыр бериш булмаса, дипольне боручы моменттан тыш, аны югарырак көчәнешле кырга таба хәрәкәتكә китерүче

$F = F_2 - F_1 > 0$ көче дә хасил була (4в рәс.).

Татарстандагы һәм Россиядәге ике төп милләт — рус һәм татар милләтләре — шундый бер система (диполь) тәшкил итсен ди. Бу очракта:

1) дипольне югары көчәнешле кырга таба боручы момент барлыкка килә (4б рәс.);

2) диполь югары көчәнешле кыр чыганагына таба хәрәкәт итә башлый (4в рәс.).

Нәтижәдә, ике милләт бергәләп, потенциалы көчлерәк (мәғлүматы-белеме зуррак) булган дөньякүләм (космик) мәғлүмат кырына таба — алгарышка юл ала.

Шулай итеп, ике милләт берләшсә, аларның уртак алгарышы өчен шартлар туа. Әмма, моның өчен әлеге система чыннан да диполь хасил итәргә тиеш, ягъни рус һәм татар телләре декларациядә генә түгел, чынбарлыкта да тиң булырга, бер үк дәрәжәдә кулланылырга тиешләр.

Әйткәннәрне йомгаклап, төп нәтижә ясыяк: татар халкы хәзерге заман таләпләренә ярашлы, фикри яктан көчле танып белү системасын — татар телен тудырган, саклаган һәм үстергән. Аны ижтимагый тормышның һәр өлкәсендә, аеруча фән һәм техникада киң куллану — *жәмгыять алгарышына илтәчәк.*

ЧЫГАНАКЛАР

1. Шакир Рәшит. Фәннәрне татар телендә өйрәнү — милли алгарышның нигезе /Техник югары уку йортларында татарча уку проблемалары. — Казан: КДАТА, 1995. — 13-23 б.
2. Фәхретдинов Равил. Борынгы төрки чор //Мирас, №1, 2002. — 85-87 б.
3. Шакирзянов Р.А. К проблеме мотивации высшего образования на татарском языке. /Проблемы преподавания английского, татарского, русского и арабского как второго языка в Татарстане и зарубежной школе. — Казань: Форт-Диалог, 1999. — С. 108-114 (с. 114-115 на англ. яз., с. 116-123 на тат. яз.).
4. Фәтхуллин В.Ш., Шакиржанов Р.Ә., Нарбеков А.И. Татар телендә югары белем биру концепциясе //ФЭН һәм ТЕЛ, №1, 1999. — 10-15 б.
5. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. — Л., 1990.

Мәшһүр галимебез

ƏBRAR KƏRİMUĞLİN
1925—2000

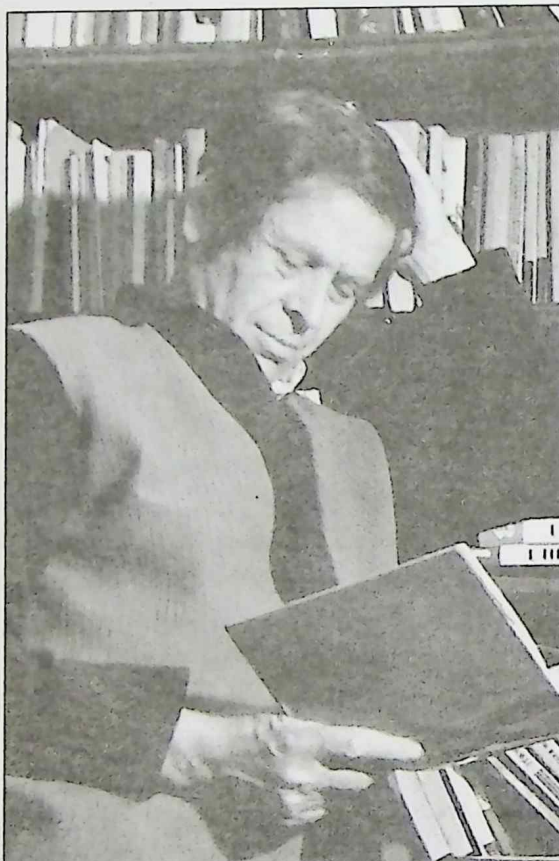
ӘБРАР КӘРИМУЛЛИННЫҢ ТОРМЫШЫ ҺӘМ ИЖАТ ЮЛЫ

ӘБРАР ГЫЙБАДУЛЛА улы КӘРИМУЛЛИН (1925-2000) – күренекле татар галиме, китап белгече–библиограф, филология фәннәре докторы (1978), Татарстан Фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы (1992), ТАССРның атказанган фән эшлеклесе (1990), ТРның Г.Тукай исемендәге дәүләт бүләге иясе (1991).

Бөек Ватан сугышында катнашып, 1 дәрәжә “Отечественная война” ордены, күп медальләр (шулар арасында ике “Батырлык өчен” медале) белән бүләкләнә.

1953-64 елларда Казан дәүләт университеты китапханәсенең фәнни эшләр буенча директоры урынбасары булып, 1964 елдан ТФАнең Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшли.

Фәнни һәм публицистик хезмәтләре исемлегенә 700гә якын хезмәт керә.

АБРАР ГИБАДУЛЛОВИЧ КАРИМУЛЛИН (1925-2000) – известный татарский ученый, книговед–библиограф, доктор филологических наук (1978), действительный член Академии наук Татарстана 1992), Заслуженный деятель науки ТАССР (1990), лауреат Государственной премии РТ им. Г.Тукай (1991).

Участвовал в Великой Отечественной войне, награжден орденом “Отечественная война” 1-ой степени, многими медалями (в том числе двумя медалями “За отвагу”).

В 1953-64 годах был заместителем директора по научной части библиотеки Казанского государственного университета, с 1964 года работал в Институте языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АНТ.

Список его научных и публицистических трудов включает около 700 работ.

Академик Әбәрар Гыйбадулла улы Кәримуллинның иҗат юлы татар басма китабы тарихы белән тыгыз бәйләнгән. Әмма ул мөһнәң белән генә чикләнми – гажәеп киң, тирән һәм күпкырлы.

Галимнең тормыш юлы да бик кызыклы һәм гыйбрәтле. Җентекләп карасаң, ул халкыбызныкына бик охшаш: Әбәрар Кәримуллинга гомер буге зур кыенлыктар аша үтәргә, сәбәпсез җәберләнәргә, ексалар да түзәргә туры килә. Шулай да ул һәр чакта аякка басарлык көч таба, батыр һәм нык, кыю һәм горур, сәләтле һәм тырыш булып кала белә.

Әбәрар Кәримуллин 1925 елның 29 маенда, Татарстанның хәзерге Саба районындагы Чәбия-Чурчи авылында туа. Укытучы булып эшләгән әнисе коллективизация елларында үтерелә. 60-65 хужалыгы булган бу авылда башлангыч мәктәп кенә булганга, Әбәрар беренче сыйныфны төмамлагач та 4 км ераклыктагы Ике Басу Арташ авылына укырга йөри башлый. Ә 10 яшеннән укуын Татар Икшәрмәсендә тулы булмаган урта мәктәптә дәвам итә. Бу авыл 9 км ераклыкта булуга

карамастан, кечкенә Әбәрар язгы ташу, бик салкын көннәргә генә тулай торакта кунып калып, башка көннәрдә өенә кайтып йөри.

Җиденче сыйныфны Әбәрар тулы булмаган Завод-Нырты мәктәбәндә төмамлый. Бу вакытта анда татар сыйныфлары ачылган була. Шуннан соң ул Мамадыш педагогия училищесына укырга керә. Әмма, матди кыенлыктар кичергәнә, аны ташларга һәм укуын 22 км ераклыктагы Саба урта мәктәбәндә дәвам итәргә мәҗбүр була. Башта тулай торакта, соңыннан фатирда яши. Ә һәр шимбә көн азык-төлек, яңа чабата алып килү өчен җәяү өенә кайта торган була.

Урта мәктәпне Әбәрар 1941 елны төмамлай. Колхозда тракторист ярдәмчәсе булып эшли башлауга, сугыш башлана. Аның педагогия институтына укырга керү, география укытучысы булу турындагы планнары чәлпәрәмә килә. Әбәрарны башта Нырты больницасына бухгалтер итеп чакыралар, соңыннан Саба районының Олы Арташ авылына башлангыч мәктәп укытучысы итеп җибәрәләр.

1943 елның 7 гыйнварында ул Кызыл Армиягә чакырыла, хәрби пехота училищесында курсант була. Шул елның июнендә үк миномет төбәүче (наводчик) булып фронтка җибәрелә, Курск дугасында булган сугышта катнаша. Август аенда яралана. “Батырлык өчен” медале белән бүләкләнә. 4 ай бие госпитальдә дәваланганнан соң, яңадан фронтка җибәрелә. 1944 елның маенда тагын яралана, тагын госпиталь, тагын “Батырлык өчен” медале, тагын фронт. 1945 елның мартында яңа яралана, контузия ала, госпитальдә ята. Шуннан соң тагын миномет төбәүче, соңрак батальон разведчигы була. Прагага кадәр барып җитеп, “Германияне җиңгән өчен” медале белән бүләкләнә. Ә 1945 елның октябреннан көнчыгыш фронтка җибәрелә, Япониягә каршы сугышларда катнаша. Чайболсаннан Манчжурия, Хинган таулары аша үтеп, Порт-Артурга хәтле сугыш юллары үтә.

Әббар Кәримуллин 1947 елның февралендә генә демобилизацияләнә. Башта трактор бригадасында, аннары колхозда хисапчы була. 1948 елны Казан дәүләт университетының география факультетына имтиханнар бирә. Әмма мәктәпне тәмамлаганнан соң җиде ел үткән, белем саккан, имтиханнарны да русча бирәсе – ул рус телендә язган сочинениесе өчен икеле ала. Шул чак кабул итү комиссиясе сәркәтибе этнограф Е.П.Бусыгин аның язмышына зур йогынты ясый. Ул Әббар Кәримуллинга татар халкының тарихын, мәданиятен өйрәнүче һәм үстерүче милли кадрлар җитмәвен аңлата һәм аны тарих-филология факультетының татар бүлегенә юнәлтә.

Шулай итеп, 1948 елны Әббар Кәримуллин университет студенты була. Укыган чакта үзен матди яктан тәмин итү өчен тимер юлда һәм елга порты причалларында йөкче булып эшләргә, урам җыештырырга, кешеләргә утын кисәргә, ә җәен – төзештә эшләргә, урман кисәргә туры килә.

Ә.Кәримуллин бик тырышып укый. Беренче сессияне үк бишлеләргә генә тәмамлай, күтәренке стипендия ала, дүртенче курстан исемле стипендия дә ала башлай.

1953 елны Әббар Кәримуллин университетны тәмамлап, Чистай шәһәренең 2нче мәктәбенә директор итеп билгеләнә. Әмма соңыннан аны Казан дәүләт университетының Фәнни китапханәсенә юнәлтәләр. Анда Ә.Кәримуллин унбер елдан артык эшли – китапханәчедән алып директорның фәнни эшләр буенча урынбасарына кадәр күтәрелә.

Эшнәң беренче айларында аңа яңа һөнәр

– китапханәче-библиограф эшен, китап тарихын өйрәнәргә туры килә. Соңыннан ул Ленинград мәдәният институтының китапханә факультетына чыттан торып укырга да керә. Эш дәвамында Әббар Кәримуллин университетта күп фәннәр буенча бирелгән белемнәрен җитешмәвен, күп күренеш һәм фактларның берьяклы гына яктыртылуын ачыклай. Дөнья халыкларының һәм татар халкының язма мәданияте, китап байлыгы белән күбрәк таныша барган саен, ул университет курсларында татар халкының тарихы, мәданияте, әдәбияты, матбугаты, иҗтимагый-сәяси фикере, Россия һәм дөнья тарихындагы урыны турында никадәр ялган һәм ярымдәреслек катнашмасы бирелгәннән төшенә.

Ә.Г.Кәримуллинның мәктәп еллары гарәпчә язудан латинга, соңрак кириллицага күчү елларына туры килә. Бу чорда никадәр иске китап юкка чыгарыла, онытыла.

30нчы еллар уртасында Фәнни китапханә Республиканың төп китапханәсе дип игълан ителә. Ул басма әдәбиятның мәҗбүри бушлай данәсен ала торган китапханә категориясенә кертелә, аның фондларын ачык рәвештә кыскарту мөмкин булмый башлай. Шунлыктан, андагы борынгы татар китаплары сакланып кала. Әмма китапханә ябык китапханәгә әйләнә, аның фондлары белән университет студентлары, укытучылары һәм хезмәткәрләргә генә таныша ала. Ә китапханәнең татарча китап, журнал һәм гәзитләр фондыннан куллану хәтта укытучы һәм галимнәргә дә кыен була. Фондлар башкача да яшерелә. Иске татар китапларының каталогы булмау да кыенлык тудыра.

Шунысын да әйтәргә кирәк, графика үзгәртелгәннән соң гарәп графикасында язылган китапларны саклау шактый куркыныч була. Шул сәбәпле, күп кенә борынгы кулъязмалар хуҗалары тарафыннан юк ителә. Әмма, күпләр аларны чоланнарда, башка урыннарда саклап калалар. Китапханәнең директор урынбасары булып эшләгәндә Әббар Кәримуллин бу китапларны җыю өчен археографик экспедицияләр оештыра, халыкка мөрәҗғәгать итә. Нәтиҗәдә, университетның фәнни китапханәсенә төрле җирләрдәге татар халкынан меңнәрчә кулъязма җыела.

Ә.Г.Кәримуллин чит илләрдәге фәнни оешмалар белән китап алмашу эшен дә яңарта. Бу эш 30нчы еллар уртасыннан алып акрынайган, ә сугыш елларында бөтенләй тукталган була. Китапханә Ауropa, Азия, Америка, Австралия илләрендәге югары уку

йортларының ике йөздән артык китапханәсе белән элементлар булдыра яки торгыза. Аларга Казан дәүләт университетында чыккан “Ученые записки” жыентыкларын, башка басма һәм китапларны җибәрәп, алмашка уннарча даими басмалар, йөзләгәнчә һәм меңнәрчә китаплар алына.

Әбрар Кәримуллинның тырышлыгы белән гарәп графикасында язылган китапларның яңа каталогын төзәргә рөхсәт алына. Бу эшкә ул үзә җитәкли дә. 1954-60 елларда иске язулы татар китапларының яңа тасвирламасы төзелә. Бу тасвирлама күп гасырлар буенча тупланган рухи байлыкны эзләп табырга, алар белән танышырга, аны фәнни яктан өйрәнергә мөмкинлек бирә.

Шул ук максат белән Әбрар Кәримуллин башка фәнни библиографик күрсәткечләр төзүгә дә керешә. Аларның кайберләре аерым китап булып басылып та чыга. Шулар арасында татар теле һәм тел белеме, татар әдәбияты, әдәбият тарихы, халык авыз иҗаты һ.б. буенча күрсәткечләр бар.

Күп кенә студентлар һәм укытучылар өчен алар даими кулланма булып китәләр. Болардан башка, Ә.Кәримуллин тарафыннан университет тарихына караган, аның матбугат чараларында басылган мәкаләләр күрсәткече, якланган диссертацияләр күрсәткече һ.б. да төзелә. Аның инициативасы белән һәм редакциясе астында китапханәдәге русча кулъязмаларны бастыру һәм тасвирлау да башлана. Татар фәнни библиографиясе һәм Татарстандагы фәнни библиография нәкъ менә шул хезмәтләрдән башланып китә дә.

Шулай итеп, галимнең инициативасы һәм актив катнашуы нәтижәсендә Казан университетының фәнни китапханәсендә зур фәнни-тикшеренү һәм нәшрият эше башлана. Ул илебездә археографлары, тарихчылары арасында, фәнни информация үзәкләре даирәләрендә югары бәя ала.

Фәнни китапханәдә эшләп, Әбрар Кәримуллин үзен китапханә җитәкчесе генә итеп түгел, фәнни тикшеренү эшен оештыручы, археограф, библиограф һәм китапханә эше белгече итеп тә таныта. Ул бу мәсьәләләр буенча үзәк һәм җирле матбугатта фәнни мәкаләләр белән чыгыш ясый башлый. Шул елларда ул татар филологиясе, татар әдәбиятының башка халыклар әдәбияты белән элементлар буенча дистәләгәнчә фәнни һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре, рецензияләр яза, татар тарихы һәм мәдәнияте буенча башка фәнни күрсәткечләр төзү, “Татарика” библиография-

сен булдыру, планлы рәвештә кулъязмалар фондын тасвирлау эшен дә алып бара.

Галим фәнни эш белән генә чикләнми, күп кенә фәнни-популяр мәкаләләр дә яза, студентлар арасында китапчылык белеме, китапханәнең тарихы, фондлары, аларны туплау принциплары, каталоглар системасы, китап белән эшләү кагыйдәләре, диплом һәм диссертацияләрдә библиографияне бирү тәртибе һ.б. буенча лекцияләр дә укый.

Әмма 1963 елны аның “Әдәби жыентык һәм альманахлар библиографиясе: 1917-1960” дигән китабы “кулга алына” һәм юк ителә. Сәбәбе — хезмәткә Ленин-Сталин турында язылган берничә шигырь исемә кергән була. Сталинга каршы компания алып барылган бу елларда аның исемә атарга да ярамый. “Сәясәт җитлекмәгән” кеше буларак, Әбрар Кәримуллин китапханәнең директор урынбасары вазыйфасыннан азат ителә.

Әбрар Кәримуллин өстендә болытлар күптән куера башлаган була инде. Ул үзә төзегән библиографияләргә репрессиягә эләккән яки шик астында тотылган галимнәрнең, язучыларның эсәрләрен кертә. Аны “панисламизм”да, “пантюркизм”да яки революциягә кадәр нәшер ителгән матбугатны мактауда гаепләп язылган яла хатлары да килә башлый.

1964 елның декабрендә СССР ФАнең Казандагы Тел, әдәбият һәм тарих институты Әбрар Кәримуллинны кече фәнни хезмәткәр итеп эшкә ала. Башта ул татар театрының библиографик күрсәткечен төзи, 1968 елны “Татар сәхнәсе” дигән монография эзерли. Һәм бернинди фәнни җитәкчесез, институтның фәнни-тикшеренү планына кермичә кандидатлык диссертациясе яза. Аның темасы: “Возникновение татарского книгопечатания и новые источники по татарской филологии: XVII–1 пол. XIX в.”

Кандидатлык диссертациясен Ә.Г.Кәримуллин 1968 елның маенда яклай. Фәнни советның күп кенә әгъзалары аны докторлык диссертациясе итеп якларга тәкъдим итәләр. Әмма Әбрар Кәримуллин моннан баш тарта.

1971 елны диссертация аерым китап булып, “У истоков татарской книги: от начала возникновения до 60-ых годов XIX века” исемә астында басылып чыга. Китап безнең илдә дә, чит илләрдә дә зур бәя ала. Анда революциягә кадәрге басмаларны тикшерү өчен зур әһәмияткә ия булган милли китап теориясе эшләнә, рус һәм татар китабының тарихын тикшереп, автор тарафыннан милли

китапны ике яки күбрәк халыкларның (аеруча кардәш халыкларның) уртак байлыгы иту мөмкинлегенә нигезләнгән.

Кандидатлык диссертациясен яклап ике ел узгач, Әбрар Кәримуллин татар китабының XX гасыр башындагы тарихы буенча докторлык диссертациясен тәмамлый. Бу диссертация дә институт планына керми, эштән буш вакытта языла. Галим эшләгән бүлекнең җитәкчесе ул үзе якламыйча диссертациягә юл бирмәгән, хәтта характеристикага да кул куймагачын әйтә. Шулай да, Әбрар Кәримуллин диссертацияне тикшерүне оештыра. Әлеге утырышта кырыктан артык галим катнаша, диссертация яклауга тәкъдим ителә. Әмма җирле фәнни совет аны кабул итми. Башка фәнни советларда да татар мәдәниятең “дуслары” табылып тора. Алар авторны тарихи фактларны, татар мәдәнияте һәм мәгарифе тарихын тенденциоз яктырту да, бозуда гаеплиләр.

Бары тик җиде елдан соң гына (1978 елны) Ә.Г.Кәримуллин диссертацияне яклауга ирешә. Чөнки бу хезмәт, яклаганчы ук, дүрт ел алдан аерым китап булып басылып чыккан була (Татарская книга начала XX века. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1974. – 320 с.), илебез галимнәре генә түгел, Англия, Америка, Германия, Франция галимнәре тарафыннан да югары бәя ала.

Докторлык диссертациясен яклаганнан соң, 1983 елда аның яңа монографиясе (Татарская книга пореформенной России. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1983. – 320 с.) басылып чыга. Анда автор татар китабының революциягә кадәр чорын өйрәнүне тәмамлый. Тулаем алганда, галимнең бу хезмәте (әлек язылган ике китап белән бергә) татар китабының килеп чыгышын, халыкның укый-яза белү дәрәжәсен, мәктәп системасының, кулъязма китапның һәм әдәбиятның үсешен һәрьяклап тикшерүче трилогияне тәмамлый дияргә була. Алар татар халкының мәдәни үсеше, мәгарифе, әдәбияты, иҗтимагый фикере тарихына, татар халкының Россия тарихында тоткан урынына яңа карарга мөмкинлек бирделәр. Бу хезмәтләр нигезендә хәзер югары уку йортларында аерым курслар укытыла.

Галимнең шуннан соң язылган хезмәте татар китабының революциядән соңгы чорына багышлана. Аның беренче кесәге 1989 елда басыла (Становление и развитие татарской советской книги: 1917–1932 гг.: Очерки о ведомственных и кооперативных издательствах Татарской АССР). Анда татар китабын

бастыру эшен революцион террордан саклап калган шәхси-кооператив нәшриятләренең катлаулы тарихы архив материаллары нигезендә торгызыла.

Галим соңгы елларында да тарих, әдәбият, мәдәният, археография, топонимия, библиография һ.б. буенча тикшеренүләрен дәвам итә. Ул татар һәм башкорт, үзбәк, казах халыклары арасында китап һәм аны бастыру өлкәсендәге элементларны өйрәнгән монография хезмәтләр яза. Япония, Корея, Кытай, Финляндия, Төркия, Мисыр һ.б. илләрдә татар диаспораларын өйрәнә.

Әбрар Кәримуллинның төрки телләр һәм майя, инк, ацтек, сиу-хок, аймар индеецлары телләре арасындагы генетик туганлыкны өйрәнгән тикшеренүләре аеруча игътибарга лаек. Тел белгечләре һәм тарихчылар башта шикләнеп кабул иткән бу тикшеренүләр соңрак Казахстан, Кыргызстан, Татарстан, Тува түркологлары тарафыннан хупланалар, алар белән АКШ галимнәре дә кызыксына. Галимнең идеяләрен мәшһүр энциклопедист-галим, тарихчы, этнолог, түрколог Л.Н.Гумилев та яклый. Ичшиксез, бу тикшеренүләр Америка һәм Океанияне ачу тарихына, халыкларның күчешенә, Пасха утравы серләренә, аерым халыкларның һәм расаларның барлыкка килүенә яңа карарга ярдәм итәр.

Халкыбызның мәшһүр галиме кайсы гына өлкәдә эшләсә дә, тапталган юлдан бармый. Аның һәр хезмәте таныш фактларга, вакыйгаларга, күренешләргә яңа караш белән аерылып тора. Шуңа күрә дә аның хезмәтләре галимнәргә генә түгел, киң катлам укучыларны да җәлеп итә. Аның иҗаты киң кырлы һәм киң диапазонлы. Бу турыда Әбрар Кәримуллин хезмәтләренең искиткеч зур библиографиясе сөйли.

Ә.Г.Кәримуллин фәнни эш белән генә чикләнми, татар халкының кыю улы буларак, иҗтимагый хәрәкәттә дә актив катнаша. Ул Татарстанның суверенитетын яклау, татар милли хәрәкәтен тергезү буенча зур эш алып бара.

Соңгы елларда Әбрар Кәримуллин чит илләргә еш чакырыла иде. Ул төрле халыкара фәнни конференцияләрдә һәм конгрессларда катнашты, күп кенә халыкара оешмаларга кабул ителде, халыкара бүләкләр, орденнар белән бүләкләнде, берничә тапкыр “Елның атаклы кешесе” дип билгеләнде. Аңа шәрәфле “Маркиз оф Туран” исеме бирелде, чит илләрдә басылган энциклопедик сүзлекләрдә аның турында материаллар басылды.

Фәнни библиографиягә нигез салучы мәшһүр татар галиме, академик, кыю көрәшче, батыр милләтпәрвәр Әбрар Гыйбадулла улы Кәримуллин 75 яшендә – 2000 елның 18 сентябрьдә арабыздан китте.

Ул бөтен көчен татар китабын өйрәнүгә багышлады, халкыбызның мәдәниятен барлау,

чын тарихын торгызу өлкәсендә армый-талмый эшләде, фәндә дә, тарихта да үз эзен салды. Галим Китап институтын төзү хакында хыяллана иде. Борын заманнарда ук китапны хөрмәт иткән, язган һәм сакларга тырышкан халкыбыз өчен шундый институт төзелү – мәшһүр галим безгә лаеклы һәйкәл булып иде.

УЛ УНИКАЛЬ ШӘХЭС ИДЕ

Татарстан фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы, тарихчы, археограф һәм публицист Миркасыйм Габделәхәт улы Госманов – Әбрар Кәримуллин белән күп еллар дәвамында дусларча аралашкан, ижади хезмәттәшлек алып барган галим. “ФӘН һәм ТӘЛ” журналының баш редакторы урынбасары Рәшит Шакиржанов аңа берничә сорау белән мөрәҗғәгать итте. Түбәндә шул сөйләшү берәз кыскартып бирелә.

Р.Ш.: Миркасыйм ага! Сөзгәң Әбрар ага Кәримуллин белән очрашу, танышу ничегрәк булды, аралашу ничегрәк барды?

М.Г.: Мин Әбрар Кәримуллин белән 58нче елны, Казанга килгән елны ук таныштым. Ул вакыттагы университет һәм гыйльми китапханә житәкчеләре белән бу минем беренче танышу иде һәм ул шактый үзенчәлекле, кызыклы булды.

Мин, уку башланып, китапханәгә язылгач, үземә абонементтан берничә китап яздырып алдым. Шулар китаплар арасында Сәгыйть Рәмиевнең гарәп хәрефләре белән басылган җыентыгы да бар иде. Китапларны алып, университетның ул вакыттагы подвалда урнашкан ашханәсенә төштем. Чират басып торганда, тәлинкәләр белән аш ташыган вакытта, китапларны үзем сайлаган урынга куеп тордым. Бер заман карыйм: минем бер китабым юкка чыккан. Ул да булса – Сәгыйть Рәмиевнең китабы иде. Нишләргә?

Берәздән соң мин гыйльми китапханәгә кердем. Югалган китап өчен ничек түлсә икән дигән мәсьәләне чишү өчен. Ул вакытта Әбрар Кәримуллин Лобачевский исемендәге китапханәнең фәнни эшләр бүенча директор урынбасары иде. Кәримуллин янына килеп: “Мин беренче курс студенты, сөзгәң бер китапны югалттым”, – дидем. Ул: “Нинди китап соң?” – дип сорады. Мин “Сәгыйть Рәмиевнең шигырьләр җыентыгы”, – дигәч, Әбрар Кәримуллин, күтәрелеп-бәрелеп дигәндәй: “Ничек инде, бик сирәк китапны югалткансыз бит, табыгыз, теләсәгез кайдан табыгыз!” – дип кычкырып җибәрде. Мин: “Бәлки мин бу югалтуны берәр сирәк китап белән каплармын, мин аны махсус югалтмадым, аны менә шулай, ашханәдә алып киттеләр”, –

дидем. Шуннан соң да Кәримуллин: “Юк, барыбер китапның үзен табыгыз, Сәгыйть Рәмиев сөзгәң зур шагыйрәбез, аның әйберләре сирәк, совет чорында басылмаган да. Бәлки сез китапны үзләштереп калырга теләсездер”, – диде. Мин, гарьләнеп: “Тафу итегез, Кытай хәтле Кытайдан килеп, бер китап урлау минем өчен акылга сыймаган эш!” – дидем. Ул: “Ничек, Кытайдан килдегез?” – дип сорагач: “Шулай булды инде, 58нче елны Кытайдан Казанга кайткан идек, менә быел Казанга килеп университетка кердем”, – дидем.

Шуннан соң Кәримуллин үзгәрдә, кычкыруын, тавыш күтәрүен бетереп, тыныч кына сөйләшә, сорау башлады. Мин аңа Кытайда чыккан сирәк китап – татар галиме, җәмәгать эшлеклесе Борһан Шәһидиннең дүрт төр буенча язылган сүзлеген тәкъдим иттем. Ул моның белән килеште, китапны кабул итеп алды һәм шуннан соң миңа: “Иске язунны беләсез икән, ә безнең студентлар белмиләр. Әйдәгез, китапханәдән файдаланыгыз. Кулъязмалар бүлгә бар, сирәк китаплар бүлгә бар, анда да китаплар белән танышырга мөмкин”, – дип, шунда ук миңа сирәк китаплар бүлгәгә керергә рөхсәт язун да бирде.

Шуннан соң мин сирәк китаплар бүлгәгә (анда мөдир булып Мостафа ага Ногман эшли иде) кереп, борынгы язмаларны карый башладым. Ул вакытта яшә кенә кешенең, беренче курс студентның гарәп язуны китап-журналларны иркен укуы күпләр өчен бик кызык тоела иде. Чөнки иске язун бик аз өйрәтелә, аны югары курс студентлары гына, аспирантлар гына өйрәнә иде.

Очрашкан саен Әбрар Кәримуллин нәрсә укуым белән кызыксынып барды. Һәм без, шулай итеп, якыннан танышып киттек һәм

аралашып йөри дә башладык. Ул вакытта Әбрар агай хатыныннан аерылган, мин әле өйләнмәгән идем. Аның белән бергә күңелле кичеләр оештыра башладык. Ул директор урынбасары, мин бары беренче курс студенты булсам да, без якыннан аралашып, дуслашып киттек.

Безнең шушы дустанә мөнәсәбәт бик озак дәвам итте, очрашулар соңгы елларда гына, ул авырып киткәч, мин дә чирләп йөргәндә генә сирәгәйде. Инде очрашулар күбрәк хастаханәдә, яисә жыелышларда була иде. Көләбез дә шунда, моңабыз да, «бар иде заманалар, кызлар тирәсендә очрашу хәзер инде аптека һәм хастаханәләрдә очрашуга әйләнде», дип. Шулай итеп, безнең аралашу 58нче елның көзеннән башланды һәм Әбрар агайны күмгәнгә кадәр дәвам итте.

Әйтеп китәргә кирәк, Әбрар Кәримуллин белән бу танышлык, аралашу гадәти көнкүреш шартларында гына түгел, гыйльми эзләнү юлында да, фәнни хезмәттәшлек өлкәсендә дә дәвам итте.

Әлбәттә, һәр чорның үз кызыгы, үзенчәлегә бар, элек актив очрашу өчен вакытны күбрәк тапсак, соңгы чорда инде алар сирәгрәк булды. Бу табигый. Олыгайган кешеләрнең очрашулары да сирәгрәк була икән. Шулай да без бер-беребезне белеп тордык, элементларне саклап тордык.

Р.Ш.: Кеше буларак, Әбрар аганың нинди сыйфатлары, нинди үзенчәлекләре игътибарны җәлеп итә иде?

М.Г. Шунысын әйтергә кирәк, без кайвакытта бәхәсләшә идек, ләкин бервакытта да бер-беребезгә ачу сакламый идек. Бүген кычкырышып аерылсак, иртәгә елмаеп очраша идек. Чөнки Әбрар Кәримуллинның бер сыйфаты бар: ул әллә ни ачу сакламый иде. Шулай ук, мин дә үч сакламый идем. Шунның өчен безнең мөнәсәбәтләр бик озак еллар дәвам итте, һәм, әйтергә кирәк, дусларча дәвам итте. Ул үзенң фикерләре белән дә уртаклаша иде. Әлбәттә, безнең бөтен фикерләр дә туры килми, кайвакытта уртак тел табылмый иде. Бу хәл табигый да. Чөнки ул филолог, публицист буларак, мин күбрәк документалист-тарихчы буларак, безнең үзәбезгә генә хас фикерләү үзенчәлекләребез бар иде.

Аны кеше буларак сыйфатлаганда, беркадәр кызулыгын әйтеп китәр идем. Ләкин бу кызулык — ихлас кызулык, ул ясалма да, бер дә юкка ачулану да түгел иде. Гомумән, аны шул темпераменты армый-талмый эшләүгә этәргәндер дә, аның башкалар белән мөнәсәбәтләре төрлечә булуына да сәбәп булгандыр. Чөнки темпераментлы кешегә башкалар бертигез, бертөрле була алмыйлар. Ләкин бер нәрсәне ачык әйтергә була: аның кешегә начарлык эшләү нияте юк иде.

Әйтсә сүзен турыдан ярып әйтә, ләкин начарлык эшләү максаты белән астыртын казынмый. Аның затлы ягы шуннан гыйбарәт. Ялгышы булса да ихлас, хатасы булса да ихлас, тупаслыгы булса да ихлас, ә инде мәкерлегә юк. Шунның аркасында ул кайбер күңелсезлекләргә очрый иде. Туры сөйләгән туганына ярамый бит.

Журнал Әбрар Кәримуллин турында истәлек саклап бик дәрәс эшли. Чөнки ул уникаль шәхес иде. Бәхәссез казанышлары белән дә, ялгышлары белән дә, кызулыгы белән дә, эшли алу сәләте белән дә. Ә ул бик тырыш кеше иде. Мин аңа: «Карт алаша, тарт алаша», — дип әйтә идем. Хәтта бер бүлек китапка шулай дип язганым да бар. Ә ул көлә генә иде. Ә үзе һәрвакытта эштә булды. Кайчан гына керсәң дә, китап, картотека актырып утырган булып. Тикшергән мәсьәләсен ул колачлап алырга, киң күләмдә карарга омылды.

Сулдан уңга — 1 рәттә: Әбрар Кәримуллин, Мөхәммәт Мәһдиев;
2 рәттә: Нил Юзиев, Равил Фәйзуллин,
Миркасыйм Госманов, Разил Вәлиев

Р.Ш.: Зур галим, фән өлкәсендә яңа ачышлар ясаган Әбрар Кәримуллинга нинди бәя бирер идегез?

М.Г. Әбрар Гыйбадович Кәримуллинның иң төп хезмәтләре дип мин аның китап тарихына багышланган монографияларен исәпләдем һәм исәплим. Анысы буенча Әбрар Кәримуллин бөтен СССР күләмендә уникаль кешеләрнең берсе булып калды. Төрки халыкларның китап тарихы буенча аның белән ярыштырылгы кеше юк иде һәм хәзер дә юк. Чөнки Әбрар агай татар китабының тарихын әллә кайчан, беләнә генә башлаган, омытышлар гына башланган вакыттан алып, чын мәгънәсендә милли китап булып оешып җитү дәверенә кадәр күзәтеп чыккан кеше. Фәндә бер күренешне башыннан алып ахырына кадәр тикшереп чыгу бик сирәк кешеләргә насыйп була. Әбрар менә шундый бәхеткә ирешкән китап тарихчысы да, китап белеменә күренекле вәкиле дә. Хәзер аның белән чагыштырылгы кешене мин безнең

дөнъяда, безнең мохиттә күрмим.

Ул китапларын чыгара башлаган вакытта, бу инде 60нчы еллар ахыры – 70нче еллар иде, китап чыгару җиңел түгел, аны планга кертеп җибәрү дә бик авыр иде. Шул чорда Әбрар Кәримуллинга беркадәр шикләнеп караучылар бар иде. Миңа Әбрар Гыйбадовичның китапларының кулъязмаларына рецензияләр язарга туры килде. Мин, бер яктан, аның кайбер кызып киткән якларын тәнкыйтьләгән булып, икенче яктан, бу хезмәтнең гомум әһәмиятен расларга, исбатларга тырыштым. Тарихчы буларак, үземне җаваплы тотуымны исәпкә алган кешеләр ул китапларны бастырырга планга керттеләр.

Китапларның кулъязмасын басмага әзерләүдә Әбрарга нәшрият редакторы Кыям Миңлебаев бик ярдәм итте. Карасагыз, аның һәр китабының редакторы Кыям Миңлебаев, ә рецензенты Миркасыйм Госманов икәннән күрерсез. Мин аның 4-5 китабына рецензия яздым, аларны сакларга, расларга, якларга тырыштым, ә Кыямның тырышып эшләве аркасында китапларның кытыршы яклары шомарып, алар чын мәгънәсендә саллы гыйльми хезмәт булып дөнъя күрделәр. Моңы Әбрар һәрвакытта да икъярар итә иде, рәхмәтен белдерә иде.

Ни өчен аларны якларга туры килде дигәндә, әйткәнемчә, Әбрар кызу канлы, кызып китә торган кеше иде. Ул кайвакытта сүзләргә дә кызу яңгыратырга мөмкин, алар кирәкмәгән урында да, артыграк та чыгарга мөмкин. Менә аның шушы сыйфаты һәрвакытта диярлек чагыла иде. Минем: “Кызма, кызмыйча да эшләп була бит”, – диюемә ул бер кабарып ала, аннары берәздән: “Синең белән килешергә була”, – дия иде.

Гыйльми хезмәтләрдә дә катырак әйтелгән, кызып киткән җирләр бик үк килешле булмый, шуңа күрә аны шомартырга, йомшатырга кирәк яки өстәмә дәлилләр әйтәп, шушы кызулыкның дәрәс, хак икәннән расларга кирәк. Менә без, Кыям белән бергәләп, Әбрарга шушы юнәлештә ярдәм күрсәтергә тырыштык, безнең тәкъдимнәр белән ул, башта берәз сикергәләп, киреләнеп алгач, барыбер килешә иде. Һәрхәлдә, дәлил-ле фикер белән килешә иде. Тик дәлилең генә саллы булсын.

Безнең Әбрар Кәримуллин белән хезмәттәшлек берьяклы гына бармады, ул миңа да бик зур тәәсир ясады. Бервакытны мин “Шура” журналын актарып утырам, анда тел тарихына багышланган мәкаләләр буенча курс эше язарга җыенам. Әбрар моңы күрдә: “Әй, бай журнал бит, менә аның библиографик күрсәткечен төзисе иде... Син алынмасыңмы икән? Сиңа җиңел бит, син диагональ буенча укыйсың”, – ди. Мин берәз тор-

дым да: “Әйдә, язып карыйм. Ләкин моңың өчен кулъязмалар бүлегенә килеп сәгать бишкә кадәр генә эшләп утырып булмый бит”, – дим. “Юк, мин сиңа аның томнарын өйгә алырга рөхсәт итәм, син эшлә генә, эшләсәң, мин сиңа үзем ярдәм итәм, китапханәдә журналның библиографиясен чыгарабыз”, – диде.

Шулай итеп, мин “Шура” журналының беренче саныннан алып соңгы санына кадәр, 10 ел дәвамында чыккан 240 журналга библиография төзәргә тотындым. Ике ел эчендә моңы беркадәр сукалап чыктым, зур гына кереш сүз дә яздым. Мин бая Әбрарның кызулыгы турында әйткән булсам, бу очракта үземнең кереш сүз дә шактый ук кызу рухта язылган булып чыкты. Шул кереш сүзгә укыгач, Әбрар бик канәгать булды: “Турыдан ярып барасың, дәрәсән әйтсәң, әйдә менә шулай эшлибез, болай эшлибез”, – ди. Ләкин, ул вакытта – 60нчы елларның уртасы, 70нче елларның башында – “Шура”дагы бөтен материаллар турында да мәгълүмат биреп булмый иде, чөнки дин мәсьәләләре бар, милли мәсьәләләр бар, фәлсәфә мәсьәләсе бар. “Әйдә, болай эшлибез – материалны икегә бүлбөз”, – ди Әбрар. – Бер өлешен – әдәбият-сәнгатькә, уку-укытуга багышланган өлешен – синең кереш мәкаләң белән бергә бастырабыз, ә икенче өлешен хәзергә алып калабыз. Соңрак, замана үзгәргәч, аны да бастырырбыз. Булмаса, кулъязма килеш кенә дә файдаланырбыз”. Ярар, шулай эшләдек тә.

Әмма, ул вакытта бу библиографик күрсәткечкә дөнъяга чыгарга насыйп булмаган икән. Чөнки шушы 60нчы елларның беренче яртысында, Хрущев чорында, Сталинга, аны телгә алган хезмәтләргә каршы көрәш, компания бара иде. Нәкъ шул вакытта Әбрар Кәримуллинның “Бөек Ватан сугышы чорында татар әдәбияты” дигән библиографик күрсәткече чыга. Анда Сталинга багышланган китаплар да кергән була. Китап чыгуга, бер бәндәсе обкомга донос яза. Янәсе, Әбрар Кәримуллин Сталинны мактаган китапларны яңадан халыкка тәкъдим итә. Обкомда Фикрәт Табеев заманы. Ничек инде, партиянең төп юнәлешенә каршы бару мөмкин? дип, анда ду кубалар. Бу эш бюрода тикшерелгәч, Әбрар Кәримуллинны эшеннән алып ташлыйлар. Шул вакытта минем “Шура” журналы библиографиясенә беренче кисәге басылырга тиеш иде. Университет ректоры Михаил Нужин: “Ярар, яхшырак заманга калдырып торыйк әле”, – дип, университет нәшриятенә: “Җыелган әйберне шауламыйча гына сүтегез, корректурасын гына саклагыз”, – дип әмер бирә. Бу ахыр чиктә ректорның кайгыртучанлык күрсәтүе булып чыкты. Әгәр “Шура” журналының библиографиясе дә

өлкә комитетына барып элэккән булса, эшнең тагын да зурга китүе ихтимал иде.

Менә шул чорда Әбрар Кәримуллин күпмедер вакыт эшсез йөрде. Мин ул вакытта университетны бетереп, археографик экспедицияләр оештыра башлаган идем. Бер заманны аны урамда очратам. Ул бик күңелсез генә килә. Сөйләшеп киттек. “Менә йөрим, кайда барып бәрелергә белмим, формаль рәвештә Тел, тарих һәм әдәбият институтына урнаштырган булдылар, анда килеп утырырга урын юк”, – ди. Мин әйтәм: “Ярар, алай булса бер сәяхәт ясап кирик. Мин экспедиция белән Касыйм шәһәренә барам. Әгәр риза булсаң, икәү генә экспедициягә барып кайтырбыз”, – дим.

Ул риза булды һәм без бергә, бер пароходка утырып Касыйм шәһәренә киттек һәм бер ай Рязань өлкәсенең Касыйм районында кулъязмалар эзләп йөрдөк. Ул көннәребез бик күңелле узды. Шунда безнең дуслык, фикердәшлек мөнәсәбәтләре ныгый төште. Анда да Әбрарның характеры бик сизелә иде. Ул кай-вакытта утыра да, борчыла башлый. Мин әйтәм: “Тынычлан, әйдә киттек су коенырга”. Ул әйтә: “Менә монда көне бие утырабыз, халыкны кич кенә күрәбез”, – ди. “Эшнең характеры шундый бит, көндөз халык эштә булгач, кешеләр кич өенә кайткач кына барып сөйләшергә мөмкин, китап бир дип кенә урамда китап жыеп булмый бит”, – дим. Шулай да, уртақ фикергә тиз килә идек.

Касыйм якларында егерме көннән артык йөрөп, бик мул табыш белән кайттык: 200дән артык кулъязма тупланды. Аны күтәрәп кайтып булмый (6 пот), калын-калын кулъязмалар бар иде. Аларны пароходка багаж итеп төяп, Казанга жибердек. Шуннан соң безнең хезмәттәшлек тагын да активлаша башлады. Элек мин студент, ул директор урынбасары булган булса, соңыннан мин университетта укытучы булдым, дәрәжәм дә үсә барды. Шул вакыттан башлап миңа Әбрар Кәримуллинның китапларын чыгаруда актив катнашырга туры килде.

40 елдан соң “Шура” журналының библиографиясен бастырып чыгардык. Әбрар Кәримуллин аның редакторы булды. Бу китапның идеясе дә аныкы иде.

Соңгы дәвердә исә мин күбрәк тарихның специфик өлешләренә кереп киттем, Әбрар Кәримуллин китап тарихы, библиографияләр өстендә эшләвен дәвам итте. Аннан соңрак дәвердә ул күбрәк публицистика белән шөгыльләнде. Мин академизм юлыннан киттем, административ эшләрдә булдым. Ләкин һәрчак Әбрар Кәримуллин белән ихластан елмаеп очраша идек.

Әбрарны жириләгән, аның белән хушлашкан вакытта мин ул кешенең күпме җәфа

чигүләрен, эзәрлекләнүен искә алдым, ә аның китүен безнең буынның картаюы, сирәгәюе итеп кабул иттем.

Р.Ш.: Әбрар аганың татар дөньясында тоткан урыны, татар халкы өчен кылган хезмәтләре турында берничә сүз әйтсәгез иде.

М.Г. Әбрар Кәримуллинның фән өлкәсендәге ачышларына килгәндә, китап тарихы буенча ул кабатланмас, уникаль шәхесләрнең берсе. Ул татар китабының тарихын, беренче адымнарыннан башлап, үсеп камилләшкән чорына кадәр яктырткан кеше. Анда кайбер төгәлсезлекләр, җитешсезлекләр булырга мөмкин. Кояшта да таплар бар, диләр. Чөнки бер кеше бөтенесен дә күрә, бөтенесенең дә эченә кереп бая бирә алмый. Бу табигый. Ләкин, баганалар сугылып билгеләнгән, сукмак, юл салынган. Ул унга якын библиографик белешмә чыгарды. Менә Әбрар Кәримуллинның, галим буларак башкарган яңалыгы, өлеше шуннан гыйбарәт. Бу мәсьәләдә Кәримуллин пионер, эз салучы буларак үз урынын һәрвакыт саклачак.

Ул индеецлар турындагы китапларына рецензия сораганда, мин аңа турыдан-туры әйттем: “Бу мәсьәлә мине кызыксындырмый, моның белән минем башымны катырма. Мин индеецларны да белмим, аларның телен, язуын да белмим. Шунның өчен, бу – әйбәт, бу – ялган, бу – дөрес, бу – хак дип әйтә алмыйм, үпкәләмә. Шуңа күрә бу эшкә мине мәҗбүр итмә!” – дидем. Ул, тешләрен кысып булса да, ризалашты. Индеецлар мәсьәләсе белән башка мөрәҗәгать итмәде.

Әбрар Кәримуллинның татар дөньясындагы тоткан урыны гыйльми яктан гына түгел, иҗтимагый яктан да әһәмиятле. Чөнки 85нче елдан соң бездә башланган милли хәрәкәт процессында аның һичшиксез үз урыны бар. Аның фикерләре белән килешергә мөмкин, килешмәскә мөмкин, бу икенче мәсьәлә. Җентекләп тикшерә башласаң, безнең хәзерге милли лидерларыбыз да бер-берсе белән килешми. Татарга гомумән хас сыйфат ахрысы. Ләкин, шул ук вакытта, иҗтимагый хәрәкәткә дә бу хас сыйфат. Иҗтимагый хәрәкәт ике дә икең дүрт кебек гади формула белән бармый. Ул фикер алышу, ә фикер алышу исә ул бәхәсләшү дигән сүз. Бу иҗтимагый хәрәкәтне өйрәнгәндә Әбрар Кәримуллин бик кызыклы объект булыр.

Шул ук вакытта – галим Әбрар Кәримуллин, библиограф Әбрар Кәримуллин, библиофил Әбрар Кәримуллин бар. Җәмәгать эшлеклесе, публицист Әбрар Кәримуллин да бар. Болар барысы да безнең чынбарлыкның алыштыргысыз элементларыннан гыйбарәт. Әбрар Кәримуллинны киләчәктә шулай катлаулы, кызыклы шәхес итеп күз алдына китерәчәкләр. Моңа һич шик-шөбһәм юк.

МӘҢГЕЛЕК ХӘЗИНӘ

“Таш уала – хәтер кала”.

(Татар халык мәкале)

Татарстан Милли китапханәсенең Карл Маркс урамы, 36 йортта урнашкан филиалының өченче катында, жыйнак, тын бүлмәдә Әбрар Гыйбадулла улы Кәримуллинның шәхси китаплары коллекциясе кадерләп саклана.

Әлеге коллекциядә татар, башкорт, рус, төрек, инглиз телләрендә басылган 4 меңнән артык китап-журналлар тупланган. Монда китап гыйлеме, китап тарихы, тел белеме, әдәбият, тарих, татар теле, халык ижаты һәм башка мәсьәләләргә багышланган сүзлекләр, дәрәслекләр, фәнни хезмәтләр, монографияләр урнашкан.

Алар арасында татар халкының атаклы мәгърифәтчеләре Каюм Насыри, Шиһабетдин Мәрҗани хезмәтләре, күренекле галимнәр В.Бартольд, И.Крачковский, В.Ключевский, Н.Гумилев китаплары, Әбрар ага Кәримуллинның замандашлары – М.Зәкиев, Ф.Гарипова, Р.Әмирханов, Я.Абдуллин, С.Алишев, М.Әхмәтҗанов һәм башка бик күп галимнәрнең әсәрләре бар.

Коллекциядә, Гомәр Хәйям, Низами, Навои шигырьләре кебек Көнчыгыш шигърияте үрнәкләре белән беррәттән, татар әдәбияты жәүһәрләре – Кол Гали, Мөхәммәдъяр, Утыз-Имәни, Г.Кандалый, Г.Тукай, Г.Исхакый, Н.Исәнбәт һәм башка бик күп татар әдипләренең әсәрләре урын алган.

Коллекциянең иң зур хәзинәсе – әлбәттә, Әбрар Кәримуллинның үзе язган хезмәтләре. Алар арасында татар басма китабы, төрки һәм татар халкы тарихы, библиография, топонимия, лексикология, этнография һәм башка бик күп мәсьәләләргә багышланган китаплар, мәкаләләр, тасвирламалар...

Бу ислиткәч зур хәзинәне Әбрар ага Милли китапханәгә үзе бүлөп иткән иде. Аның вафатыннан соң, академикның жәмәгәте мөхтәрәм Кинтә ханым тарафыннан коллекция кулъязмалар, фоторәсемнәр, галимнең шәхси әйберләре белән тулыландырылды.

Халкыбызның олы, кабатланмас шәхесе, милләтебезнең асыл бөртеге булган Әбрар Кәримуллинның күпкырлы, бай, затлы мирасын барлау, фәнни өйрәнү, аның тормыш һәм иҗат юлын яктырту, татар халкы тарихында алган урынын билгеләүдә әлеге коллекция зур әһәмияткә ия. Бу китапларны ул укыган, өйрәнгән, файдаланган. Ул китапларга олуг галимнең күз нурлары сеңгән. Аларның күбесенә үзенең мөнәсәбәтен белдергән шәрехләр, өстәмәләр, искәртмәләр,

бәяләмәләр язып калдырган.

Әбрар ага Кәримуллин Татарстан Милли китапханәсенең фәнни консультанты иде.

Хәзерге вакытта Милли китапханәнең кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегә хезмәткәрләре көче белән Әбрар ага тарафыннан башланган эш – “Татар китабының җыелма каталогы: 1722-1917 еллар” дигән зур фәнни тасвирлама төзү эше дәвам ителә. Әлеге каталогны төзү Татарстанның, Русиянең, төрки телле дәүләтләрнең, шулай ук Америка, Азия, Европа илләренең китапханәләрендә сакланган татар китапларының төгәл исәбен алырга, аларны әлеге тасвирламада бергә тупларга мөмкинлек бирерчәк.

Киләчәктә Милли китапханә бинасында Әбрар Кәримуллинның китапханәсе, архивы, шәхси әйберләре тупланган музей-бүлмә ачу планлаштырыла.

Бөтен гомерен китапка, китапханәләргә багышлаган олуг затның музейе нәкъ менә китап сараенда – Милли китапханәдә булу үзәк бер яхшы фалдыр.

Бүгенге көндә Әбрар аганың китапханәсе фондын исәпкә алу, аны фәнни эшкәртү, электрон каталог төзү эшләре алып барыла.

Алга таба коллекциягә кергән китапларның басма каталогын төзеп нәшер итү, Әбрар аганың чыгышлары язылган аудио-видео язмалар фондын булдыру, аның тормышын, ижатын һәм татар китабы тарихын яктырткан экспозицияләр оештыру күздә тотыла. Мәсьәләнең матди ягын исәпкә алганда, бу бик үк җиңел эш түгел. Музейны яхшы җиһазлар, аудио-видео аппаратура белән җиһазландырылган итеп күрәсе килә. Ул мөхтәрәм академигыбызның якты истәлегә кебек матур, аның ижаты кебек бай булсын иде.

Моның өчен Татарстан Мәдәният министрлыгы тарафыннан махсус финанслау булырга тиеш.

Олпат галимбезнең исемен мәңгеләштерү юлында бер адым булган музей-бүлмә гыйлем, тәрбия учагы һәм Әбрар Кәримуллинның рухына олы бер дога булсын.

НАҖИЯ АСЫЛКАЕВА,
Татарстан Милли китапханәсенең
кулъязмалар һәм сирәк китаплар
бүлегә баш китапханәчесе,
Татарстан Республикасының
атказанган мәдәният хезмәткәре.

БЕРЕНЧЕ ТАТАР КИТАПЛАРЫ*

Әбрар Кәримуллин

Язма, басма сүз – кешеләк җәмгыятьте уйлап чыгарган иң бөек могҗизаларның берсе. Аннан башка хәзерге фән һәм техниканың, әдәбият һәм телнең үсешен, халыкларның үзара аралашуын күз алдына китерүе дә кыен. Басма сүз үткән белән бүгенге, хәзерге белән киләчәккә бәйләүче күпер дә. Китапларда кешеләрнең күп гасырлар давамьнда тупланган бай тәҗрибәсе, күзәтүләре, уй һәм тойгылары, теләк һәм омтылышлары теркәлгән.

Авазларны хәрефләр белән билгеләргә өйрәнгәнче, китап барлыкка килгәнче, күп гасырлар үткән. Бары тик алфавит уйлап чыгарганнан соң гына китап басу өчен шартлар туган.

Күчмә литер-шрифтар кулланып китап басу XI йөздә Кытайда килеп чыга. XIV гасырда инде бу ысул уйгурларда да билгеле була. Европа территориясендә литерлардан сүзләр җыеп басылган беренче китап 1445 елда чыга. Ул – Иоганн Гутенберг тарафынан эшләнгән “Библия”. Шуннан соң китап басу эше тиз арада бөтен Европада тарала.

Славян телләрендә китап басу эше XV гасырның ахырына туры килә. 1564 елда Иван Федоров чыгарган “Апостол” беренче рус китабы санала.

Беренче гарәп литерлары XV гасырның уртасында Италиянең Генуя шәһәрində эшләнә. Ләкин баштарак бу литерлар фәнни басмаларда гарәп язмаларыннан мисаллар китергәндә генә кулланыла. Гарәп хәрефләре белән басылган беренче китап та 1510 елда шушы Генуя шәһәрində үк чыга. Алга таба гарәп шрифтары белән китап басу эшенә Истамбул яһүдләре алына. Төрөкләрдә гарәп хәрефләре белән китап басу эше XVIII гасырның беренче чирегендә генә башлана.

XVI–XVIII йөздә Италия һәм Төркиядә, XVIII–XIX йөзләрдә Һиндстан һәм Мисырда

басылган китаплар татарлар арасында да киң таралган. Татар сәүдәгәрләре, сәяхәтчеләре, хажга баручылар бу басмаларны Идел буена шактый күп алып кайта торган булганнар. Хәтта Казан, Оренбург һәм Уфа кебек шәһәрләрдә татар китаплары күпләп басыла башлагач та, Көнчыгыш илләреннән китап алып кайту тукталмаган. Татарлар арасында Көнчыгышта чыккан китапларның чагыштырмача киң таралуын күрсәтү өчен бер-ике мисал китерик. Казан университеты китапханәсендә Әбү Гали Синаның 1593 елда Италиядә гарәп телендә басылган “Канун фи тыйб” исемле китабы саклана. Бу –

бик сирәк очрый торган шәрәкчә басмаларның берсе. Шуң ук китапханәдә Ван Кулиның 1727 елда Истамбулда чыккан ике томлык “Төрки-гарәпчә сүзлегә”, күренекле географ һәм библиограф Чәләбинең 1730 елда басылган “Җиһаннамә”се һәм башка меңнәрчә Көнчыгыш басмалары бар. Университет китапханәсенә аларның күпчелеге Казан татарларының шәхси китап фондларынан алынган.

Ә Россиянең үзәндә гарәп хәрефләре белән китап басу эше кайчан башланган? Ул кайсы телдә булган? Беренче татар китабы кайчан, кайда, кем тарафыннан чыгарылган?

Башка халыкларның матбагачылык тарихын шактый яхшы белсәк тә, беренче татар басмасының кайчан чыгуы турында, кызганычка каршы, хәзерге көнгә хәтле тулы һәм төгәл мәгълүмат юк иде. Дәрәс, матбугат битләрендә, сирәк булса да, татар китабы тарихына карата әйтелгән фикерләр очрый. Шушы мәсьәләгә багышланган махсус хезмәтләр дә юк түгел. Татарда матбагачылык тарихына караган беренче сүзгә Риза Фәхретдин, Шиһаб Әхмәров һәм Исмагыйль Рәмиевләр әйтеп үттеләр. Бу хезмәтләрнең авторлары, беренче татар китаплары турында сөйләгәндә, академик Б.Дорн хезмәтенә тая-

* Мәкалә Әбрар Кәримуллинның «Китап дөньясына сәяхәт» (Казан: ТКН, 1979 – 12-23 б.) китабыннан берәз кыскартып алынды.

нып эш итәләр. Кызганычка каршы, Б.Дорн хезмәте дә, безнең татар галимнәренә хезмәтләрендәгә мәгълүматлар да бүген инде шактый искергән.

Ул хезмәтләрдәгә кимчелекләргә тукталганчы, тагын бер мәсьәләне ачыклап үтик. Соңгы елларда Голландиянең Лейден университеты китапханәсендә 1618 елны Львов шәһәре типографиясендә төрки (кыпчак) телендә басылган “Альгыш бөтеки” исемле бер китап табылды. Бу – татар телендәгә безгә билгеле китапларның иң өлкәннәреннән берсе. Ләкин аны татар китабы дип атау, безнеңчә, дөрес булмас иде. Беренчедән, ул әрмән хәрефләре белән басылган. Шунның өстенә аны әрмән осталары эшләгән. Әрмәннәр өчен чыгарылган бу догалык татар халкына бөтенләй билгеле булмаган. Шулай да әлеге китап ни өчен татар телендә язылган соң? Төрле тарихи сәбәпләр аркасында, XI гасырдан башлап әрмәннәренң бер өлеше төрки халыклар арасында яши башлый, ана теле, хәтта язма, эш теле итеп тә төрки телне кабул итә, шул телдә китаплар чыгара.

Әрмән филологы һәм тарихчысы М.Чямчян борынгы татар-төрки телендә әрмән хәрефләре белән китап басу Италиядә әле XVII–XVIII йөзләрдә дә дәвам ителүен күрсәтеп уза (История Армении. Т. 3. – Венеция, 1786. Әрмән телендә).

Билгеле, безнең културабыз өчен бу китапларның зур әһәмияте бар. Бу басмалар – борынгы татар телен, бигрәк тә хәзерге татар теле формалашуда зур роль уйнаган кыпчак телен өйрәнү өчен кыйммәтле чыганаclar. Ләкин, югарыда күрсәтеп үтелгәнчә, боларны татар китабы дип санау дөрес булмас иде.

Гарәп шрифтлары белән татар телендә басылган беренче китап 1612 елда Лейпциг шәһәрендә чыга. Ул Изге Рим империясенең “Төрки телләр институты” исемендәгә миссионерлар жәмгыяте тарафыннан чыгарыла. Аның исеме латин телендә: “Institutiones linguae Turcicae. Libri quatuor. I. De Orthographia Turc-Arabica. II. De Etymologia Turcorum. III. Linguae Turcicae Exercitia et duae Proverbiorum Turcicorum Centuria. IV. Dictionarium Latino-Turcicum et Turcico-Latinum”.

Басма дүрт бүлектән тора. Беренче бүлеге татар телендә кулланылган гарәп графикасын аңлатуга багышланган. Икенче бүлеге – аның грамматикасын, өченче бүлеге – синтаксисын яктырта. Ахырдә латинча-татарча, татарча-латинча сүзлек, шулай ук тел өйрәнү

өчен күнегүләр, укырга кыскача текстлар китерелә. Барлык сүзләр гарәп хәрефләре белән басылган, һәр сүзнең әйтелеше латин транскрипциясендә һәм тәржемәсе латин телендә бирелә. Сүзлек өлешендә татар сүзләре латин хәрефләре белән генә китерелгән. Шул сүзлеккә кертелгән текстлардан бер-ике мисал китерик:

“Әүвәл күреш, аннан белеш”,

“Коры янында яшә (ел) тә янар”,

“Адәм тәтбир әйдер, алла тәгалә тәкъдир әйдер”,

“Юклык языкдыр бәнем” һ. б.

Хезмәтнең авторы – Иероним Мегисер. (Ул 1555 елда Штутгарт шәһәрендә туа, 1618 елда Линз шәһәрендә вафат була.) XVII гасырда төрки-татар телләрендә Көнбатыш Европада дистәгә якын шундый сүзлекләр, грамматикалар чыга. Нигездә аларның теле коман (кыпчак) теленә якын тора. Бу яктан караганда, без аларны күп кенә төрки халыклар өчен уртақ тел хәзинәсе дип, кыпчак-төрки телләрдә чыккан басмалар дип исәпләргә тиешбез. Гәрчә исемнәре “татарча” диелгән булса да, аларны бүгенге татар китапларының бабалары дип атау дөрес үк булмас иде.

Б.Дорн беренче татар басмасының 1711 елда, икенчесенең 1722 елда дөньяга чыгуын яза...

1711 елда чыккан беренче басманы без Мәскәүдәгә СССР Дәүләт тарих музейе архивынан таптык. Иңе 175 мм, буе 285 мм зурлыгындагы бу басмада Петр I “Манифест”ының рус телендә чыккан текстына кушымта рәвешендә әлеге “Манифест”ның татарча кыскартылган тексты китерелгән...

Ләкин һәр басма китап булып санала алмый бит әле. Басманың китап булып саналуы өчен аның литерлардан жыелып басылган булуы шарт... 1722 елга хәтле Россиядә гарәп литерлары бөтенләй булмый.

XVIII гасырның 20нче елларында Иранда төрле чуалышлар башлана. Иран кул астында булган төньяк-көнчыгыш Кавказда рус сәүдәгәрләрен талау, кимсетү фактлары ешай. Астрахань губернаторынан шул турыда хәбәр килгәч, Петр I, рус дәүләте интересларын яклау нияте белән, Персия походына әзерләнә башлый. Бу поход уңае белән ул тагын “Манифест” яза... 1722 елның 15 июлендә Астраханьда суднога урнаштырылган поход типографиясендә Персия походы уңае белән язылган манифест татар телендә аерым китап булып басылып чыга...

1722 елның 15 июлендә басылган, ә инде рус телендә аерым басма булып чыкмаган менә шушы “Манифест”ны без Россиядә чыккан беренче татар китабы дип исәпләү ягында торабыз. Бу фикерне әйткәндә без түбәндәге дәлилләргә таянабыз: беренчедән, ул – литерлардан жыеп эшләнгән басма; икенчедән, теле – татар теленең югары стиле...

Петр Інең свитасында татарлар да була һәм Персия походында 30 меңгә якын татар солдат катнаша. Бу поход вакытында, юл уңаеннан, патша Болгарга туктала. Болгар хәрабәләрендәге 50 язманы (47се гарәп, 3се әрмән хәрефләре белән) күчертеп алдыра. Аларны күчереп алучылар Персия походына катнашкан ахун Кадермәмәт Сүнчәләев, бистә тәржемәчесе Йосыф Ишбулатов һәм әрмән Иван Васильев булалар. Шул ук походыта яшерен советның өлкән тәржемәчесе булып Тәфкилев тә катнаша. “Манифест”ның Персия походына катнашучы шушы татарлар тарафыннан тәржемә ителүе һәм текстның да алар тарафыннан жыелуы ихтимал...

Б. Дорн 1722 елны тагын бер татар китабы басылуын күрсәтә. Ләкин аның әлегә табылганы юк, эзләү дәвам итә. Бәхеткә каршы дип әйткәм, Б. Дорн бу басманың исеме дә язып калдырган: “Низамәт сәйәсийә хәрбийядән улып гаскәр забатында улан аразинның әһәлисенә дәхи гаид улан бәгъзе мүәдрик хөләсәседер”.

Бу “Низам” да Петр Інең Персия походы уңае белән басыла... Петр Інең поход типографиясеннән соң, XVIII гасырның соңгы чирегенә хәтле Россиядә гарәп хәрефләре белән басылган башка китаплар чыгуы билгеле түгел. Ә инде фәнни басмалардагы гарәп текстлары ксилография ысулы белән эшләнгән...

XVIII йөз ахырларында Россия территориясе, төрки халыклар яшәгән җирләр хисабына, бик нык киңәя, Көнчыгыш илләре белән аралашу, сату-алу эшләре көчәя. Бу территорияләрдә яшәүче халыклар белән эш итү, аларның телләрен белү ихтияҗы туа. Шушы практик ихтияҗдан чыгып, Россиянең уку йортларында төрки, бигрәк тә татар телен өйрәнү зур урын ала башлый. XVIII йөзнең ахырында, XIX йөзнең башында Санкт-Петербург, Мәскәү, Тобольск, Казан, Одесса, Харьков, Дерпт, Самара, Астрахань һәм башка шәһәрләренең гимназияләре, кадет корпуслары, духовное училищеларында татар теле өйрәтелә. Көн тәртибенә дәрәслекләр булдыру мәсьәләсе килеп баса. Һәм 1776 елда Фәннәр академиясе типографиясендә, фран-

цуз теленнән тәржемә ителеп, төрек теле грамматикасы басылып чыга. Шушы ук басма яңа тәржемәдә 1777 елда Мәскәү университеты типографиясендә дә басыла...

1778 елда Мәскәү университеты типографиясендә Сәгыйть Хәлфиннең мәгълүм әлифбасы чыга. Бу басманың татарча исеме титул битендә болай дип бирелгән: “Әлифбаи татар дилинең әлифбиянең тәккыйкъ язылган хәруфләре вә иҗекләре үтелмеш. Казан гимназияләренең остазы вә Адмирал кантурасының тәрҗеманы Сәгыйд Хәлфә илә вә Казан кальгасындагы муллалар илә шул ук гимназияләрдә вә макталмыш”...

1783 елда Екатерина II хосусый типографиялә ачарга рөхсәт бирү турында указ чыгара; шәрык телләрендә дә китаплар басарга ирек бирелә. 1785 елда типография хужасы И.Шнор, чит ил эшләре коллегиясе белән төзелгән килешү буенча, үз типографиясендә гарәп, татар, фарсы, төрек, грузин телләрендә китаплар басарга рөхсәт ала. Россиядә Фәннәр академиясенең барлык шәрык шрифтлары һәм дүрт станогы, договор белән, И.Шнорга тапшырыла. 1785 елдан алып XIX йөзнең 20нче елларына кадәр Фәннәр академиясенең гарәп хәрефләре кулланып эшләнгән барлык басмалары И.Шнор типографиясендә чыга...

И.Шнор басмаханәсендә гарәп шрифтлары белән басылган беренче татарча китап “...Русия империясендә вилайәтләренең низам вә тәртибе...” дип атала (күләме 247 бит). Китап рус телендә 1775 елда чыккан “...Учреждение для управления губерний Российской империи” исемле басманың тәрҗемәсе. Китап Казан гимназиясенең татар теле укытучысы Сәгыйть Хәлфин улы Исхак Хәлфин тарафыннан тәрҗемә ителгән. Шушы законнар җыентыгын тәрҗемә иткән өчен Екатерина II Исхак Хәлфинне 1000 сум акча белән бүләкләгән һәм аңа губерна секретаре дигән чин биргән. 1785 елда ук бу законнар Кырым татарлары телендә дә басыла, һәр басманың тиражы 2000 данә була. Китап бик тиз таралып беткән булса кирәк, Казан татарлары телендәге басмасы, 500 данә тираж белән, 1786 елда яңадан чыгарыла.

1785 елда И. Шнор типографиясендә Исхак Хәлфин тәрҗемәсендә татарча янә бер зур күләмле китап чыга. Ул губерналарның эчке эше белән җитәкчелек итүне эченә алган “Благочинийә яхуд поличә” исемле законнар җыентыгы. Татар телендәге зур күләмле бу басмалар Казан, Мәскәү, Ленин-

град китапханәләрендә шактый күп сакланган. Шнор типографиясендә хәрәф жыючы, корректор, гарәп хәрәфләренең рәсемнәрен ясаучы булып татарлар эшли. Сенатның указы белән, Шнор типографиясеннән Казан типографиясенә ике кеше дә җибәрелә. Алар корректор Хәмзә Мамышев һәм наборщик Гали Рәхмәтуллин.

1783 елда ук хосусый типографияләр ачарга рөхсәт бирелгәч, ни өчен безнең бабаларыбыз да китап бастыруны оештырмаганнар соң? Әллә патша цензоры В.Смирновның, татар халкы культура белән кызыксынмый, үзләрен агарту өчен патша үзе ачып биргән типографиядән дә файдалана белми, дигән сүзләре чыннан да дәрәсеме?

Фактлар бу фикернең киресен күрсәтәләр. Татарларга басма китап XVI гасырдан бирле таныш иде. Югарыда без XVII–XIX гасырларда татарлар арасында Италиядә, шәрык илләрендә чыккан китапларның шактый киң таралуын күреп үттек. Татарларның Екатерина IIгә язган хатларында, дини китаплар белән беррәттән мәктәп-мәдрәсә өчен уку китаплары җитмәве, Төркиядән алып кайтыла торган китапларның кыйммәтлеге күрсәтелә, “мөселманча” китап басарга рөхсәт сорала. Әмма Екатерина II хосусый типографияләр тотарга рөхсәт бирүнең нәрсәгә китерүен бик тиз төшенә... Икенче указ чыгарып, барлык шәхси типографияләргә яптыра. Шуңа ук вакытта хәйлекәр патша татарларны тынычландыру юлын да таба: 1787 елда казна хисабына гарәп хәрәфләре белән Коръән бастырып чыгара. 477 битлек бу калын китап, бернинди үзгәрешсез диярлек,

1790, 1793, 1796 һәм 1798 елларда кабат дөнья күрә. Екатерина II моны ислам диненә яки мөселманнарга мәхәббәт ташып торганга эшләми, әлбәттә. Бу эше белән ул, бер яктан, вакытлыча булса да татар руханилары һәм мирзаларының авызларын каплап тора. Икенчедән, Коръән сатудан зур файда күрә...

Ләкин татарлар “Коръән” белән генә канәгатьләнмиләр. Мәктәп-мәдрәсәләр өчен уку китаплары кирәк була. Типография ачуны сорап, үтенечләр пайтахеткә агыла тора. Екатерина II үлгәч, тәхеткә Павел I утыра...

1799 елда Павел “Дини китаплар һәм догалыклар” бастыру өчен Казанда “Азиат” типографиясе ачарга рөхсәт бирергә мәҗбүр була. Һәм бер елдан соң бу турыда Сенатның 20823 номерлы указы да чыга.

Указдан күренгәнчә, типография ачуны сорап, Казан, Уфа, Оренбург һәм татарлар яши торган башка төбәкләрдән үтенечләр ява. Петербургта кунак булганда Бохара әмире дә бу үтенечне куәтләгәч, башкалада патша хезмәтендәге татар мирзалары да поручительство биргәч кенә, татарлар өчен махсус типография ачарга рөхсәт ителә, һәм Шнор типографиясе базасында оештырылган беренче татар типографиясен отставкадагы татар поручигы Г.Бурашев (кайбер тарихчылар Г.Бурнашев дип язалар) 1800 елда Казанга алып кайта, һәм Казан гимназиясе каршында татар типографиясе эшли башлый. 1801 елда инде беренче китаплар дөнья күрә. Бу хосусый типография түгел, ә казна кулындагы басмаханә булып, 1829 елны университет типографиясенә кушыла. Казанда “Азиат” типографиясе ачылу белән татар китап тарихының яңа сәхифәсе башлана.

КИТАП КИШТӘСЕ

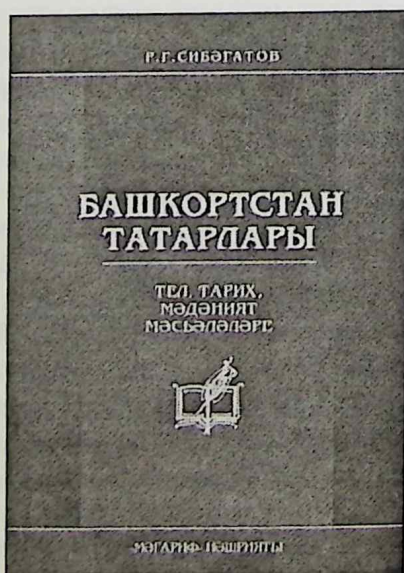
КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

Сибгатов Р.Г. Башкортостан татарлары. Тел, тарих, мәдәният мәсьәләләре. – Казан: Мәгариф, 2002. – 191 б.

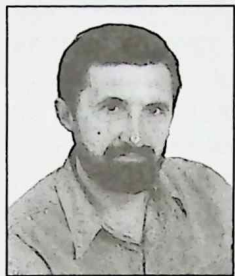
ISBN 5-7761-1131-5

Бу гыйльми-публицистик хезмәт Башкортостан татарларының этник тарихы, тел статусы һәм милли-мәдәни үсеше проблемаларына багышлана. Аның авторы Р.Г.Сибгатов – тел галиме һәм политолог. Хәзерге вакытта ул Уфа дәүләт университетының татар филологиясе кафедрасына җитәкчелек итә. Филология фәннәре докторы, профессор, Башкортостан Республикасының атказанган фән эшлеклесе.

Китап киң җәмәгатьчелеккә тәкъдим ителә.

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ТАБИГЫЙ ТАНЫП БЕЛҮ МЕХАНИЗМНАРЫ

Жәүдәт Сөләйманов

ЖӘҮДӘТ ШӘҮКӘТ улы СӨЛӘЙМАНОВ – техник фәннәр докторы, Казан дәүләт университеты профессоры, Россиянең “Ясалма акыл” ассоциациясе вице-президенты, “Татарстан халыклары телләре турында”гы Законны гамәлгә ашыру комитетының санак технологияләрендә тел сәясәте комиссиясе рәисе, ТФАнең һәм КДУның уртак “Шәкли фәһем” лабораториясе мөдире.

Сулейманов Д.Ш. Естественные когнитивные механизмы в татарском языке.

Рассматривается ряд морфологических средств татарского языка, кодирующих на лексическом уровне такие когнитивные механизмы как рекурсия, “неопределенность” и др., представляющие методологический и практический интерес при разработке интеллектуальных средств обработки информации.

1. Кереш

Жанлы телләрнең мөмкинлекләрен өйрәнү һәм аларның электрон моделләрен булдыру акыллы машиналар, ясалма интеллект телләре төзегәндә төп проблемаларның берсе булып тора.

Дөньякүләм санак (компьютер) челтәре үсү, төрле мәгълүмат туплау җайланмаларында урнашкан белемне берләштерү, жанлы телдә язылган төрле текстларның тупланмаларын санакта эшкәртү, жанлы тел нигезендә зур мәгълүмат банклары булдыру, лингвистик модельләргә нигезләнгән һәм күптелле мохиттә эшли алган арадашчы ясама телләр эшләү бүгенге көндә аеруча әһәмиятле.

Билгеле булганча, бүгенге көндә белем туплау һәм эшкәртү чаралары канәгатьләндерерлек нәтиҗә бирмиләр. Моның төп сәбәбе – бу программаларны «акыллы» дип әйтеп булмый, алар бик гади ясалма программалау телләренә нигезләнеп эшләнгән, күпчелектә флектив-аналитик телләргә, нигездә инглиз теленә яки аның төзелмәләренә генә таяналар.

Бу жәһәттән, яңа программалау чараларын эшлөгәндә түбәндәге технологиягә таяну өметле күренә:

1) табигый рәвештә катлаулы булган һәм җитәрлек дәрәҗәдә төзек (регуляр) телләрдәге табигый грамматик (морфологик, синтаксик, семантик) төзелмәләргә (конструкцияләргә) тикшереп, яңа буын ясалма акыл теле булдыру;

2) жанлы телдә язылган текстларны тиз эшкәртә торган, аларга салынган мәгънәне

(контексты) оригиналга тәңгәл һәм кыска итеп хәтергә сала торган арадашчы тел төзү.

Тикшеренүләр күрсәткәнчә [1,2], төрки телләрнең берсе булган татар теле бай һәм катлаулы да, төзек (регуляр) морфологияле дә. Ул мәгълүматны җайлы итеп хәтергә кертү һәм җыйнак итеп саклау гына түгел, хәтта математикада киң кулланылган рекурсияне куллану һәм мәгънәнең “тоныклығын” (ягъни, аның бик үк ачык булмавын) ачыклау кебек мөмкинлекләргә дә ия. Мәгълүм булганча, “тонык” мәгълүматларны эшкәртү, “тонык” командаларны үти алу “акыллы” системаларга гына хас.

Билгеле булганча, дөньяны танып белүнең объект-предикат (исем-фигыль) моделендә объект яки объектларның халәте исемнәр белән, ә алар арасындагы мөнәсәбәт, гамәл күп очракта фигыльләр белән билгеләнә. Шуңа күрә бу мәкаләдә исемнәргә һәм фигыльләргә хас танып белү механизмнары ачыклана да. Моннан тыш, текстның төзелеше телнең синтаксик кануннарына буйсынганга, үзе үк телнең танып белү механизмы булып тора. Чөнки ул текстта бирелгән белемнең активлыгы белән идарә итә һәм анализ-гамәлгә нигезләнгән логик схеманы тормышка ашыра. Мәгълүм булганча, белемнең активлыгы ул “акыллы” системаларга хас иң мөһим сыйфатлардан. Бу мәкаләдә татар телендәге формаль танып белү механизмнары ачыклана һәм ясалма акыл телен төзегәндә аларны куллану файдалы булачагы күрсәтелә.

2. Объектның халәтен тасвирлаучы танып белү механизмнары

Татар теленең морфологиясе автомат дәрәжәсендә закончалыклы [3] һәм, шул ук вакытта, табигый катлаулы да. Бу катлаулык, иң элек, түбәндәгеләрдән гыйбарәт: 1) аерым кушымчалар кулланып, исемне рәвешкә, сыйфатка я фигыльгә (яки киресенчә) әйләндерергә мөмкин; 2) сүзгә кушымча өстәп, аның төшенчәсенә (объектка, процесска, ситуациягә) модальлек, ягъни бер-бер төрле мөнәсәбәт, караш тудырып, хис-тойгыларыңны биреп була; 3) кушымчаларның берничә мәгънәсе булырга мөмкин (әйттик, -га юнәлеш аффиксы 20ләп мәгънә бирүдә катнаша). Мәгълүм булганча, исемнәр ситуацияне, андагы объектларны, ә фигыльләр – шул төшенчәләр арасындагы мөнәсәбәтне билгели. Димәк, нигез сүзгә төрле кушымчалар ялгап, бер сүз формасы кысаларында катлаулы ситуацияне дә, андагы рольләр арасындагы мәгънәви мөнәсәбәтләрне дә сурәтләргә мөмкин. Шул сәбәпле, татар телендә бер сүз белән жыйнак итеп бирелгән фикерне флексив-аналитик телләрдә (мәсәлән, инглиз телендә) берничә сүз тезмәсе яки жөмлә белән билгеләргә туры килә.

Алда әйтелгәнчә, татар теленең морфологиясе югары дәрәжәдә төзек, анда кагыйдәләрдән тайпылышлар күп түгел. Морфологиянең табигый катлаулы булуына карамастан, бу үзенчәлек татарча текстларны санакта эшкәрткәндә хәтер һәм вакытны азрак сарыф итәргә мөмкинлек бирә.

Мисал өчен, *татарчалаштыргалаштыручылардагыныкыларгамыни?* сүзен тикшереп карыйк. Ул болай төзелгән: *татар* (исем) + *ча* (рәвеш) + *ла* (фигыль) + *штыр* (фигыль) + *гала* (юнәлеш фигыль) + *штыр* (фигыль) + *у* (исем фигыль) + *чы* (исем) + *лар* (күплек сан) + *дагы* (рәвеш) + *ныкы* (тартым) + *лар* (күплек сан) + *га* (юнәлеш килеш) + *мыни* (сорау, гажәпләнү).

Татар морфологиясенең төзеклеге, иң элек, исемнәргә һәм фигыльләргә хас кушымчаларның бер үк рәвештә ялгануына – морфотактикага – бәйләнгән. Телнең мондый үзенчәлегә төрле мәгънәдәгә сүзләргә бер үк схема буенча, автомат рәвештә ясарга мөмкинлек бирә. Мәсәлән:

- 1) *бакча, бакчалар, бакчаларым, бакчаларыма;*
- 2) *урман, урманнар, урманнарым, урманнарыма.*

Биредә *бакча* һәм *урман* тамыр исемнәренә бер үк мәгънәле аффикслар тезмәсе кушыла. Моңы түбәндәгә схема билгели: *Х* (исем), *Х* (исем) + *лар* (күплек сан куш.),

Х (исем) + *лар* (күплек сан куш.) + *ым* (берлек сан тартым куш.), *Х* (исем) + *лар* (күплек сан куш.) + *ым* (берлек сан тартым куш.) + *а* (юнәлеш килеш куш.).

Күргәнебезчә, сүз төрләндерүче кушымчаларның урыны үзгәрми. Бер төр кушымчалар бер урында гына булырга, яки төшөп калырга гына мөмкин. Бу хәл үз урыны буенча теге яки бу галәмәтнең яки сыйфатның (күплек, ышанычлык, кабатлау һ.б.) булуын яки булмавын билгеләргә мөмкинлек бирә.

Шулай итеп, без татар теленең ике танып белү механизмын ачыкладык. Болар: 1) *төзек (регуляр) морфотактика*, 2) *һәр кушымчаның даими урыны булу*. Мәсәлән, исемнәргә түбәндәгә морфотактика хас:

<Исем төркеме>::=<Исем төркеменең сул ягы>[НИГЕЗ][<күплек>][<тартым>][<килеш>][<модальлек>]

Мисаллар:

китап = *китап* (исем);
китаплар = *китап* (исем) + *лар* (күплек сан);
китапларымнанмыни? = *китап* (исем) + *лар* (күплек сан) + *ым* (тартым, 1 зат, берлек сан) + *нан* (аблатив, кайтым) + *мыни* (сорау, гажәпләнү).

Морфотактикада билгеләнгәнчә, кушымча сүзтезмә формалары эзлеклегенә башында торган исемгә уң яктан ялганна, ә килеп чыккан яңа сүз шул ук исемнәр төркеменә керә. Мәсәлән:

Балачактан яраткан китапларым = *Балачактан яраткан китап* + *лар* + *ым*.

Татар морфологиясендә булган өченче төр танып белү механизмы – морфологик эллипсис:

3) *тиңдәш кисәкләргә ялганган бер үк кушымчалар тезмәсен соңгы сүздә генә калдырып, алдагы сүздәгеләрен төшөп калдыру мөмкинлеге.*

Икенче төрле әйткәндә, татар телендә тиңдәш кисәкләрдәгә теләсә нинди кушымчалар тезмәсен, математикада жәя тышына чыгарган кебек, уң якка чыгарырга мөмкин. Мисаллар:

Ишек алды тавыкларга, казларга, сарыкларга тулы = *Ишек алды тавык, каз, сарыкларга тулы.*

Мин кырларыбызга, урманнарыбызга, елгаларыбызга сокланам = *Мин кыр, урман, елгаларыбызга сокланам.*

Татар телендәгә бик әһәмиятле һәм кызыклы тагын бер танып белү механизмы – рекурсия:

4) *бер үк формуланы эзлекле кулланып (ягъни, бер үк кушымчаны кабат ялгап), яңа мәгънә чыгару.*

Мондый үзенчәлеккә *дагы* (локатив 2)

һәм *ныкы* (тартым) морфемалары ия. Аларны аныксызлык кушымчалары дип, ягъни ялганган лексемаларга аныксызлык бирүчеләр дип атарга мөмкин. Мәсәлән, *урман* сүзен алышты. Анда *-дагы* кушымчасын ялгау аныксызлык мәгънәсә бирә: *урмандагы* – урманда булган нәрсәдер; *урмандагыдагы* – урманда булган нәрсәнең нәрсәсәдер; *урманныкы* – урманның нәрсәсәдер; *урманныкыныкы* – урманда булган нәрсәнең нәрсәсәдер.

Өлеге формула буенча сүзне өзлексез дәвам итеп, теләсә нинди озынлыктагы яңа сүз ясап була. Әлбәттә, мондый «озын койрыклы» сүзләр сөйләмдә кулланылмый. Моның төп сәбәбе, безнең фикеребезчә, кешенең оператив хәтеренең «сайлыгында» һәм андый озын сүзләрнең кешеләргә аралашу өчен кулай булмавында. Шулай да, татар теле грамматикасы өчен андый озын аффикслар тизмәсә дә, алардан ясалган «озын койрыклы» сүзләр дә табигый күренеш. Һәр очракта аларның аерым бер контекстка караган үз мәгънәсә бар. Мисал өчен, *урманныкындагыныкыныкындагы* сүзе *урман + ныкы + ндагы + ныкы + ныкы + ндагы* (исем, тартым + локатив 2 + тартым + тартым + локатив 2) өлешләрәнә таркала һәм «*урманның нәрсәсәнендер андагы нәрсәнендер нәрсәсендер нәрсәсендәгә нәрсәдер*» дигән сүз тизмәсен аңлата.

Инде һәрбер кушымчадан соң параметр куеп чыгып, сүзнең мәгънәсен ачыклап булуы аңлашыла. Чынбарлыкта бу параметрлар бирелми, алар сөйләм мәгънәсә аша гына билгеләнә. Моны күрсәтү өчен, түбәндәгә мисалда параметрлар кертик: *урман + ныкы* (x_0) + *ндагы* (x_1) + *ныкы* (x_2) + *ныкы* (x_3) + *ндагы* (x_4) + *ныкы* (x_5). Биредә x_i – төшенчәләр, алар сүз уңаенда яки кулланучы тарафыннан бирелгән ($i=0, 5$) мәгънәгә ия булалар. Мәсәлән, параметрларга x_0 ="нарат", x_1 ="ботак", x_2 ="тиен", x_3 ="койрык", x_4 ="йон" кыйммәтләре биреп, «*наратның ботагындагы тиеннең койрыгындагы йондагы нәрсәдер*» икәнлеген билгелибез (биредә соңгы аффикс билгели торган параметр бирелмәгән). Тамыр морфема урынында да аныксыз параметр булырга мөмкин: $X + ныкы$ (x_0) + *ндагы* (x_1) + *ныкы* (x_2) + *ныкы* (x_3) + *ндагы* (x_4) + *ныкы* (x_5). Монда X урынына ачык итеп күрсәтелмәгән, контекст аша гына ачыклана торган яки кулланучы биргән теләсә нинди төшенчә алынырга мөмкин. Мәсәлән, безнең очракта X =*урман* була.

Хәзер, түбәндәгә мисал үрнәгендә, рекурсия күренешенең сүзләргә генә түгел, тулы жөмлөләргә дә хас булуын күрсәтик.

Мисал: *кыр куяны колакларындагы кара тапларда матурлык бар. Урман куяныныкылардагыларныкынан башкарак. Кайбер төшенчәләр* (x_0 =*колак*, x_1 =*кара тап*, x_2 =*матурлык*) биренче жөмлөдә ачык итеп күрсәтелмәсә дә, икенче жөмлөдәгә сүз алдагы мәгънәгә карап бер төрле генә билгеләнә: *куяныныкылардагыларныкынан* = *куяны + ныкы* (x_0) + *лар* (күплек) + *дагы* (x_1) + *лар* (күплек) + *ныкы* (x_2) + *нан* (чыгыш килеш). Икенче жөмлөнә тулаем жәеп язсак, ул мондый булыр иде: *Урман куяны колакларындагы кара таплардагы матурлыктан башкарак*.

Бу кыска мисалдан гына да күренгәнчә, рекурсияле кушымчалар мәгълүматның тыгызлануына китерә һәм аны саклау өчен азрак хәтер сорый. Чынлап та, рекурсия биредәгә сүзләр санын ике тапкырдан артыкка, хәрефләр санын 23кә киметте (рекурсия кулланмаганда 7 сүз һәм 64 тамга кирәк булса, рекурсия белән 3 сүз һәм 41 тамга гына кирәк). Анда мәгънә аныксызлыгы очраклары (лигвистикада алар анафора дип атала) булуга карамастан, алар жиңел һәм бер мәгънәдә генә ачыклана. Анафораның бу төрен рекурсив анафора дияргә мөмкин.

3. Хәрәкәтне тасвирлаганда танып белү механизмнары

Мәгълүм булганча, предикат (хәрәкәт, мөнәсәбәт, бәйләнеш) сөйләмдә гадәттә фигыль белән бирелә. Татар телендә *морфотактиканың төзеклеге һәм кушымчаларның урыны даими булу* үзлекләре фигыльләргә дә хас булып, аларда түбәндәгә морфотактика үтәлә:

<Фигыль төркеме> ::= [<Фигыль төркеменең сул ягы>] <НИГЭЗ> [<юнәлеш>] [<юклык>] [<заман>] [<зат>] [<модальлек>]

Мисаллар:

- 1) *сал* = *сал* (фигыль);
- 2) *салдыр* = *сал* (фигыль) + *дыр* (юнәлеш);
- 3) *салдырма* = *сал* (фигыль) + *дыр* (юнәлеш) + *ма* (юклык);
- 4) *салдырмадыгыз* = *сал* (фигыль) + *дыр* (юнәлеш) + *ма* (юклык) + *ды* (үткән заман) + *гыз* (3 зат, күплек сан);
- 5) *салдырмадыгызмыни* = *сал* (фигыль) + *дыр* (юнәлеш) + *ма* (юклык) + *ды* (үткән заман) + *гыз* (3 зат, күплек сан) + *мыни* (сорау, гажәпләнү).

Исем төркеме кебек үк, фигыль төркеме өчен дә морфотактика (кушымчалар тәртибе)

татар грамматикасы кагыйдәләре буенча ундагы сүзгә карата билгеләнә. Мәсәлән, *чабып барып карап алып кайттыгызмы?* дигән фигыльләр төркемендә *-ты + гыз + мы* кушымчалары тизмәсә *кайт* сүзенә (2 зат, берлек сандагы боерык фигыль) жәя тышындагы аффикслар тизмәсә буларак ялгана һәм тулаем алдагы фигыль төркеменә карый. Димәк, аны түбәндәгечә (мәсәлән, санакта эшкәртү өчен) жәяләр кулланып язарга мөмкин: (*чабып барып карап алып кайт*) + *ты* (үткән заман) + *гыз* (3 зат, күплек сан) + *мы* (модальлек – сорау).

Хәзер, исемле сүз тизмәләре өчен югарыда билгеләнгән дүрт танып белү механизмына өстәп, фигыль сүзләргә хас булган башка табигый танып белү механизмын китерик:

5) *тонык (бик үк ачык булмаган) командаларны яки хәрәкәтне рекурсия аша тасвирлау;*

6) *бер сүздә чагылган хәрәкәтне рекурсия аша башка сүзләргә дә күчерү.*

Бишенче үзлек фигыль нигезеннән соң ук килгән һәм юнәлешне билгеләүче *-гала, -штыр* фигыль аффикслары белән тамгалана. Мәсәлән:

$ю = ю$ (3 зат, берлек сан боерык фигыль);

$югала = ю + гала$ (сирәк);

$югалаштыр = ю + гала$ (сирәк) + *штыр* (жиңелчә);

$югалаштыргала = ю + гала$ (сирәк) + *штыр* (жиңелчә) + *гала* (тагын да сирәк);

$югалаштыргала... = ю + гала$ (сирәк) + *штыр* (жиңелчә) + *гала* (тагын да сирәк ...).

Алтынчы үзлек юнәлешне билгеләүче махсус *-н, -ыш, -т, -дыр* фигыль кушымчалары аша башкарыла.

Мәсәлән, *ташла* фигыленә кушымчалар ялганганда ситуация ничек үзгәрүен тикшерик.

Катнашалар: *субъект S, объект O_k* ($k \geq 1$). *Ташла* сүзе кергән ситуация: *S-ның O_k-га тәэсире*.

Югарыда китерелгән фигыль кушымчаларын ялгау мондый үзгәрешләр кертә.

1) *-н:* *ташлан* = *ташла* + *н*

Ситуация: *S-ның S-ка тәэсире (ташлау);*

2) *-ыш:* *ташлаш* = *ташла* + *ш*

Катнашалар: *субъект S, объект-актор A_{ij}, объект O_k* (биредә i – объект-актор төркеменә номеры, $i \geq 1$; j саны – i төркемендәге катнашучылар микъдары, $j \geq 1$).

Ситуация: *S-ның һәм A_{ij}-ның бергәләп (S&A_{ij}) O_k-га тәэсире (ташлау).*

3) *-т, -дыр:* *ташлат* = *ташла* + *т*

Ситуация: *S-ның A_{ij} аша (S → A_{ij}) O_k-га тәэсире (ташлау)* (→ тамгасы импликацияне аңлата).

ташлаттыр = *ташла* + *т* + *тыр*

Ситуация: *S-ның A_{ij} һәм A_{lm} аша (S → A_{ij} → A_{lm}) O_k-га тәэсире (ташлау).*

ташлаттырт = *ташла* + *т* + *тыр* + *т*

Ситуация: *S-ның A_{ij}, A_{lm} һәм A_{st} аша (S → A_{ij} → A_{lm} → A_{st}) O_k-га тәэсире (ташлау).*

Шушы формула буенча яңа кушымчалар өстәп, яңа ситуациялар тудырырга һәм аларны тел аша белдерергә була. Мәсәлән, соңгы сүзгә *-ыл* кушымчасын өстәп, *ташлаттыртыл* сүзен ясау субъектның үзен объектка әверелдерә, ягъни $S=O_k$. Бу очракта *S* субъекты *A_{ij}, A_{lm}, A_{st}* аша үз-үзенә тәэсир итә (*ташлау*).

4. Нәтижәләр

Мәгълүматны кеше хәтерендә саклау, эшкәртү, тасвирлау һәм сүзләр ярдәмендә тапшыру мөмкинлеге, бер яктан, аның хәтерендә ситуация һәм процессларны тасвирлый алырлык тирән стереотиплар, танып белү модельләре, механизмнар булу белән билгеләнсә, икенче яктан, кеше аңында формалашкан танып белү механизмнарын һәм модельләрен эшкә жигүче инструмент – табигый тел булу белән билгеләнә.

Гадәттә, татар сүзләрендә кушымчалар саны өч-дүрттән артмый. Бу хәл тел кануннары белән түгел, кешенең психологик үзенчәлекләре һәм хәтеренең тирәнлегенә чикле булу белән генә билгеләнә булса кирәк. Нигездә, татар морфологиясе сүзләргә ялганасы кушымчаларның санын чикләми. Татар телендәге берничә махсус кушымчаның үзенә бер принципта кабатланып кушыла алуы да, аерым кушымчалар ярдәмендә сүзнең бер сүз кисәгеннән икенчесенә күчә алуы да «озын койрыклы» сүзләр ясалуга сәбәпче булып тора. Димәк, югарыда тикшерелгәнчә, биш-алты һәм күбрәк сандагы кушымчалар кергән сүзләр дә грамматика күзлегеннән караганда дәрәс һәм төзек булалар. Чөнки аларны гади юл белән мәгънәле аерым өлешләргә таркатып була. Бүгенге көндә шуны башкаручы махсус программалар ТФА һәм КДУның «Шәкли фәһем» лабораториясендә эшләнә дә инде. Әлеге мәкаләдә күрсәтелгәннәр татар телен яңа технологияләрдә кулланырлык киң мөмкинлекләрнең бер чагылышы. Татар телендәге танып белү механизмнарын тирәнтен өйрәнү, андагы мохитне

тасвирлау, мәгълүмат саклау һәм эшкәртү эшкәртү, белем туплау системаларын бермә-чаралары нигезендә ясалма телләр төзү, бер акыллырак, файдалырак, кешеләргә һичшиксез, киләчәк буын информация якынрак итәчәк.

ЧЫГАНАКЛАР

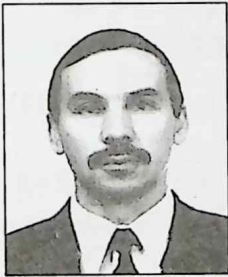
1. Heintz J. and Schoning C. Turcic Morphology as Regular Language //Central Asianic Journal (CFJ), 1989. –P. 1-24.
2. Suleymanov D.S. Natural possibilities of the Tatar morphology as formal base of the NPL //In Proceedings of the First International Workshop «Computerisation of Natural Languages» (Vama, Sept. 3-7, 1999). –Sofia (Bulgaria): Information Services Pie, 1999. – P. 113.
3. Сулейманов Д.Ш. Регулярность морфологии татарского языка и типы нарушений в языке //Когнитивная и компьютерная лингвистика / Серия: Интеллект. Язык. Компьютер. Вып. 1. – Казань: КДУ, 1994. – С. 77-106.

© Габбасов Н.С., 2002

УДК 519.642.2

ӨЧЕНЧЕ ТӨР ИНТЕГРАЛЬ-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬ ТИГЕЗЛӘМӘЛӘРНЕ ЧИШҮНЕНҢ ТУРЫ ЫСУЛЛАРЫ ТУРЫНДА

Назым Габбасов

НАЗЫМ САЛИХ улы ГАББАСОВ – физика-математика фәннәре докторы, профессор. Чаллы дәүләт педагогия институтының математик анализ кафедрасы мөдире, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, математика буенча Сорос профессоры. 80 фәнни һәм 9 методик хезмәт авторы. Татарстанда беренчеләрдән булып югары математика һәм математик анализ курсларын ике телдә – татар һәм рус телләрендә укыта.

Габбасов Н.С. О прямых методах решения интегро-дифференциальных уравнений третьего рода.

Исследовано линейное интегро-дифференциальное уравнение третьего рода с коэффициентом, имеющим на отрезке интегрирования конечное множество нулей степенного порядка. Установлены фредгольмовость и достаточные условия непрерывной обратимости соответствующего оператора третьего рода. Предложены и обоснованы новые варианты полиномиальных и сплайновых методов решения изучаемого уравнения в пространстве обобщенных функций, порожденных конечной частью интеграла по Адамару. Доказано, что построенные методы оптимальны по порядку точности на некотором классе гладких функций среди всех проекционных методов решения рассматриваемой задачи.

Түбәндәге интеграль-дифференциаль тигезләмәне өйрәник:

$$Ax \equiv x(t) \prod_{j=1}^q (t - t_j)^{m_j} + \sum_{j=0}^p \int_{-1}^1 K_j(t, s) x^{(j)}(s) ds = y(t) \quad (-1 \leq t \leq 1). \quad (1)$$

Биредә $t_j \in (-1, 1)$, $m_j \in \mathbb{N}$ ($j = \overline{1, q}$); K_j ($j = \overline{0, p}$) һәм y – житәрлек дәрәжәдә “шома” билгеле функциялар, ә x – эзләнелүче элемент. (1) рәвешендәге тигезләмәләр теоретик яктан да, кулланышлары буенча да зур әһәмияткә ия.

Аерым алганда, (1) тигезләмәсе Фредгольм тигезләмәләренен кайбер төрләрен гомумиләштерү булып тора. Аннары, күп кенә гамәли мәсьәләләр шушы тигезләмәләрне чишү зарурлыгына китерәләр. Атап әйткәндә, эластиклык, нейтроннар күчү, кисәкчәләр сибелү теорияләре мәсьәләләре шундыйлардан (мәсәлән, [1, 2]-не һәм [1]-дәге әдәбиятны к.) Шулай ук, (1) рәвешендәге тигезләмәләр кайбер сингуляр интеграль тигезләмәләр [3], катнаш төр дифференциаль тигезләмәләр [4], интеграль-дифференциаль тигезләмәләр [5] теорияләрендә дә килеп чыгалар. Кагыйдә буларак, бу тигезләмәләр бик сирәк аерым очракларда

гына төгәл чишелә. Шуңа күрә, аларны якынча чишү өчен кулай ысуллар эшләү һәм теоретик нигезләү аеруча әһәмиятле мәсьәлә булып тора. Бу юнәлештә билгеле нәтижеләр дә бар. Атап әйткәндә, [6-15] хезмәтләрендә (1) рәвешендәге тигезләмәләрне гомумиләштерелгән функцияләр классында якынча чишү өчен махсус туры ысуллар тәкъдим ителә һәм нигезләнә.

Бу мәкаләдә полиномлы һәм сплайнлы ысулларның (1)-не якынча чишү өчен махсус җайлашкан яңа вариантлары төзелә. Аларны нигезләү [16, 1 бүлек] мәгънәсендә бирелә һәм тәкъдим ителгән ысулларның H_ω^r классы аша төзелгән билгеле бер F классында төгәллек дәрәжәсе буенча иң кулай булулары исбатлана.

Хезмәтнең асылын аңлату максатында, ирешелгән нәтижеләрнең берсен китерик.

$I \equiv [-1, 1]$ кисемтәсендә өзлексез һәм гадәти тах-нормага ия булган функцияләр җыйелмасы $C \equiv C(I)$ бирелсен. $C\{m; 0\} \equiv C_0^{\{m\}}(I)$ аша $t=0$ ноктасында m -нчы тәртиптәге $f^{\{m\}}(0)$ тейлорча чыгарылмасы [17] булган һәртөрле $f \in C$ функцияләре күплеген тамгалыйк. Безнең тикшеренүләрдә төп фәза (пространство) болай билгеләнә:

$$Y \equiv C_0^{\{m\},(p)} \equiv \{y \in C\{m; 0\} \mid T_y \in C^{(p)} \equiv C^{(p)}(I)\}$$

Монда $T: C\{m; 0\} \rightarrow C$ чагылдыруы – $C\{m; 0\}$ классының “үзенчәлекле” операторы [10]. Үз нормасы буенча Y – тулы һәм сепарабель фәза.

Хәзер Y фәзасында билгеләнгән гомумиләштерелгән функцияләр җыйелмасын карыйк:

$$X \equiv V^{(p)}\{m; 0\} \equiv \{x(t) \mid x(t) \equiv z(t) + \sum_{i=0}^{m-1} \alpha_i P.F.t^{-i-1}\}$$

Биредә $t \in I$, $z \in C^{(p)}$, $\alpha_i \in R$ – ирекле даимиләр, ә $P.F.t^{-k}$ ($k = \overline{1, m}$) функционалларын түбәндәге бәйләнеш билгели:

$$(P.F.t^{-k}, y) \equiv P.F. \int_{-1}^1 y(t) t^{-k} dt \quad (y \in Y, k = \overline{1, m}).$$

Мондагы “P.F.” тамгасы интегралның адамарча чикле кисәген [18] аңлата (кыскалык өчен, киләчәктә бу тамганы язып тормабыз). Үз нормасына карата X банахча

фәза булып тора; өстәвенә, X һәм Y фәзалары үзара союздашлар.

(1) тигезләмәсен карыйк. Язу һәм әйтү гадирәк булсын өчен, $q=1$, $t_1=0$, $m_1=m$ дип алыык. Билгеле функцияләр түбәндәге таләпләргә җавап бирсеннәр:

$$K_j(\cdot, s), (K_j)_t^{\{i\}}(0, s) \in C\{m+p; 0\}; K_j(t, \cdot), (K_j)_s^{\{i\}}(t, 0), y \in Y \quad (2)$$

$$(j = \overline{0, p}, i = \overline{0, m-1}, \ell = \overline{0, m+p-1}).$$

1нче теорема. (2) шартларында $A: X \rightarrow Y$ – Фредгольм операторы.

1нче искәрмә. 1нче теорема нигезендә $\ker A = \{0\}$ өчен җитәрлек шартлар табыла. Соңгысы өзлексез кире A^{-1} операторының булуын тәмин итә.

(1), (2) мәсьәләсенең якынча чишелешен шушы рәвештә эзлик:

$$x_n(t) \equiv x_n(t; \{c_i\}) \equiv \sum_{i=0}^{n+p-1} c_i t^i + \sum_{i=0}^{m-1} c_{i+n+p} t^{-i-1} \quad (n-1 \in N). \quad (3)$$

Билгесез $c_i = c_i^{(n)}$ $i = \overline{0, n+m+p-1}$ параметрларын безнең ысул буенча түбәндәге алгебраик системадан табабыз:

$$\left. \begin{aligned} \int_{\tau_{k-1}}^{\tau_k} (DTAx_n - DTy)(t) dt &= 0 \quad (k = \overline{1, n}); \\ (TAx_n - Ty)^{(j)}(-1) &= 0 \quad (j = \overline{0, p-1}); \\ (Ax_n - y)^{(i)}(0) &= 0 \quad (i = \overline{0, m-1}) \end{aligned} \right\} \quad (4)$$

Биредә $Df = f^{(p)} \in C$, ә $\{\tau_k\}_0^n - I$ аралыгының очлары белән баetylган 2-нче төр чебышевча төеннәр системасы.

(1)-(4) алгоритмын нигезләгәндә [10-13] хезмәтләренең идеяләре һәм нәтижеләре хәлиткеч роль уйный.

Хәзер (1) рәвешендәге беркыйммәтле чишелүчән тигезләмәләр классында (гадилек өчен, өстә кабул ителгән шартларны исәпкә алган хәлдә) оптимальләшүне карап үтик. Мәгълүм функцияләр

$$C_0^{\{m\},(p)} H_\omega^r \equiv \{g \in C_0^{\{m\},(p)} \mid DTg \in H_\omega^r\}$$

җыйелмасына керсеннәр ($\omega = \omega(\Delta)$ – ирекле өзлексезлек модуле). F классында (1) тигезләмәсен чишкәндә һәртөрле проекция

ысуллары биргән хатаның оптималь бәйләмәсен $V_N(F)$ аша тамгалыйк [16].

2нче теорема. Әгәр $F = C_0^{\{m\}(p)} H_\omega^r$ булса,

$$V_N(F) \times N^{-r} \omega(N^{-1}) \ell_n N \quad (N = n + m + p)$$

һәм бу оптималь тәртипне яңа гына тәкъдим ителгән (3), (4) ысулы гамәлгә ашыра ($\times$ символы, гадәттәгечә, йомшак тиңлекне аңлата).

1нче искәrmә. $F = C_0^{\{m\}(p)} H_\alpha^r(M)$ булсын.

Ул вакытта

$$V_N(F) \times MN^{-r-\alpha} \ell_n N, \\ (r+1 \in N, 0 < \alpha \leq 1, M > 0)$$

бәйләнеше дәрәс, ә (1)-не чишүнең барлык “полиномлы” проекция ысуллары арасында (3), (4) ысулы F классында тәртип буенча оптималь була.

2нче искәrmә. $p=0$ ($p=m=0$) булганда, югарыда алынган нәтижәләр өченче (икенче) төр интеграль тигезләмәләргә чишүнең гомумиләштерелгән асәлкәләр ысулы өчен дәрәс булалар.

3нче искәrmә. Бу мәкаләдә тәкъдим ителгән ысуллар билгеле функцияләргә кечкенә тайпылышларына карата тотрыклы булып торалар. Шуңа күрә, өйрәнелүче тигезләмәләргә санча чишелешен санак (компьютер) ярдәмендә теләсә нинди төгәллек белән табарга мөмкин.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Bart G.R., Warnock R.L. Linear integral equations of the third-kind//SIAM J.Math. Anal. – 1973. – V.4, №4. – P. 609-622.
2. Кейз К.М., Цвайфель П.Ф. Линейная теория переноса. – М.: Мир, 1972. – 384 с.
3. Расламбеков С.Н. Сингулярное интегральное уравнение первого рода в исключительном случае в классах обобщенных функций.//Изв. вузов. Математика. – 1983, №10, с. 51-56.
4. Бжихатлов Х.Г. Об одной краевой задаче со смещением.//Дифференц. уравнения. – 1973, т. 9, №1, с. 162-165.
5. Векуа Н.П. Интегральные уравнения типа Фредгольма с интегралом в смысле Адамара. //Труды Тбилисского мат. ин-та. – 1939, т. 7, с. 113-148.
6. Габбасов Н.С. Новый прямой метод решения интегральных уравнений третьего рода //Мат. заметки. – 1991, т. 49, 1 вып., с. 40-46.
7. Габбасов Н.С. Новые варианты метода коллокации для интегральных уравнений третьего рода.// Мат. заметки. – 1991, т. 50, 2 вып., с. 47-53.
8. Габбасов Н.С. Оптимальный проекционный метод решения одного класса интегральных уравнений.//Дифференц. уравнения. – 1994, т. 30, №2, с. 333-335.
9. Габбасов Н.С. Методы решения одного класса интегральных уравнений III рода.//Изв. вузов. Математика. – 1996, №5, с. 19-28.
10. Габбасов Н.С. Методы решения интегральных уравнений Фредгольма в пространстве обобщенных функций: Дис. докт. физ.-мат. н. ... Новосибирск, 1996. – 318 с.
11. Габбасов Н.С. К теории линейных интегральных уравнений третьего рода.//Дифференц. уравнения. – 1996, т. 32, №9, с. 1192-1201.
12. Габбасов Н.С. Оптимальный метод решения интегральных уравнений третьего рода. //Докл. РАН. – 1998, т. 362, №1, с. 12-15.
13. Габбасов Н.С. Теория разрешимости одного класса интегро-дифференциальных уравнений в пространстве обобщенных функций.//Дифференц. уравнения. – 1999, т. 35, №9, с. 1216-1226.
14. Габбасов Н.С. Новые варианты метода коллокации для одного класса интегро-дифференциальных уравнений.//Изв. вузов. Математика. – 2001, №9, с. 24-32.
15. Габбасов Н.С. Новые варианты сплайн-методов для одного класса интегро-дифференциальных уравнений.//Дифференц. уравнения. – 2001, т. 37, №10, с. 1377-1385.
16. Габдулхаев Б.Г. Оптимальные аппроксимации решений линейных задач. – Казань: Изд-во КГУ, 1980. – 232 с.
17. Пресдорф З. Сингулярное интегральное уравнение с символом, обращающимся в нуль в конечном числе точек.//Матем. исследования. – Кишинев, 1972, т. 7, 1. вып., с. 116-132.
18. Адамар Ж. Задача Коши для линейных уравнений с частными производными гиперболического типа. – М.: Наука, 1978. – 352 с.

КАДЕРЛЕ ЯШЪ УКУЧЫЛАРЫБЫЗ!

Бу саннан башлап без сезгә математик икътисад фәненнән кайбер мәгълүматлар бирә башлайбыз. Икътисад мәсьәләләре киң таралган бу чорда алар сезне кызыксындырыр дип ышанабыз.

МАТЕМАТИК ИКЪТИСАД

Математик икътисад – теоретик һәм гамәли фән. Ул икътисади объектларның һәм процессларның математик модельләрен төзү һәм аларны математик яктан тикшерү ысуллары белән шөгыльләнә.

Математик фәннәрнең шактый тармаклары килеп чыгу, һичшиксез, икътисади ихтыяжларга нык бәйләнгән. Мәсәлән, гаиләне туйдыру өчен күпме ашлык чәчәргә икән, булачак уңышны чамаларга кирәк һ.б. Әлбәттә, житештерү үсә һәм катлаулана бару нәтижәсендә икътисадта математик хисаплау куллану ихтыяжлары тагын да арта.

Хәзерге заман житештерүендә бик күп предприятиеләр катнаша һәм алар төрлечә бәйләнештә тора. Шунлыктан, аларны исәпкә алу гаять күп һәм катлаулы математик мәсьәләләр чишү белән бәйле. Бу эш белән икътисадчылар, планчылар һәм бухгалтерларның гаҗәп зур армиясә мәшгуль, ә хисаплауларны миллионнарча электрон хисаплау машиналары башкара. Мондый мәсьәләләр арасында, мәсәлән, житештерү планын төзү һәм хисаплау, төзү объектларын уңайлы (табышлы) урнаштыру, йөк ташу өчен икътисади отышлы маршрутлар сайлау һ.б. тора. Математик икътисад шулай ук билгеле бер икътисади күренешләрне математик яктан формаль сурәтләү белән дә шөгыльләнә һәм математик нисбәтләр белән сурәтләнгән икътисади системаларда төрле гипотезаларны куллану мөмкинлеген дә тикшерә.

Икътисадта математик модельләрне куллану алымнары белән таныштыру максатыннан (икътисади кануннарга тирәнтен тукталмыйча), катлаулы булмаган берничә мисал карыйк.

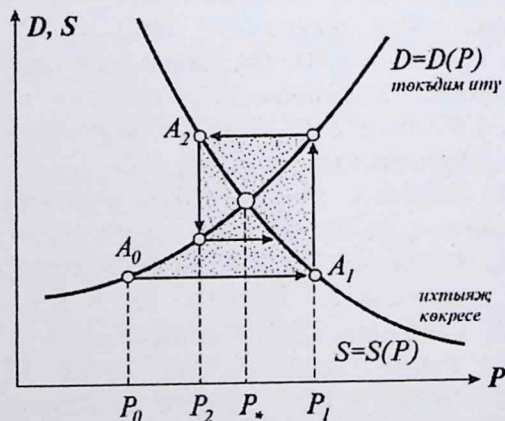
1нче мисал. Товарга ихтыяж S һәм аны тәкъдим итү D товарның бәясе P -га бәйле була. Базарда товарның бәясе тотрыклы (даимләшкән) булсын өчен, базар бәясе P_* барлык товар кирәгеннән артык булмаслык һәм сатып бетерелерлек булырга тиеш. Димәк, базарда

$$D(P_*) = S(P_*)$$

(1)

нисбәте үтәлергә тиеш.

Әгәр тәкъдим итү күпмедер вакытка соңга калса (1 рәс., анда сорау һәм тәкъдим итү кәкреләре D бәясенә функцияләре сыйфатында күрсәтелгән), бәя P_0 булган очракта ихтыяж S_0 тәкъдим итү күләме D_0 -дән күпкә зур булачак. Әлбәттә, тәкъдимгә караганда ихтыяж шактый зур булганлыктан, бәя үсәчәк һәм бу очракта товар P_1 бәясенә ($P_1 > P_0$) сатылып бетәчәк. Бу бәйдә тәкъдим дә S_1 зурлыгына кадәр үсәчәк. Тәкъдим сорауга караганда шактый зур булганлыктан, инде житештерүчеләр дә үзләренә товарын түбәнрәк булган P_2 бәясенә ($P_2 > P_1$) сатарга мәжбүр булалар. Шунлыктан, тәкъдим итү тагын да түбән төшә һәм бу процесс давам итә. Шулай итеп, без икътисади циклның гади гына моделенә килдек. Базар бәяләре акрынлап тигезләнәшкә килә (ягъни, ихтыяж, бәя һәм тәкъдим итү бер дәрәжәгә житеп, S_* , D_* , P_* зурлыкларында тотрыклана.

1 рәс.

1 рәс. күрсәтелгән сызым (1) тигезләмәсенә чигеләшкән эзлеклелеккә яқынаю ысулы буенча табуны сурәтли. Аңа нигезләнеп, (1) тигезләмәсенә тамырын ягъни P_* кыйммәте аша бу бәягә туры килгән ихтыяж S_* -ны һәм тәкъдим итү D_* -ны табарга мөмкин.

(Ахыры киләсе сандә.)

ЧЫГАНАКЛАР

1. Энциклопедический словарь юного математика. /Сост. А.П.Савин. – М.: Педагогика, 1989.
2. Колмогоров А.Н. Математика – наука и профессия. – М.: Наука, 1988.

МАГИОЛЛО КАРТАСЫ

Итальян картографы Магиолло тарафыннан 1563 елны сызылган бу карта Европаны, Африканың төньяк өлешен һәм Кече Азияне сурәтли. Аның уң як өлешендә Кара һәм Азов диңгезләре буйлары, Дон елгасының түбәнге агымы төшерелгән. Дон елгасы аккан урында татар ханының тәхеттә утырып торган рәсеме эшләнгән. Алтын Урда дәүләте урнашкан җирләрдә, диңгез буйларында дистәләрчә шәһәр исемнәре язылган. Алар вак һәм тонык булып төшкәнлектән, картадагы атамаларны укып булмый.

Картаның күчермәсе Брауншвейг шәһәрәндә немец телендә 1994 елда басылган «Картография тарихы» исемле китаптан алынды.

Марсель Әхмәтҗанов,
Россия гуманитар фәннәр академиясе академигы

